

Ajaloo ajakiri

1

- Aleksander Loit . . . . . *Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal*
 Enn Küng . . . . . *Narva vene kodanikkond 17. sajandi teisel poolel. II*
 Niina Raid . . . . . *Tartu Ülejõe-eeslinna tänavate areng*
 Heinrich Mark . . . . . *Ajaloolase kreedo*
 Jüri Ant . . . . . *Glavlitist Eestis 1940 – 1941*
 Raivo Ruusalepp . . . . . *Ajalooline informaatika*
 Robert Schweitzer, Sulev Vahtre, Tiit Rosenberg . . . *Baltisaksa veerud*
 Hiromi Komori . . . . . *Põhjamaade uurimisest Jaapanis*

Retsensioonid ja ülevaated * Kroonika * Juubelid * Summaries

Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri

Sisukord

Artiklid

Aleksander Loit	Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal	3
Enn Küng	Narva vene kaupmees- ja kodanikkond 17. sajandi teisel poolel. II	19
Niina Raid	Tartu Ülejõe-eeslinna tänavate areng	25

Lühiartiklid, mälestused

Heinrich Mark	Ajaloolase kreedo. Mälestusi 10-päevasest koostööst Tartu Ülikooli rektori professor Hans Kruusiga	33
Jüri Ant	Kaks dokumenti Glavlitist Eestis 1940 – 1941	34

Päevaprobleeme

Raivo Ruusalepp	Ajalooline informaatika — mis see veel on?	37
-----------------	--	----

Balti-saksa ajaloo veerud

Robert Schweitzer	Sakslased Kirde-Euroopas	42
Sulev Vahtre, Tiit Rosenberg	Raamat baltisakslaste ajaloost ja mitte ainult sellest	45
Tiit Rosenberg	Lugusid Balti ajaloost	49

Kroonika

Ivar Leimus	Inna Põltsami magistritöö "Söömine ja joomine hiliskeskaegses Tallinnas"	49
-------------	--	----

Arvustused ja ülevaated

Helmut Piirimäe	Parima ajalooramatute konkurss	51
Tõnu Tannberg	Ajalooõpikud 1995	53
Aivar Kriiska, Andres Tvauri	Muinasaja teadus 5 aastat enne teise aastatuhande lõppu	53
Aivar Kriiska	<i>Austrvegr</i> — muinasteaduse ajakiri	56
Anton Weiss-Wendt	Kaks koduloolist raamatut Narva-Jõesuust	57
Hiroimi Komori	Põhjamaade uurimisest Jaapanis	60

Meie juubilare

Peeter Järvelaid	August Traat - 85	61
Kaja Noodla	Voldemar Miller 85	62
Jüri Ant	Rein Marandi - 75	63

<i>Summaries</i>	64
----------------------------	----

Kleio. Ajaloo ajakiri.
1996. Nr 1 (15)
Ilmub 4 numbrit aastas
Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri
Peatoimetaja Aadu Must
Toimetajad Aigi Rahi, Lea Leppik
Resümeeede tõlge Anu Kannike
Kaanepildi ja illustratsioonide arvutitöötlus Indrek Kuuben
Ajakiri on teadusartiklite osas eelretsenseeritav
Ajakiri ilmub Eesti Teaduse Sihtasutuse toetusel

Toimetuse postiaadress:
EE2400. Tartu.
Anne 61-5
Tel: (827)488094
Elektronpost: aadu@kleio.ut.ee

Esikaanel:

Talupoegade peksmine Rõhja-Eesti mõisas.

Das Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise Beschreibungen /.../ Hamburg, 1696.

Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal

Aleksander Loit

Käesoleva artikli pealkirjas sõnastatud teesi esitasin juba oma doktoriväitekirjas, mis moodustas esimese osa suuremast uurimusest reduktsiooni ja selle järeldeste kohta Eestimaal; samuti olen seda maininud mõnes artiklis.¹ Talupoegade vabastamist pärisorjusest pidin lähemalt käsitlema teose teises osas, mille ilmumine on hilinenud muude tööülesannete tõttu. Nüüd aga olen probleemistiku jälle käsile võtnud ja uurimustulemused peaksid ilmuma eraldi raamatuna järgmisel aastal. Käesolev artikkel keskendub osalt põhimõteteliste küsimustele, osalt aga talupoegade pärisorjusest vabastamist kajastavale dokumentatsioonile — vaidlustatud või seni koguni tundmatuile faktidele. Artikli avaldamise otseseks ajendiks on Tartu Ülikooli ajaloo osakonna sel kevadel toimuv teemaseminar* — artikkel oleks arutelu sissejuhatavaks aluseks.

Probleemi historiograafiast

Kas Eestis valitses Rootsi ajal pärisorjuslik kord? Niisuguse küsimuse esitamine tuleneb asjaolust, et ajalookirjanduses puudub sellele ühene vastus. Kõik, kes on seda probleemikompleksi käsitlenud, on ühel nõul selles, et eesti ja läti talupojad olid Rootsi ajal baltisaksa mõisnike sõltlased ning et see sõltuvusvahekord oli välja kujunenud juba orduajal. Eriarvamused algavad sõltuvusvahekorra vormide ja intensiivsuse määramisel ning vastava terminoloogia kasutamisel. Ootuspäraselt lahknevad erinevad arusaamad suuresti lähtuvalt Rootsi aja erinevatest üldkontseptsioonidest. Seega saame rääkida baltisaksa käsitlusest, eesti ja läti teadlaste peamiselt 1920. ja 1930. aastail loodud sünteesist ning nõukogudeaegsest ametlikust liinist. Ajaliselt kõige varasemat üldkontseptsiooni, eestlaste ja lätlaste rahvalikku ettekujutust *vanast heast Rootsi ajast* siin ei käsitleta, kuna sel ei ole rootsiaegse pärisorjuse küsimuses midagi lisada. Samuti tuleks siinkohal veel mainida, et mingit *Rootsi kontseptsiooni* ei eksisteeri. Rootsi ajaloolaste üldhinnangud Rootsi valitussperioidi kohta Baltimaail peegeldavad seda, kas nad suhtuvad üldse Rootsi suurvõimu ja Läänemereimpeeriumi loomisse positiivselt või kriitiliselt.

Baltisaksa kontseptsiooni iseloomustab üldiselt negatiivne või reserveeritud hoiak Rootsi valitsusaja suhtes. Seda peamiselt muidugi reduktsiooni ja selle järelmõjude tõttu, mis raskelt tabasid kohalikku aadlit. Üldkäsitluste autorid — näiteks A. von Richter, E. Seraphim, L. Arbusow ja R. Wittram — tähistavad talupoegade sõltuvust mõisast ja mõisnikust järjekindlalt terminitega *Schollengebundenheit*, *Bodenpflichtigkeit*, *Erbuntertänigkeit* ja võibolla kõige sagedamini mõisatega *Hörigkeit*.² Samuti toimib A. von Transehe-Roseneck, kes on käsitlenud küsimust paaris monograafilises uurimuses.³ Kõigile neile on ühine see, et nad väldivad teadlikult terminit *Leibeigenschaft*. Aga erandeid on. Juba E. von Nottbeck oma uurimuses reduktsiooni kohta nimetab, rohkem küll möödaminnes, talupoegade õiguslikku staatust kui *Leibeigenschafti*.⁴ H. Thomson täpsustab, et kui Rootsi 1561. aastal Eestimaa oma valdusesse võttis, *leiti eest pärisorjuse vorm, mida ajaloolased on iseloomustanud kui pärilikku maaorjust (Erbuntertänigkeit), rõhutamaks, et tegemist ei olnud orjuse äärmusliku vormiga*.⁵ A. Agthe, kes on uurinud Liivimaa maatööraha arengulugu ja kes oma kriitilise suhtumise eest kohalikku aadlisse sattus baltisaksa ajaloolaste põlu alla, konstateerib, et pärisorjus (*Leibeigenschaft*) oli täielikult välja kujunenud juba 15. sajandi lõpuks.⁶ H. Prutz on veelgi kategoorilisem: orduaja lõpuks oli talupoegkond surutud sõltuvusvahekorra, mille jaoks *ainuvõimalik määratlus on 'pärisorjus' (Leibeigenschaft), kui väga seda hiljem teravmeelsete distinktsioonide abil pole püütud ka tagasi tõrjuda*.⁷

Vabariigiageste eesti ja läti ajaloolaste üldnägemus Rootsi ajast — osa neist jätkas oma teaduslikku tööd maapaos pärast Baltikumi okupeerimist Nõukogude Liidu poolt — on võrreldes teiste kontseptsioonidega tunduvalt ebaühtlasem. Selle peamiseks tunnusemärgiks on üldiselt positiivne suhtumine Rootsi valitussperioidi, aga ta on kaugel rahvaliku kontseptsiooni apoteosist. Positiivseks peeti esmajoones kultuurisfääris toimunud edusamme. Talupoegade õigusliku seisundi määratlemisel esineb selles koolkonnas ebamäärasust ja isegi otseseid vasturääkivusi.

Ainult vähesed avaldavad selgelt arvamust, et Baltimail kehtis Rootsi ajal pärisorjuslik kord.⁸ A. Mägi enam ei lähe nii kaugele vaid väidab, et maarahvas Rootsi ajal langes *pärisorjuse piirini*, kuhu orduaja lõpul veel polnud jõutud.⁹ Umbes sama piiri peal on ka kaks paguluses ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitlust. Ühes neist väidetakse, et *kõige enam mis Rootsi valitsus suutis teha, oli vahest ainult talupoja lõpliku pärisorjastamise ärahoidmine*.¹⁰ Teises räägitakse talupoja sunnismaisusest Rootsi ajal ja pärisorjuse lõplikust kujunemisest Vene ajal. Sellest järeldub, et mingil moel oli pärisorjus siiski olemas ka Rootsi ajal.¹¹ H. Sepp käsitleb kahes töös talupoegade olukorda Rootsi ajal, kusjuures ta iseloomustab nende õiguslikku seisundit sunnismaisusega ja nendib, et talurahva isiklikud õigused Rootsi ajal olid enam-vähem sellised, nagu nad olid kujunenud orduaja lõpuks.¹² Ka A. Schwabe tähistab talupoegade õiguslikku olukorda Rootsi ajal järjekindlalt kui sunnismaisust ja talurahvast kui püristalupoegi (*Erbbauer*), aga ta mõõnab ka, et sunnismaisus oli *pärisorjuse esimene aste*, st ikkabi pärisorjus.¹³

Kaks eesti ajaloolast, E. Blumfeldt ja J. Vasar, on mõlemad kindlalt veendunud, et Rootsi ajal Eestis veel pärisorjust ei olnud: oli sunnismaisus ja talupoegade äärmiselt raske sõltuvus mõisnikust (*Hörigkeit*). Seda arusaama on nad mõnevõrra motiveerides esitanud üks ühes, teine teises vabariigi ajal ilmunud eesti ajaloo üldkäsitluses.¹⁴ Samas väidavad nad aga teisel, et eesti talupojad olid Rootsi ajal pärisorjad.¹⁵ Vasturääkivust esineb ka O. Liivi töödes, kes Eesti majandusajaloo üldkäsitluses täpsustab talupoegade õiguslikku olukorda kui *areneva sunnismaisuse* astet. Teoses *Eesti ajalugu*, käsitledes Rootsi aja lõpuperioodi, ta aga nendib, et tegelikult valitsesid Eestis *pärisorjuslikud suhted*.¹⁶ Seega sisalduvad ka teoses *Eesti ajalugu* erinevad hinnangud: Rootsi aja algul pärisorjust veel ei olnud (Blumfeldt), lõpus aga oli (Liiv).

A. Soom, kes on vabariigiagegsetest eesti ajaloolastest kõige intensiivsemalt uurinud mõisamajandust, jätab lahtiseks, kas talurahva õiguslikku olukorda tuleks tähistada terminiga *Schollenpflichtigkeit* või *Leibeigenschaft*, kaldub aga viimase poole väites, et *talupoeg oli juba 17. sajandil faktiliselt pärisori (faktisch leibeigen)*.¹⁷ Mõned läti ajaloolased märgivad oma ingliskeelsetes töödes balti talupoegade seisundit terminitega *bondage* ja *semi-servile class*.¹⁸ Lõpuks tuleks veel mainida, et ka Liivimaa talurahva Poola-aege õigusliku seisundi määramisel kohtame erinevusi. R. Wipper näiteks leiab, et üks Liivimaa maaõiguse kavand 1599.

aastast on esimene pärisorjuse õiguslik kinnitus Liivimaaal. E. Tarvel, kes põhiliselt ühineb selle hinnanguga, leiab, et selle kavandi printsiipe hakati tõesti mõningal määral ka ellu viima. Siiski tähistab ta talupoegi esmaajoonet terminiga *poddannõje* ja saksakeelses kokkuvõttes kas *die Schollenpflichtige* ehk *die Hörige* ja mitte *die Leibeigene*.¹⁹

Kui vabariigiagegsete eesti ja läti ajaloolaste hinnang talurahva õiguslikust staatusest Rootsi ajal oli mõnevõrra ebamäärane, siis **nõukogudeaegne ametlik seisukoht** oli seda selgem ja ühesem. Oma kõige jäigemal vormis tähistas nõukogude balti-kontseptsioon Rootsi aega kui põlisrahva halastamatut koloniaal-feodaalset eksploateerimist, mille kohaselt talupojad olid muudugi pärisorjad. Nõukogudeaegne ametlik liin on teaduslikult kõige autoriteetsemalt esitatud Eesti ajaloo üldkäsitlustes. Lühidalt kokkuvõetuna kõlab see järgmiselt: pärisorjuslikud suhted arenesid välja juba orduaja lõpul ja pärisorjuslik surve tugevnes Rootsi ajal, mil ta sai oma lõpliku juriidilise vormistuse.²⁰ Samad põhiseisukohad esinevad ka teoses *Eesti talurahva ajalugu*, mis ilmus trükist küll 1992. aastal, aga oli valmis kirjutatud juba aastaid varem.²¹

Tähelepanuväärt on aga see, et kõik need eesti ajaloolased, kes nõukogude perioodil — ja ka pärast seda — oma raamatutes ja artiklites põhjalikumalt või ülevaatumatumalt on puudutanud küsimust talupoegade õiguslikust seisundist Rootsi ajal, on seda nimetanud *pärisorjuslikuks korrak*.²² Võiks ju oletada, et nõukogude korra ajal tuli lihtsalt joonduda ametlikku liini pidi. See seletus oleks aga kahtlemata liiga lihtne ega sobiks pealegi nende uurimuste kohta, mis on avaldatud pärast Eesti taasiseseisvumist. Järelikult tuleb konstateerida, et tänaste eesti ajaloolaste suhtumises talurahva õiguslikku seisundisse Rootsi ajal on, võrreldes vabariigiagegsete juhtivamate eesti ajaloolaste seisukohaga, toimunud märkimisväärne nihe.

Rootsi ajaloolased, kes on käsitlenud Rootsi riigivõimuperioodi Baltimail, ei moodusta kaugeltki ühtset koolkonda, kuid eesti ja läti talupoegade õiguslikku seisundisse puutuvad on nad täiesti ühel meelel: seda tähistatakse järjekindlalt terminiga *livegenskap (Leibeigenschaft)*, st pärisorjus.²³ Kuna nähtus kui niisugune Rootsis puudus, siis pole rootsi keeles välja arenenud ka terminoloogiat, mis tähistaks feodaalsete talupoegade isikliku sõltuvuse eri vorme ja astmeid, nagu see on näiteks saksa keeles. Oluline on siinjuures märkida, et ka

17. sajandi rootsi ametlikus keelepruugis tarvitati ainult terminit *livegenskap*, lisades vahel mõiste tugevdamiseks veel termini *sklaveri*.

Seda ajalookirjanduse kiirinventuuri talupoegkonna õigusliku seisundi osas võib kokku võtta järgmiselt. Baltisaksa ajaloolaste järgi — mõne erandiga — ei valitsenud siin pärisorjuslik kord (*Leibeigenschaft*), vaid teised talupoegade isikliku sõltuvuse vormid (*Schollenpflichtigkeit, Hörigkeit, Erbuntertänigkeit*). Vabariigiaegsete eesti ja läti ajaloolaste arvamus selles küsimuses on vähem homogeenne, aga ta ühtub suuresti baltisaksa juhtivate ajaloolaste seisukohaga. Nõukogudeaegses kirjanduses — nii ametlikus ajalookirjutuses kui erinevate teadlaste uurimustes — valitseb eranditult vastupidine arvamus: juba orduajal arenes Baltimail välja pärisorjus, mis Rootsi ajal veelgi süvenes. Sellest, et Baltimail kehtis pärisorjus, on ka Rootsi ajaloolased ühel meelel.

Millest on need erinevad arvamused tingitud? Peamine põhjus näib olevat see, et probleemi kohta puuduvad ajakohased käsitlused. Seni pole ei eesti, läti ega rootsi ajaloolased avaldanud mingeid ulatuslikumaid uurimusi pärisorjuse õigusliku olemuse kohta Baltimail. Need kes on küsimust mõnevõrra problematiseerinud — näiteks Schwabe, Vasar ja Blumfeldt — näivad kõik olevat saksa agraarajaloo vanameistri G.F. Knappi mõju all; võimalik, et baltisaksa ajaloolase A. von Transehe-Rosenecki kaudu, kes kirjutas Knappi juhendusel oma doktoriväitekirja. Viimane tegi teatavasti selgelt vahet lääne- ja idapoolsete saksa alade vahel, kusjuures ta reserveeris termini *Leibeigenschaft* Lääne-Saksamaal valitsenud olukorra märgistamiseks, kuna ida-aladel valitsenud korda nimetas ta *Gutsuntertänigkeit*, mis Knappi arvates oli vaid *uneigentliche Leibeigenschaft*.²⁴

Osaliselt seletuvad erinevad arvamused kindlasti probleemikäsituse erinevate ühiskonnateoreetiliste lähtepunktidega. Pärisorjuse uurimise klassikud on esmajoones keskendunud sotsiaal-õiguslike suhete kompleksile, kuna marksistlikes ajalookäsitlustes lasub pearõhk sotsiaal-majanduslikel suhetel. Viimase taustal tuleb ka näha täpsustust mõiste *pärisorjastamise teine laine* puhul, mille all mõeldakse seda talupoegade staatust, mis kujunes välja Elbest idapoolsetel aladel 16. ja 17. sajandil ja mida põhiliselt iseloomustas talupoegade järsult suurenev majanduslik eksploatatsioon jordsalt laieneva mõisamajanduse poolt;²⁵ seega suuresti sama areng mis toimus Baltimail Rootsi ajal.

Kahtlemata on arusaamisi pärisorjusest mõjutanud ka erinevad ideoloogilised ja poliitilised tõekspidamis- ja Baltisakslusele ei olnud see arusaadavalt mitte austav, kui nende *kulturträgerliku missiooni* tulemusel loodud korda Baltimail oleks hakatud samastama orjapidamisega. Nõukogude ametlikule liinile oli aga loomulikult tähtis näidata Rootsi valitsusperioodi võimalikult halvas valguses selleks, et järgnev Vene valitsusperiood seda helgemalt esile astuks. Eesti ja läti vabariigiaegseid ajaloolasi nii selged ja tugevad motiivid muidugi ei juhendanud, aga mingi üldine positiivne suhtumine Rootsi võimuperioodi on nende juures ilmne.

Pärisorjuse olemusest

Mida siis tuleks teha, et pärisorjuse mõiste meie ajaloos saaks kindlama ja ühesema määratluse? Tuleks kirjutada seeria üksteisega seotud monograafilisi uurimusi, mis keskenduksid Baltimail valitsenud pärisorjusliku korra kui ühiskondliku institutsiooni süsteematastile süva-analüüsile ja teoreetiliselt orienteeritud sünteesile. Hulk eeltööd empiiriliste uurimuste näol on juba tehtud. Selle väga töömahuka ülesande täitmine lubaks luua uue arusaama meie ajaloo ühe pikaajalise ja rahva enamiku igapäevaelu määravaima nähtuse — mõisaorjuse kohta. Selle kaudu saaks meie regionaalne eripära tugevamini seostatud ka feodalismi üldeuroopaliku arenguprotsessiga.

Uue tunnetuse ootusel visandaksin lühidalt enda arvamuse pärisorjusest, millele saaksin rajada järgneva arutluse selle kaotamisest Rootsi ajal. See arvamus erineb niisiis nende omast, kes arvavad, et Rootsi ajal — ja järelikult ka celneval orduajal — Baltimail pärisorjust ei esinenud. Minu kriitika on rihitud kahe keskse mõttekäigu vastu nende arutelus.

Esiteks hämmastab seisukoht, et pärisorjust ei esinenud *rooma õiguse mõttes* (Blumfeldt). Konstateering on substantsitu, sest rooma õiguse mõttes ei ole pärisorjust Baltimail kunagi esinenud, isegi mitte Vene tsaaririigi perioodil 18. sajandil, kui talupoegade olukord oli oma absoluutses madalseisus. Aga mis jääb siis järele, kui meil kunagi pole olnud *pärisorjust*, kas *mängurjus*? Iseenesest ei ole termin *pärisorjus* eriti õnnestunud, aga ta on paraku kindlalt juurdunud meie keelepruuki ja meil jääb vaid üle anda talle täpne määratlus. Vana rahvalik nimetus *pärispõlv* on ehk väljendusrikkam, aga teadusliku keelendina veelgi sobimatum. Kõige täpsem vaste pärisorjusele on saksa keeles *Leibeigenschaft*, rootsi keeles *livegenskap*, inglise keeles

serfdom, prantsuse keeles *servage* ja vene keeles *rabstvo*.

Teiseks esineb tihti väide, et Rootsi ajal ei olnud veel pärisorjust, oli sunnismaisus. Need kaks mõistet aga ei välista ju teineteist vaid teine on osa esimesest. Meie ajaloolased on pühendanud palju tähelepanu just pärisorjuse üksikutele elementidele, mida ajaloolised allikmaterjad üsna hästi kirjedavad. Samal ajal on pärisorjus tervikuna — kui õiguslik ja sotsiaalne süsteem — jäänud tahaplaanile. Ajaloolisi ühiskondlikke süsteeme tervikuna on normatiivaktidest muidugi asjatu otsida. Näiteks pärisorjust pole kunagi kusagil ametlikult kehtestatud, küll aga tema koostisosi. Ajaloolaste tähtsaim ülesanne aga peakski olema ühiskondlike süsteemide ja protsesside — staatika ja dünaamika — avastamine, kirjeldamine, analüüsimine ja seletamine. Et vältida edaspidist mõistelist ebamäärasust ja terminoloogilist segadust, peaksid empiirilised detailuurimused pärisorjuse elementidest juhinduma pärisorjuslikust korrast kui tervikust, st süsteemist, mis hõlmab talupoegade mõisast ja mõisnikust isikliku sõltuvuse kõiki erinevaid vorme.

Need sõltuvusvormid, mis üheskoos konstitueerivad pärisorjusliku korra, on järgmised:²⁶

1. sunnismaisus;
2. keeld vabalt ametit või elukutset valida;
3. talupoegade müümine maast lahus;
4. allumine mõisahärra politsei- ja kohtuvõimule;
5. kitsendused vallasvara omamiseks;
6. võimaluse puudumine esitada kaebusi oma mõisahärra vastu ja teda kohtulikule vastutusele võtta (*ius actoratus*);
7. mitut laadi mõisnike feodaalsed prerogatiivid, näiteks kitsendused vaba valiku järele abielluda ja eriline maks talutütre abiellumisel väljapoole mõisa piire (*maritagium*).

Ülalloendatule võib lisada veel mõned olulised kriteeriumid, mis otseselt ei tähista talupoja isiklikku sõltuvust oma mõisahärrast, küll aga kehtivad pärisorjuse talupoegade kui ühiskonnakihi kohta terviklikult — ja ainult nende kohta:

1. feodaalrendi normeerimatus nii tegelikult ja tihti ka juriidiliselt, (eriti teo osas);
2. relvakandmise keeld; ainult vabad inimesed tohtisid kasutada relvi (sellest järeldub, et pärisorjus kui õiguslik-sotsiaalne institutsioon põhimõtteliselt välistas pärisorjuse talupoegade osalemise sõjaväeteenistusest);

3. talupoegade pea täielik eemalolek riikliku tasandi avalikust elust.

Need üldkehtivad reeglid esinesid muidugi suurte regionaalsete erinevustega, nagu nad olid fikseeritud ka eri maade vastavates seadustes, määrustes ja normides. Üldiselt oli pärisorjus Lääne-Euroopas pehmema iseloomuga kui ida pool Elbet. See vahe oli tingitud peamiselt mõisamajanduse domineerivast seisundist Ida-Euroopas, aga ka sellest, et seal olid erinevad härruslikud funktsioonid — näiteks pärushärrus (*Erbherrschaft*), põhimikuhärrus (*Grundherrschaft*) ja kohtuhärrus (*Gerichtsherrschaft*) — ühendatud ühe ja sama isiku, mõisahärra, kätte. Lääne-Euroopas olid need funktsioonid tihti hajutatud eri kättesse. Tuleb veel lisada, et pärisorjus kui õiguslik-sotsiaalne süsteem ei erinenud mitte ainult regionaalselt, vaid allus ka ühes ja samas regioonis üldisest arengust põhjustatud muutustele.

Pöördugem tagasi algkümise juurde pärisorjuse eksisteerimisest Rootsi Balti provintssides. Vastus on selge: kõik ülalloendatud pärisorjuse kriteeriumid, moodustades mõisniku ja talupoja omavaheliste suhete tervikliku süsteemi, esinesid nii rootsiaegses kui ka juba orduaegses Baltimaade agrarühiskonnas. Kõige olulisem element selles süsteemis oli sunnismaisus.

Sunnismaisusega oli otseselt seotud talupoegade vaba elukutsevaliku keeld. Seda takistust püüdsid talupojad ületada peamiselt pagemisega linna, kust nad aga tavaliselt mõisniku poolt välja nõuti.

Väga kaalukas kriteerium pärisorjusliku korra kindlaksmääramisel on talupoegade müümine maast lahus. Seda esines nii orduajal kui ka Rootsi ja Vene ajal,²⁷ aga Balti provintssides ei kujunenud see kunagi massiliseks nähtuseks ja seepärast ei oma nimetatud kriteerium siinse pärisorjusliku korra iseloomustamisel eriti olulist rolli. Talupoja allumine mõisahärra kohtu- ja karistusvõimule, samuti kitsendused vallasvara omanamiseks, olid seevastu süsteemi püsivad osad. Et talupoegadel ei olnud õigust maad omada, see seondub maaomandi spetsiifilise mõistega feodaalühiskonnas, kus ka aadlisoost mõisahärrad ei omanud läänistatud maad. Talupoegadele oli maa põline kasutusõigus muidugi hoopis elulise soov. Võimalus alustada kohtu- ja kohtuotsuse oma mõisahärra vastu oli samuti piiratud. Mõisahärrade mitmesuguste feodaalsete eesõiguste esinemise kohta on küll tõendeid, aga kui süstemaatiliselt nende kasutamist praktiseeriti, selle kohta puuduvad täpsemad andmed.

Lõpuks tuleb veel konstateerida, et nn *elastse feo-*

daalrendi (mõisahärrade tava omastada talupoegade kogu ülejääk või vähemalt suurem osa sellest) esine mine Rootsi ajal näib olevat olnud pigem reegel kui erand.

Ka talupoegade relvakandmise keeld on piisavalt dokumenteeritud, ehkki talupoegadel oli samal ajal siiski jahipüsse. Samuti kutsuti neid kriitilistes olukor dades sõdade ajal väeteenistusse. Talupoegade osavõtt avalikust elust piirdus kohaliku kiriku ja kogudusega.

Ülaltoodud asjaolude esitus ja arutelu nende ümber viivad järeldusele, et Baltimail Rootsi ajal kehti nud talupoegade isiklikud sõltuvussuhted mõisahärrast moodustasid sotsiaal-õigusliku süsteemi, mis vastab pärisorjusliku korra mõistele.

Rootsi keskvoimude suhtumine Balti kubermangude talupoegade olukorda senises ajalookirjanduses

On teada, et Rootsi keskvalitsus püüdis aeg-ajalt eesti ja läti talupoegade olukorda parandada. Millise pildi avab meile sellest asjakohaste uurimistulemuste tänane seis?

Esmalt tuleb märkida, et kui pärisorjusliku korra eksistentsi küsimuses esineb suuri lahkavusi, siis selle kaotamise osas valitseb üllatav üksmeel. Põhjus on selles, et see tähtis küsimus pole olnud ühegi teadusliku uurimuse peaprobleemiks. Ainult vähesed ajaloolased (F.F. Carlson, J. Vasar) on riivamisi käsitlenud päris orjuse kaotamise küsimust Rootsi ajal. Sedagi teiste, nende uurimuste fookuses, olevate probleemide (reduktsiooni ajaloo) taustal. Esmallickaid on seejuures kasutatud üsna tagasihoidlikus mahus. Teised tööd kus küsimusest juttu — enamik neist on nimetatud ülal — kordavad põhiliselt esiletoodud fakte ja rajavad oma seisukohad üldsõnalistele aruteludele ja oletustele. See ajalookirjanduses esinev võrdlemisi kontroversitu käsit lus pärisorjuse kaotamise küsimusest Rootsi ajal on kokkuvõtlikult järgmine.

Juba Erik XIV kritiseeris oma valitsusaja algul teravalt seda, kuidas Baltimaade mõisahärrad oma talu poegi kohtlesid. Tulemuseks oli aadli kohtuvõimu piira mine ja humaansemate karistusnormide kehtestamine. Kuningas Johan III tahtis Rootsi õigust ja kohtukorral dust ka Eestimaale laiendada, ent see ei õnnestunud. Esimene otserünnak pärisorjuse pihta tuli Karl IX ajal: 1601. aastal esitatud reformiprogrammi oluliseks osaks oli talupoegade vabastamine pärisorjusest ja selle üheks konkreetseks väljenduseks säte talupoegade elukoha ja elukutse valimise vabadusest. Aadli ügeda vastuseisu tõttu jäi programm ellu viimata. Mingis osas realiseeris

selle aga Karl IX poeg ja järeltulija troonil, Gustav II Adolf. Kuningas ja tema nõuandjad kritiseerisid teravalt pärisorjust ja mitmed valitsuse meetmed läksid päris orjusliku korra üldprintsipiidega teravasse vastuollu. 1630. aastail läbiviidud kohtureform andis suure osa aadli kohtuvõimust talupoegade üle vastloodud Tartu õuekohtu kätte. Ka Tartu Ülikooli loomisel 1632. aastal oli samalalaadne kõrvalmõju, kuna otsus, et ülikooli või sid astuda ka talurahva pojad, rajanes põhimõttele nende õigusest vabalt elukutset valida. Mõisaorjuse süs teem kui selline jäi aga püsima.

Pärisorjuse kaotamise küsimus kerkis kõige otsus tavamalt päevakorrale Karl XI valitsemisajal. Seoses reduktsiooniga tegi kuningas Liivimaa aadlile ettepa neku pärisorjuse kaotamiseks, teatades, et ta kavatseb teha sedasama riigimõisates. Kuna aadel ja osa kuninga nõuandjaid olid kindlalt selle vastu, loobus Karl XI oma plaanist ja mõisaorjus jäi muutumatuks kehtima kuni Rootsi aja lõpuni.²⁸ Rootsi kuningad ja valitsus püüdsid mitmel korral anda eesti ja läti talupoegadele vabaduse, aga need katsed nurjusid ja kõik jäi vanaviisi.

Selline on väga kokkusurutult see pilt, mida koh tame ajalooalastes töodes olenemata eri kontseptsiooni dest Rootsi aja kui terviku kohta või erinevatest seisu kohtadest talurahva sõltuvuse täpsest staatusest.

Järgnevalt tuleks seda pilti kõrvutada selle pildiga, mis avaneb juba kasutatud allikmaterjali uuel läbivaata misel ja seni tundmatute allikate juurdetoomisel. Järg nev käsitlus keskendub täielikult pärisorjuse kaotamise küsimusele Karl XI võimuperioodil, mil Rootsi keskva litsus tegutses hoopis resoluutsemalt kui varem. Siinkoh hal tahaksin veel toonitada, et seni on küsimusega tege lenud ajaloolased piirdunud ainult Liivimaa olukorra uurimisega ja Eestimaa kubermang on täiesti kõrvale jäänud. Kuna Rootsi keskvalitsus toimis pärisorjuse kaotamise küsimuses Liivimaal ja Eestimaal mõneti eri nevalt, on otstarbekohane neid selliselt käsitleda ka sin. Esmalt tuleks normatiivaktide põhjal fikseerida see, mida otsustati ja seejärel jälgida, kas ja mil määral otsustatu tõepoolest ellu viidi.

Talupoegade pärisorjusest vabastamine

Esimest korda kerkis küsimus talupoegade päris orjusest vabastamisest 1681. aasta kevadel. Enne ära sõitu Liivimaale sai kindralmajor Robert Lichton, äsja moodustatud Liivi- ja Eestimaa reduktsioonikomisjoni esimees, Karl XI-lt ülesande mõjutada eelseisval maa päeval Liivimaa rüütelkonda nõustuma oma talupo eegade orjusest (*sklaverei*) vabastamisega. Olenemata sel lest, kas aadel annab oma nõusoleku või mitte, pidi

Lichten andma korralduse talupoegade vabastamiseks riigimõisates — kaasa arvatud nendes mõisates, mis reduktsiooni käigus pidid kroonu kätte tagasi tulema — ja et talupoegi edaspidi teisiti ei koheldaks kui Rootsi riigi talupoegi.²⁹

27. aprillil 1681 esitas Lichten Karl XI ametliku propositsiooni Liivimaa maapäevale. Selle kaks esimest punkti käsitlesid rüütelkonnalt nõusoleku saamist reduktsioonile ja maarevisjonile, kolmas aga talupoegade vabastamist. Kuningas teatas, et ta on pühendanud erilist tähelepanu vanal paganlikul ajal paljude rahvaste juures esinenud ja käesoleva ajani ka mõnes Rootsile kuuluvas provintsis, eriti Liivimaal ja Pommeris, kehtivale barbaarsele tavale, mille kohaselt mõisahärrad haaravad endale oma talupoegade üle suurema võimu ja õigused, kui kristlik armastus saab seda taluda. Seepärast on ta otsustanud kaotada viletsa orjuse ja pärispõlve (*det eländiga sklaveriet och livegenheten*) Liivimaa kroonumõisates ja teeb rüütelkonnale ettepaneku teha sedasama aadlimõisates; taolise ettepaneku oli ta teinud ka seisustele Rootsi valduses olevas Pommeris. Kuningas rõhutas, et jätkuv orjapõlv võtab talupoegadelt huvi ega anna neile võimalust maa üldiseks hüvanguks kaasa aidata. Samuti takistab see usalduslike vahekordade tekkimist mõisahärrade ja talupoegade vahel ning hirmutab ära need, kes mujalt tahaksid Liivimaale elama asuda. Talupoegade vabastamise puhul võib aga oodata maa heaolu hoopis jõudsamat arengut.³⁰

Oma vastuses lükkas Liivimaa rüütelkond Karl XI ettepaneku tagasi: juba Poola kuningas Stephan Bathory tegi oma valitsusajal samasuguse ettepaneku Liivimaa talupoegadele, aga need soovisid ise vana korra juurde jääda; näiteks eelistanud talupojad eksimuste puhul karistusena rahaträhvile ihunuhtlust. Pealegi iseloomustavat siinmail talupoegi kaasasündinud vihkamine ülemuste vastu ja nii kuri iseloom (*böshafte Natur*), et orjusest vabaks lastuna võiksid nad valla päästa ulatusliku röövimis-, põletamis- ja tapmislaine nagu see maa varasemast ajaloost teada on. Talupoegade vabastamine tooks endaga kaasa mõisatest lahkumise ja maade sööti jätmise, lõputud protsessimised, tülid, rahutused ja muud õnnetused, nii et sellest ei tuleks kasu ei Rootsi riigile ega Baltimaale. Selleks, et aadlimees üleüldse saaks eksisteerida, vajavat ta garanteeritud omandiõigust ja kodukariõigust talupoegade üle. Küll aga oli rüütelkond valmis tegema mööndusi oma privileegides talupoegade raskemate kuritegude osas — *so Leib und Leben angehen*, millised võiksid jääda õue- ja maakoh-

tute lahendada. Kõige muu osas tuleks aga talupojad senisesse olukorda jätta (*Servitāt und Leibeigenschaft*).³¹

Lichten, kes maapäeval Karl XI propositsiooni üle andis ja riigi kesk võimu esindas, lubas rüütelkonna seisukoha kuningale omapoolsete kommentaarideta ette kanda ja jätta tema otsustada, *kui kaugele kavandatav vabaduse kehtestamine Tema Kuninglikule Majesteedile kuuluvates mõisates peab ulatuma*.³² Oma kirjas kuningale 9. augustist 1681, kus ta kirjeldab maapäeval toimunut, esitab Lichten aga üsna selgelt ka enda seisukoha talupoegade vabastamise küsimuses — see ühtus suurel määral, osalt isegi sõnastuselt — Liivimaa rüütelkonna seisukohaga. Talupoegade vabastamine kõige kaasnevaga, võivat ohustada riigi sissetulekuid väljarenditud mõisatest. Ei saavat eitada, et *need inimesed on kõva iseloomuga ja see nõuab ranget ja kohest karistust, kui tahetak neid hoida nende kohustuste juures ja mitte lubada neid muutuda ülemealikuks*.³³ Sama hoiak peegeldub ka Lichtoni kirjast ühele Rootsi keskvalitsuse kõrgemale ametikandjale, kus ta kurdab, et kui kroonutalupojad vabaks lastaks, võiksid aadli talupojad mässu tõsta. See oleks just vesi aadli veskile, kes lasi talupoegade seas levitada igat laadi rahutukstegevaid kuulujutte, muuhulgas talupoegade ulatuslikust nekruktivõtmisest.³⁴

Karl XI vastusest Lichtoni aruandele õhkub sügavat rahulolematust Liivimaa aadlimeestega, peamiselt nende järeleandmatu vastuseisu tõttu reduktsioonile. Seetõttu oli kuningas uuesti kaalumise alla võtnud küsimuse, kas redutseeritud mõisate väljarentimisel Liivimaa aadlimehi hoopiski mitte välistada ja anda mõisad kaupmeestele ja teistele linnakodanikele. Talupoegade vabastamise küsimuses konstateeris kuningas, et Liivimaa rüütelkonna vastuargumendid ei veena teda muutma oma otsust kaotada pärisorjus ja kehtestada talupoegade vabadus riigimõisates (*att... servituden avskaffas och friheten introduceras*). Vältimaks kohtuprotsesside lõputut venimist ja hõlbustamaks mõisahärrade ja talupoegade vaheliste tüliküsimuste lahendamist, tuleb luua otstarbekohane asjaajamiskord, umbes niisugune nagu Rootsi mõisakohtutes (*gårdsrätt*), leidis kuningas.³⁵

Riigi keskvalitsuse talupoegade kaitse poliitika väljendus veel ühes valdkonnas. Väljakujunenud tava kohaselt võis talupoeg teha ostusid ja müüa oma toodangut ainult ühe ja sama linnakaupmehe juures. Sellega kaasnesid tihti kuritarvitused — kaupmehed hinda-

sid oma kaupu kõrgemalt ja talupoja müügikraami madalamalt kui reguleeritud ostu-müügi hinnad seda ette nägid. 1682. aastast pärinevas instruksioonis tegi Karl XI Lichthonile korralduse see väärnähtus kõrvaldada, et *takistada ja kaotada igasugune talupoegade rõhumine ja sund*.³⁶

Ülal refereeritu moodustab selle konkreetsete andmete kogumiku, millel rajaneb meie praegune teadmine talupoegade vabastamisest Liivimaal Rootsi ajal. Küsimust pole aga seni formuleeritud keskseks uurimisobjektiks ja hulk relevantset allikmaterjali on seepärast veel süstemaatiliselt läbi töötamata. Võib ka juhtuda, et küsimuse normatiivse külje valgustamiseks polegi suurt enam leida, sest kui kuningas oli juba öelnud oma sõna, siis oli talupoegade pärisorjusest vabastamine põhimõtteliselt otsustatud.

Pärisorjuse kaotamine Eestimaal

Eestimaal muutus küsimus pärisorjuse kaotamisest aktuaalseks mõnevõrra hiljem kui Liivimaal. See tulenes põhiliselt reduktsiooni erinevast käigust kahes provintsis — talupoegade vabastamise küsimus oli sellega tihedalt seotud. Üks notiits F.F. Carlsoni teoses, nagu oleks Karl XI juba aprillis 1681 ka Eestimaal kindralkubernerile teinud ülesandeks talupojad pärisorjusest vabastada, on ilmselt ekslik.³⁷ Mingit sellist kirja ei ole võimalik *Riksregistraturist* (väljasaadetud kuningakirjade koopiaraamatute seeriast) leida.

Talupoegade vabastamise küsimusega tegeles Eestimaa Reduktsioonikomisjon (ERK), millel oli rida teisi, vaid kaudselt reduktsiooniga seotud kõrvalülesandeid. See tugevdas komisjoni kui kohaliku võimuorgani positsiooni, eriti kuna selle kaheks mõjukaks liikmeks olid kõrgeadli esindajad: vabahärra ja Eestimaa rüütelkonna maanõunik Hans Heinrich von Tiesenhausen ja vabahärra Carl Bonde Rootsist.³⁸

Komisjon alustas oma tööd Toompea lossis 3. detsembril 1685. Nädal hiljem väljastati instruksioon ametnikele, kelle ülesandeks sai redutseeritud mõisate praktiline ülevõtmine. Juba instruksiooni esimene punkt andis eelsignaali talupoegade vabastamisest. See sätestas, et kohe mõisa jõudes pidi ERKi esindaja kõigepealt kokkukutsutud talupoegadele teatavaks tegema, et nad on nüüdsest peale kuninga ja kroonu alamad.³⁹ Seda tuli teatada eesti keeles. Komisjoni lähetatute hulgas pidi alati olema keegi eesti keele oskaja — seda ka tingituna vajadusest saada andmeid mõisate majandusliku potentsiaali kohta otse talupoegadelt. Selle momendi olulisus mõisate ülevõtmisel selgub muuseas

ERKi kirjast Karl XI-le 15. jaanuarist 1686. Komisjon informeerib kuningat oma tööst ja mainib, et olukorras kus talupoegadele sai selgeks tehtud, et nad on nüüd kuninga alamad, võib neilt loota hoopis tõepärasemaid andmeid mõisate kohta kui siis, kui nad olid mõisahärrade võimu ja hirmu all.⁴⁰

Täie ja autoriteetse selguse Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamise küsimuses tõi Karl XI kiri ERKile 20. juunist 1687.⁴¹ Kuningas teatab, et ta on seni sõlmitud rendilepinguid läbi vaadates rahuldusega täheldanud, et komisjon on igati püüdnud tagada riigile redutseeritud mõisate ja nende talupoegade allesjäämise. Aadel ja mõisahärrad olevat kohelnud talupoegi väga rangelt ja hoidnud neid nagu pärisorje (*och såsom livegna uti ett mäktat slaveri hållna*), mistõttu nii nende vaimne kui ilmalik elu kannatada saanud. Muuseas koormavat osa mõisahärrasid oma talupoegi seda võrd rängalt, et neil polevat aega isegi kirikus käia. *Niis on Meie soov, et kõik selline orjus Meile tagastatud mõisates oleks kaotatud (Alltså vela Vi allt sådant slaveri uppå de Oss hemfallna godsens hava avskaffat)* ja et sealseid talupoegi ei koheldaks teisiti kui kuninga ülejäänud talupoegi ja alamaid kogu riigis. Seepärast kohustas Karl XI ERKi mõisarentnikke ja muid asjaosalisi sellest informeerima ja edaspidi rendilepingutesse sisse võtma klausli, et talupoegi enam ei koheldaks pärisorjadena, vaid neid hoitaks ja kaitstaks nende tingimuste ja õiguste alusel, mis kehtivad talupoegade kohta mujal Rootsi riigis. Küll aga tuleb talupoegi manitseda, et nad teeksid oma tööd hoolikalt ja tõrkumiseta. Kui nad aga toimivad teisiti kui nende kohus, siis võib rentnik või mõisa valdaja nad vastutusele võtta kas kohtu ees või kubermanguvalitsuses, kus neile siis vastav karistus määratakse.

ERK pidas vajalikuks Karl XI deklaratsioonile muidugi truualamlikult reageerida.⁴² Esmalt kirjeldas komisjon Eestimaal esinevat *orjust ja pärisorjust* — ERK kasutab siin kuninga kirjas tarvitatud terminoloogiat, *slaveri och livegenhet* — mille ta redutseerib kahele momendile: talupoegade sunnismaisus ja mõisnike kodukariõigus. Mõlemad on põlised, privileegidel rajanevad ja komisjoni arvates kohalikes tingimustes otstarbekohased regulatiivid. Komisjon ei teadvat selliseid juhtumeid, kus talupoegi oleks takistatud pühapäeval kirikusse minemast. Kui nüüd kuningas aga annab Eestimaa talupoegadele samad õigused mis on teistel talupoegadel Rootsi riigis, siis võib sellest tekkida suuri segadusi, mida ERK credates värvides kirjeldab. Talu-

poegade vaba liikumise puhul võivad riigimõisad ja neile alluvad talud töajõust tühjaks ja nende põllud sööti jääda, samal ajal kui aadlimõisad ilusasti toime tulevad, sest nende töajõud jääb alles ja neid talupoegi, kes siiski pagevad, saavad nad ju tagasi nõuda. Mis puutub ka talupoegade omavaheliste pisitülide lahendamist hõlmanud kodukariõiguse funktsioonide üleviimise-ga Tallinna linnusekohtusse ja kubermanguvalitsusse — Eestimaal puuduvat nimelt vastavad alamkohtud nagu nad olid olemas Rootsis — saaksid need asutused rängalt tööga üle koormatud. Protsessijatele oleks see suur kaotus nii ajas kui rahas. Vältimaks selliseid tüli-kaid asjaajamisi, on komisjon jättnud mõisarentnikele tavalise kodukariõiguse, kuid üsna piiratud kujul. Lõpuks on komisjoni liikmed võtnud endale julguse, et *lasta asjal olla (att låta verket vara)* kuni komisjon on jõudnud kõnesolevate asjade olemusest kuningale põh-jalikumalt ette kanda; sellest peaks selguma, et kuni pole antud tervet rida määrusi ja korraldusi, mis kõrval-daksid ettetulevad takistused reformi läbiviimisel, on mingit suuremat muutust raske läbi viia.

Oma vastuses täpsustas Karl XI, et ei kavatse loo-buda neist õigustest talupoegade üle, mida aadel on seni seaduslikult omaks pidanud, ega anda ka talupoegadele täiesti vaba voli mõisatest lahkuda ja oma kohustustest lahti ütelda. Talupoegadele tuleb aga kindlalt selgeks teha, et nad ei ole enam mõisnike pärisorjad, vaid kuninga talupojad ja alamad (*och som bönderna numera icke är deras livegna utan Våra undersåtar*) ning et kroonumõisad on rentnikele antud ainult teatud tingimustel. Muuhulgas ei tohi rentnikud talupoegadelt nõuda suuremaid koormisi kui vakuraamatuis normeeri-tud. Samuti ei tohi rentnikud müüa või teistmoodi võõ-randada talupoegi ja nende pereliikmeid kui *hingeta lojuseid (osjälliga kreatur)* ega viia neid üle rentniku eventuaalsesse aadlimõisa. Kui juhtub, et mõnes kroo-numõisas on ülearust töajõudu, siis võib seda kuber-manguvalitsuse äranägemisel ja loal paigutada nendesse riigimõisatesse, kus on töajõust puudus või kasutada seda tühjade talude ülesharimiseks.

Nendele talumeeste poegadele, kellel on huvi ja eeldusi õppimiseks (*till bokliga konster*) või kes ihalda-vad sõjaväeteenistusse astuda ning selleks sobivad, ei tohi teha takistusi, kuni nad oma õpinguid ja teenistust hoole ja truudusega täide saavad.

Rentnikele jäetakse vana tava kohaselt kodukariõi-gus talupoegade väiksemate eksimuste puhul ja pisitü-

lide lahendamise õigus talupoegade vahel, aga neid õigusi ei tohi rentnik kuritarvitada ega türanlikku korda sisse seada, vaid ta peab talupoegi kristliku armastusega kohtlema. Lõpuks teatas kuningas, et pärast olukorrast täpsema ülevaate saamist antakse rentnike ja talupoe-gade vahekordi reguleeriv määrus, mis hoiab ära igat laadi väärkäitu.⁴³ Koopia sellest kuningakirjast saatis ERK teadmiseks ja järgimiseks ka kubermanguvalitsu-sele.⁴⁴ Komisjon kahetses, et enam polnud võimalik kuninga otsust talupoegade vabastamisest rendilepingu-tesse eri punktina sisse võtta, kuna need olid suuremalt osalt juba sõlmitud ja väljastatud. Kuid vastav teade anti edasi kõigile rentnikele.⁴⁵

Nagu juba nimetatud, on Rootsi aega uurinud eesti ajaloolased piirdunud peamiselt Liivimaaga. Ülal-esitatud allikmaterjalist on näha, et talupoegade vabas-tamise küsimuses esines Liivimaa ja Eestimaa vahel teatud erinevusi. Esimene kohalik reduktsioonikomis-jon, mis loodi 1681. aastal, oli ühine Liivimaale ja Ees-timaale.⁴⁶ Et reduktsiooni (millega talupoegade vabas-tamise küsimus oli tihedasti seotud) alustati esmalt Liiv-imaal, on tõenäoliselt seletatav lootustega saada sealt kiiremini ja suuremaid sissetulekuid. Talupoegade vabastamise küsimuse aktualiseerimine Eestimaal just 1687. aastal oli arvatavasti tingitud sellest, et reduk-tioon oli jõudnud lõppfaasi: suurem osa redutseeritava-dest mõisatest olid juba riigile üle võetud ja nüüd ootas lahendust hulk probleeme rentnike ja talupoegade suhte-s. Asja kiirendas kindlasti ka asjaolu, et talupojad olid neil aastail väga aktiivselt rentnike vastu kaebusi esita-nud, sõites selleks hulganisti isegi Stockholmi.

Talupoegade vabastamise protseduur oli Liivimaal ja Eestimaal erinev. Liivimaal teadustas Karl XI oma otsuse pärisorjuse kaotamisest riigimõisates rüütel-konna maapäevale, taotledes ühtlasi rüütelkonnalt nõus-olekut teha sedasama aadlimõisates. Eestimaal aga tea-tas ta oma vastavast otsusest kohalikule reduktsiooni-komisjonile, ilma et aadlimõisatest oleks juttu olnud. On märkimisväärne, et Eestimaa rüütelkond, erinevalt Liivimaa omast, ei esitanud Karl XI otsusele ühtegi ametlikku vastulauset. Sisuliselt võiks sellisena käsit-leda küll ERK seletust 14. juulist 1687, kuna selle for-muleeris ju ERKi liige Hans Heinrich von Tiesenhau-sen, kes samaaegselt oli üks juhtivatest isikutest Eesti-maa rüütelkonna maandukogus. Ent see seletus oleks suuremat osa kohalikust aadlist vaevalt rahuldanud. Tõenäoline põhjus, miks Eestimaa rüütelkond päris-orjuse kaotamisele ei reageerinud, on tõenäoliselt see,

et talle ei antud selleks lihtsalt võimalust. Loomulik adressaat rüütelkonna pöördumisele oluaks Eestimaa kindralkuberner. Selle ametikoha hoidis Karl XI aga seni, kui ERK Eestimaal tegutses, teadlikult vakantsena ja nii oli komisjonile antud praktiliselt kindralkubeneri võim.⁴⁷ ERKil aga oli selgesõnaliselt keelatud vastu võtta esitisi ja üldse suhelda rüütelkonna kui korporatsiooniga; kontaktid võisid toimuda ainult ERKj ja mõisahärrade ning rentnike kui üksikisikute vahel.⁴⁸

Vaatamata nimetatud erinevustele, mis olid tingitud taktikalistest ja praktilistest kaalutlustest, tuleb nentida, et Karl XI põhimõtteline seisukoht pärisorjuse kaotamise suhtes oli nii Liivimaa kui Eestimaa osas ühesugune.

Kuidas hinnata kuningavõimu talurahvapolitikat Eesti- ja Liivimaa?

Järgnevalt tuleks kõrvutada algallikatest saadud pilti senises ajalookirjanduses esinevaga.

Mõnevõrra lihtsustatult ja üldistatult rajaneb ajalookirjanduses valitsev põhiseisukoht talupoegade vabastamise küsimuses kolmele väitele, ja nimelt:

— Karl XI-l oli kavatsus eesti ja läti talupoegi pärisorjusest vabastada,

— kuningas loobus sellest kavatsusest kohaliku aadli vastuseisu tõttu ja

— tegelikult talupoegade õiguslikus seisundis mingit muutust ei toimunud ja nad jäid endisse orjusse.

Kõik kolm väidet on väärad.

Karl XI mitte ainult ei kavatsenud talupoegi vabastada vaid ta ka teostas selle kavatsuse. Selle erdaks tõendiks on tema propositatsioon Liivimaa maapäevale 1681. aastast ja tema kiri Eestimaa reduktsioonikomisjonile 1687. aastast, kus ta ühetähenduslikus sõnastuses teatab oma otsusest vabastada kroonumõisate talupojad pärisorjusest. Selles otsuses ei kõigutanud teda ei Liivimaa ja Eestimaa reduktsioonikomisjonide vastuväited ning hoiatused ega ka Liivimaa rüütelkonna hirmu- ja õudusejutud sellest, mida kõike talupoegade vabakslaskmine enesega kaasa võiks tuua. Vastupidi, oma vastustes jäi Karl XI kindlalt oma otsuse juurde ning täpsustas ja isegi laiendas seda.

Ei tasu imestada, et talupoegade vabastamise juriidiliseks vormiks oli kuningakiri. Mingit seadust või riigipäevaotsust ei olnud vaja, sest tegu oli kuninga — pealegi ainuvalitsusliku kuninga — vaba dispositsiooniõigusega kroonumõisates. Kuninga otsus oli põhimõttelist laadi, see pidi olema aluseks hilisematele täpsustavatele määrustele.

Järgnevalt need avaldatigi, peamiselt koondatult 1696. aasta majandusreglementi. Aga juba Karl XI põhimõttelises otsuses on mõningad konkreetseid olusid käsitlevad sätted.

Ka kirjanduses esitatud *talupoegade tõelisse vabastamise kriitiliselt suhtuval kommentaaril, et vabastamine hõlmas siiski ainult kroonutalupoegi*, on väike kaal. Reduktsiooniga tuli riigi kätte 5/6 asustatud maast Liivimaa ja üle poole Eestimaal. Veelgi enam — reduktsiooni käigus avastati, et ka hulk reduktsioonist vabastatud aadlimõisaid oli juba enne Rootsi aega pärandatud väljapoole algses läänikirjas fikseeritud pärijate ringi, mistõttu need mõisad pidanuks langema tagasi maahärra kätte, nüüd seega Rootsi kuningale.

Karl XI ei loobunud oma plaanist talupojad vabastada. Loobumise väite põhjenduseks ei ole esitatud ühtki tõendit. See väide on kaudselt tuletatud teisest ebaõigest väitest: kuna mingit muutust talupoegade olukorras ei toimunud, siis pidi ju Karl XI oma plaanist loobunud olema!

Kuninga otsus talupojad vabastada käivitas administratiivse protseduuri, millest ei saanud niisama taganeda. Kui Karl XI oleks oma plaanist loobunud, pidanuks ta loomulikult väljastama uue, varasemat muutva või annuleeriva korralduse. Midagi taolist ei ole aga vastavas allikmaterjalis leida. Kirjanduses esinev *loobumise* tees lähtub pealegi ainult Liivimaa 1681. aasta sündmustest ja ei anna kuidagi sobitada faktiga, et Karl XI kaotas pärisorjuse Eestimaal 1687. aastal. Et Baltimaade talupoegade vabastamise küsimus ei figureerinud kogu aeg Rootsi keskvalitsuse ja vastavate ametiasutuste asjaajamise tulipunktis, ei tähenda veel, et vabastamisplaanist oli loobutud. Igapäevases elus tõusid esiplaanile muud pakilised probleemid, näiteks reduktsiooni lõpuleviimine.

Et Karl XI jätkas angažeeritult talupoegade olukorra jälgimist, sellest ainult üks näide. 1694. aastal püüdis Eestimaa rüütelkond mõjutada Eestimaa kindralkubeneri Axel Julius De la Gardiet edasi lükkama ühe talupoegade ihunuhtlust piirava plakati publitseerimist. Seepeale lisis kuningas kindralkubernerile läkitatavasse kirja omakäelise märkuse — tehku De la Gardie rüütelkonnale selgeks, et ärgu see enam kunagi sekkugu riigimõisate asjadesse, *sest seda ei suuda Meie taluda*.⁴⁹

Kolmanda ebaõige väite — et mingit muutust tegelikult ei toimunud — kummutamine on juba väga ulatuslik ülesanne. Selle ammendav käsitus ei mahu

käesoleva artikli raamidesse. Selle väite korrektne läbi-vaatamine ei saa piirduda ainult väikese arvu normaatiivaktide analüüsiga, vaid nõuab talupoegade vabastamise teesi süstemaatilist vastandamist ajaloolise tege-likkusega üsna mitmel elualal. Järgnevalt püüaksin siiski põgusalt näidata ja analüüsida neid asjaolusid, mis selgelt osutavad toimunud muutustele. Jälgin see-juures ühelt poolt Karl XI põhimõttelise otsuse transfor-meerumist tegelikus elus rakendatavaks määrustikuks, teiselt poolt esitan mõtiskluse talupoegade pärisorjusest vabastamisega seotud uute nähtuste üle.

Talupoegade vabastamise esmatähtsad momendid on konkreetselt esile toodud juba Karl XI vabastuskirja-des 1681. ja 1687. aastaist ning rendilepinguis, aga pea-miselt Eesti- ja Liivimaa ökonomia-asehaldurite inst-ruksioonides 21. ja 28. augustist 1691 ja ökonomia-reglemendis 21. märtsist 1696.

Viimane oli väljastatud Liivimaa tarvis, aga kehtis hiljem ka Eestimaa kubermangus. Instruksioonide ja reglemendi esmane eesmärk oli riigi ja rentnike, rent-nike ja talupoegade ning talupoegade ja riigi omavahe-liste suhete reguleerimine.⁵⁰ Kui nüüd vastandada pärisorjusliku korra kriteeriumid 1680. ja 1690. aastate ametlikes aktides ja määrustikes esinevate sätetega, siis saame järgmise pildi.

Pärisorjuse kõige olulisem tunnus oli sunnismai-sus. Kui ühiskondlik sotsiaal-õiguslik institutsioon ei leia see nimetamist üheski käsitletud ametlikus doku-mendis — ei selle eksistents ega ka kehtetuks tunnista-mine. Eestimaa ja Liivimaa ökonomia-asehaldurite instruksioonid 1691. aastast, samuti 1696. aasta öko-noomiareglement, ei sisalda ühtki sätet, mis puudutaks otseselt või kaudselt talupoegade liikumisvabaduse pii-ramist või pagenud talupoegade tagasinõudmist. Samal ajal reguleerisid need hoopis vähemtähtsaid tegevusala-sid lausa ülidetailselt. See asjaolu on seda märkimis-väärsem, et Liivimaa rüütelkonna ja ERKi negatiivsed reaktsioonid talupoegade vabastamise suhtes toonitasid just ohtu, et talupojad võiksid massiliselt mõisatest lah-kuda.

Vaikus ametlikes dokumentides pole muidugi juhuslik, vaid tulenes Karl XI otsusest likvideerida sun-nismaisuslik kord. Sellele seisukohale vastuvaidlemine olnuks avalik kokkupõrge kuninga selgesõnalise ja imperatiivse deklaratsiooniga pärisorjuse kaotamisest ja ettekirjutusega, et Baltimaade talupoegi tuli nüüdsest peale kohelda nagu teisi Rootsi riigi talupoegi.

Küll aga puudutas Karl XI nimetatud küsimust oma seletuskirjas ERKile 31. juulist 1687, milles ta

nentis, et talupoegadel ei lubata omavoliliselt mõisatest lahkuda, nad peavad jääma paigale ja täitma vakuraa-matusi kindlaksmääratud kohustusi. On ilmne, et sel-lega lükkas Karl XI küsimuse lõpliku lahendamise edasi seniks, kuni oli saadud selgust talupoegade page-mise ohu reaalsusest. Siinkohal tasub meenutada, et Rootsi kroonutalupoegadelgi polnud absoluutset liiku-misvabadust.

Sunnismaisusliku korra vastu olid suunatud veel mitmed teisedki korraldused ja määrused, näiteks anti talupoegadele võimalus endale muuga kui mõisaorju-sega leiba teenida (millest kohe lähemalt) ja talupo-e-gade seadmine *vabakoormusele*. Reduktsiooni käigus vabastati praktilistel kaalutlustel ja proovi mõttes mõned külad kõigist suhetest mõisaga: mõisategu asen-dati otse kroonuametnikele tasutava kahekordse feo-daalrendiga rahas ja loonuses. Ent tõsist tähelepanu leidsid veelgi radikaalsemad plaanid. Redutseeritud mõisate ühe alternatiivse majandamisvormina kaaluti võimalust mõisamajapidamised hoopis likvideerida ning jagada nende maad uute talude vahel.

Ülalesitatul alusel võib väita, et talupoegade vaba liikumine oli kitsendatud ka pärast nende vabastamist pärisorjusest, kuid varem valitsenud sunnismaisuslik kord enam ei kehtinud.

Pärisorjuslikus korras valitseva talupoegade vaba ameti- või elukutsevaliku keelu tühistas suuresti Karl XI korraldus mitte takistada talupoegadel õppima või sõjaväkke teenima minekut.⁵¹ Küsimus oli päevakorral ka ühenduses suurte plaanidega manufaktuuride asuta-miseks. Redutseeritud mõisate, eriti suuremate mõisa-komplekside, edasiste majandamisvormide arutlusel figureeris ühe alternatiivina manufaktuuride rajamine, kus kohalike toorainete töötlemine pidi toimuma küll väikeses, aga siiski industriaalses skaalas. See alterna-tiiv lähtus faktist, et talupojad olid isiklikult vabad ja võisid endale vabalt valida manufaktuuritöölise kutse.⁵²

Talupoegade müümise või muul viisil võõranda-mise maast lahus — veel üks tähtis kriteerium päris-orjusliku korra kindlaksmääramisel — keelustas Karl XI nii Eestimaal kui Liivimaal.⁵³ Sama saatus tabas mõisahärrade senist politseivõimu, kohtupidamisõigust ja karistusnormide suvalist kasutamist. Rentnikele jäeti vaid piiratud kodukariõigus ja õigus lahendada talupo-e-gade omavahelisi pisitülisid. Näiteks taluperemeest ei tohtinud rentnik ise karistada, tema eksimusi pidid uurima ja karistuse määrama talupoegadest endist koos-

nevad kohtud mõisate juures. Kõik muud raskemat laadi distsiplinaarüleastumised ja eraõiguslikud asjad läksid maakohtu pädevusse.⁵⁴

Omandiõigust ökonomia-asehaldurite instruksioonid ja ökonomiareglement ei maini. Maaomandi puhul ei ole seda oodatagi, aga ka talupoegade vallasvara omamise õigust või kitsendusi selles õiguses pole määrustikes otseselt käsitletud. Kaudselt võib seda õigust siiski välja lugeda sätetest, mis kaitsevad talupoega ülemääraste koormiste nõudmise ja igat laadi muu ülekohtu vastu.⁵⁵

Talupoegade õigus esitada kaebusi rentnike vastu ja taotleda nende vastutusele võtmist erinevates instantsides (*jus actoratus*) on ökonomiamäärustikes siduvalt sätestatud.⁵⁶ Selles seoses on märkimisväärne, et Eestimaa rüütelkond püüdis teha kindlat vahet oma talupoegade ja kroonutalupoegade vahel. 1699. aasta maapäeval esitati üks avaldus Eestimaa kindralkubernerile, milles paluti ametivõimusi aadlitalupoegade kaebekirju oma mõisahärrade vastu mitte vastu võtta. Vastus oli eitäv: *nii ei saa kaebuse esitanud talupojale õigust mõista, seda enam, et on olemas Tema Kuningliku Majesteedi vastav korraldus, mis on ka ametliku plakatiina publitseeritud.*⁵⁷

Aegade jooksul olid aadlisoost mõisnikud muretsenud endale rea feodaalse iseloomuga eesõigusi talupoegade üle, mis väljendasid samuti viimaste isiklikku sõltuvusseisundit. Millises ulatuses neid õigusi ära kasutati, ei ole teada ja nad ei esine ka talupoegade kaitset käsitlevas 17. sajandi lõpust pärinevas allikmaterjalis. Talupoegade vabastamisega pärisorjusest kadusid need privileegid iseenesest.

Feodaalrendi normeerimist on vaadeldud kui kindlat tundemärki sellest, et talupojad ei olnud pärisorjad.⁵⁸ Reduktsiooni ühe tulemusena seati sisse uued vakuraamatud, kus olid täpselt fikseeritud talupoegade kohustused mõisa vastu. Samaaegselt kehtestati ranged eeskirjad mõisarentnikele, et need ei vaevaks talupoegi ülemääraste koormiste nõudmisega. Vastasel juhul ootas rentnikke rahatrahv või isegi rendilepingu tühistamine. Isegi normeeritud maksude ja teo nõudmisel oli rentnik kohustatud üles näitama mõõdukust, eriti ikalduse, loomataudide ja muude õnnetuste puhul, et mitte ruineerida talumajapidamisi.⁵⁹

Feodaalühiskonnas kehtiv norm, et pärisorine talupoeg ei võinud kanda relva, kehtis ka Baltimail. Tuntud on ordumeister Plettenbergi sellekohane dekreet 1507.

aastast. 1672. aasta *Landesordnung* sätestas range keelu talupoegadel kanda relvi, *talupoja püssid ja relvad [...] sellest tuleb igasugust tapmist ja mõrtsukatööd, peale selle jäävad ka kodu- ja põllutööd tegemata*. Veel 1682. aastal — NB! pärast talupoegade vabastamist pärisorjusest — palus Eestimaa rüütelkonna maanõukogu kubermanguvalitsust avaldada plakat sellest keelust.⁶⁰ Ilmselt oli relvade omamine talupoegade seas küllalt levinud nähtus.

1691. aasta Liivimaa ökonomia-asehalduri instruksioon reguleerib talupoegade relvakandmisõigust järgmiselt. Selleks, et hävitada röövloomi, kes teevad karjale suurt kahju, on vaja abi talupoegadelt, kellele antakse luba teatud aastaegadel röövloomi jahtida. Talupoegi tuleb selleks isegi innustada, lubades neil lastud loomade nahad endale jätta. Seevastu ei ole muude metsloomade jahtimine talupoegadele lubatud, ja seepärast peavad nad oma püssid kindlasse kohta hoiule andma, kust need siis röövloomade jahtimise ajaks jälle välja võetakse.⁶¹ Seega ei tunnustatud enam üldist relvakandmise keeldu.

Kui pärisorjad ei tohtinud relvi kanda, siis sellest järeldub, et nad ei sobinud ka sõjaväeteenistuseks. See põhimõte üldiselt kehtiski, aga kriitilistes sõjaolukordades võeti väkka ka pärisoriseid talupoegi. Baltimail oli siiski piirijooneks nähtavasti Põhjasõda: enne seda oli eesti ja läti talupoegade teenimine Rootsi sõjaväes küllaltki mõõduka ulatusega, Põhjasõja ajal muutus see aga juba massiliseks ja talupoegadest moodustati terved maamiilitsa rügemendid. Mõned sõjast osavõtnud talupojad avansseerusid isegi ohvitserideks. On üsna tõenäoline, et talupoegade vabastamine pärisorjusest on seletuseks ka sellele erinevusele. On tähelepanuväärne, et Rootsi valitsus ei teinud nähtavasti kunagi küsimust sellest, kas pärisoriseid talupoegi (pärast reduktsiooni näiteks aadlimõisate talupoegi) üldse võis lippude alla kutsuda. Veelgi märkimisväärsem on see, et ka ajaloolased ei ole tõstatanud seda põhimõtteliselt tähtsat küsimust.

Pärisoriste eesti ja läti talupoegade osalemine avalikus elus oli minimaalne, nii nagu teisteski sama sotsiaalse struktuuriga regionides. Näib, et pärast pärisorjuse kaotamist toimus selles valdkonnas nähtav muutus. Tuleb seada küsimus: kas talupoegade vabastamisega pärisorjusest saab kindlalt konstateerida, et nende osalemine ja osatähtsus riikliku, ametliku ja avaliku elu sfäärides Rootsi aja viimastel aastakümnetel suurenes? Kui nii: kas ja mil moel on see nähtus seotud talupoeg-

gade vabastamisega pärisorjusest? Seniks annaksin vaid mõned vihjed, mis näitavad, et talupoegade vabastamisega pärisorjusest nende tegutsemine väljaspool kodu ja küla tõesti aktiveerus.

Kohalikus kohtupidamises hakkasid talupojad jälle mingit rolli mängima, eriti ülalnimetatud mõisa-kohtute juures. Need kohtud pidid koosnema spetsiaalselt määratud õiguseleidjaist ning erapooletuist ja mõõdukaist talupoegadest.⁶²

Samuti hakkasid talupojad täitma teatud riigiaministratiivseid tööülesandeid, omades sealjuures isegi otsustavat tähendust. Redutseeritud mõisate majandusliku potentsiaali kindlaksmääramisel, mis oli aluseks rendisummade arvestamisel, kasutati vajalike andmete saamiseks ja kontrollimiseks reeglipäraselt usaldusväärseid talupoegi. Sealjuures peeti talupoegade käest saadud andmeid üldiselt tõepärasemaiks kui neid, mis saadi mõisahärrade või -valitsejate käest.⁶³

Kohalik kiriku- ja koguduse-elu oli ainus ühiskonnasektor väljaspool kodu ja mõisa, kus talupojad alati mingisuguseid funktsioone olid täitnud. Ka selles sektoris näib nende tegevus pärast pärisorjusest vabastamist olevat laienenud ja elavnend. Siinjuures olid olulisteks eeldusteks osalt aadlikest mõisahärrade patronaadiõiguse kaotamine redutseeritud mõisate kogudustes, samuti Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamine Baltimail. Üks konkreetne näide talupoegade kasvavast mainest ametlikul tasandil on nende tunnustamine ühe isikutekategooriana mille seast tuli valida kirikueestseisjad.⁶⁴

Lõpuks avanes ka koolimaailm — veel üks avaliku elu sektor — eesti ja läti talupoegadele, nii õpilastele kui koolmeistritele. 1680. aastate lõpul oli reduktsioon Eesti- ja Liivimaal juba lõpufaasis ja talupojad pärisorjusest vabastatud. Samal ajal algas rahvakoolide asutamine loosungi all: igasse kihelkonda oma kool; koolmeistrite kool, Forseliuse seminar, oli juba töötanud mõne aasta. Seost reduktsiooni ja talupoegade vabastamise vahel ühelt poolt ja rahvakoolide asutamist teiselt poolt on raske näha vaid kronoloogilisena; seos on pigemini kausaalne. See oluks ju täiesti absurdne idee: pakkuda talupoegadele, keda kavatsetakse jätkuvalt pidada pärisorjuses, nii ambitsioonikat haridusprogrammi, millele vastavat ei leidunud kusagil kaasaegses Euroopas, Rootsi kaasaarvatud. Initsiatiiv ülemaalse koolidevõrgu loomiseks oli läinud täielikult Rootsi keskvalitsuse kätte. Kohalik aadel oli traditsiooniliselt talupoegadele hariduse andmise vastu ja isegi talupoegi tuli veenda ning sundida oma lapsi kooli saatma ja koolimaju ehitama.⁶⁵ Siiski töötas Eesti alal 1680. aastate lõpul ligi 50 kooli ja õpilasi oli ühe õppeaasta jooksul

üle tuhande.⁶⁶ Sellepärast võib rahvakoolide asutamist näha kui veel ühte kinnitust sellele, et talupojad olid vabastatud pärisorjusest ja koolide asutamine oli üheks konkreetseks sammuks uue ja abstraktse vabaduse realiseerimisel. Seda aspekti ei ole ajaloolaste poolt küllaldaselt esile toodud.

Kokkuvõtteks ja jätkuks

Reduktsiooni käigus kaotati Karl XI otsustega 1681. ja 1687. aastatel pärisorjus Liivi- ja Eestimaa kroonumõisates. Talupoegi ei tohtinud seejärel kohelda kui aadli pärisorje vaid kui kuninga alamaid ja nendega tuli ümber käia nagu kõigi teiste talupoegadega Rootsi riigis. Samaaegselt nende põhimõteteliste otsustega tegi kuningas ülesandeks välja töötada määrused, mis pidid reguleerima riigi, mõisarentnike ja talupoegade omavahelisi suhteid. Need koondati põhiliselt Eesti- ja Liivimaa ökonoomia-asehaldurite instruksioonidesse (1691) ja Liivimaa ökonoomiareglementi (1696). Peamiselt nende aktide alusel toimus talupoegade vabastamise põhimõtetelise otsuse konkreetne realiseerimine.

Reformiprogramm, mis oli otseselt seotud reduktsiooni käigus üleskerkinud küsimustega, hõlmas kõiki pärisorjust kui sotsiaal-õiguslikku süsteemi konstitueerivaid elemente. Talupoegade vaba liikumine jäi piiratuks, ent mitmed määrused nõrgendasid kitsendusi ja sunnismaisus kui legaalne institutsioon ei leidnud enam tunnustust. Keeld vabalt ametit või elukutset valida kaotati. Talupoegade müümine maast lahus keelati. Mõisahärrade politseivõim ja kohtupidamisõigus talupoegade üle võeti neilt ära, väljaarvatud mõõdukas kodukariõigus. Talupoegade õigus omada vallasvara sai kaudse tunnustuse. Nad said ka garanteeritud õiguse esitada kaebusi oma mõisahärrade vastu ja võtta neid kohtulikule vastutusele. Mitut laadi mõisnike feodaalsed privileegid talupoegade üle kadusid automaatselt nende vabastamisega oma pärushärrade alt. Talupoegade koormised normeeriti ja rentnikel keelati rangelt üle normi nõudmine. Talupoegade relvakandmise keeldu ei kinnitatud ja Põhjasõja ajal võeti palju talupoegi sõjaväeteenistusse. Talupoegade osavõtt avaliku elu erinevatest sektoritest näitas aktiveerumist pärast nende vabastamist pärisorjusest.

Nagu näha, toimusid kõik muutused ühes suunas — suurema vabaduse poole. Kindlasti ei saa rääkida veel mingist otsustavast õiguslikust, sotsiaalsest ja majanduslikust läbimurdest talupoegade tegelikus olu-

korras, küll aga olulistest ja vajalikest algetest sellesuunaliseks jätkuvaks arenguks.

Pärisorjusliku korra väljakujunemine oli ajalooline protsess, mis kestis mitusada aastat. Seetõttu pole ju mõeldav, et selle aja jooksul tekkinud sitked sotsiaalsed struktuurid kaoksid üle öö. Kõik ulatuslikumad agraarreformid mistahes ajal ja kustahes maal on nõudnud aega, enne kui on ilmnunud nende reaalsed tulemused. Seda ka heade tingimuste juures. Baltimaail ei olnud tingimused soodsad. Rootsi keskvalitsuse agraarpoliitika keskendas oma tähelepanu reduktsiooni lõplikule läbiviimisele, kuna see andis suuri ja koheseid sissetulekuid riigikassasse; eesti ja läti talupoegadele antud vabaduse elluviimine oli pikema perspektiiviga ülesanne. 1690. aastate keskel möllas hirmus nälg ja paar aastat hiljem algas pikk ja laastav sõda, mis lõppes siinsete provintside Vene riigi ja mõisnike veelgi suurema võimu alla minekuga. Need suured sündmused mõjusid kahtlemata negatiivselt talupoegade äsjasaadud vabaduse arengule.

Käesolevas artiklis esitatud stsenaarium erineb ajalookirjanduses valitsevast arusaamast, kus talupoegade pärisorjusest vabastamise fakt on redutseeritud vaid Karl XI kavatsuseks, millest ta hiljem olevat loobunud. Vaadete erinevus on peamiselt tingitud asjaolust, et ajaloolased ei ole seni spetsiaalselt uurinud pärisorjuse kaotamise küsimust Rootsi ajal, mistõttu ka Eestimaa kubermangu puutuv allikmaterjal on olnud tundmatu.

Ajalookirjanduses valitsev kontseptsioon erineb ka tolleaegselt üldisest arusaamast. Ametikandjad Rootsi vastavates keskasutustes ning Eestimaa ja Liivimaa kubermanguvalitsustes olid arusaadavalt teadlikud Karl XI otsusest talupojad vabastada, sest nemad hakkasid ju otsust täide viima. Mõisarentnikele teatati kuninga otsusest ametlikult rendilepingu sõlmimisel ja ka aadlimõisate omanikele oli asi hästi teada, sest see puudutas otseselt neidki. Talupoegadele, kes selleks puhuks mõisa kokku kutsuti, teatati redutseeritud mõisate ülevõtmisel nende pääsemisest mõisniku alt kuninga alla. On andmeid, et talupojad on teistelgi puhkudel oma vabanemist arutanud. Oleks muidugi huvitav täpsemalt teada, mida talurahvas ise oma vabanemisest arvas, aga mingeid plahvatuslikke tunde puhanguid või suurejoonelist pidutsemist ei näi järgnenud olevat. Sellest võib ka aru saada, sest tähtsamaks abstraktsest vabaduse mõistest pidas maarahvas kindlasti neid konkreetseid hüvesid, mis võinuks järgneda, ent mida veel näha ei olnud. Või nagu Tuglas meie esivanemaid vähimagi ironiata iseloomustas: nad mõtlesid kõhuga ja tundsid seljaga.

Lõpuks on siinkohal veel väärt märkida, et teade eesti ja läti talupoegade vabastamisest jõudis üsna varsti ka laia maailma. Ühes anonüümselt väljaantud ingliskeelses raamatus, mis ilmus Londonis 1701. aastal, teatab autor Baltimaade talupoegade olukorda kirjeldades: *Kuid need, kes elavad Rootsi kuninga domeenis, on pärisorjusest vabastatud (But those that lived under the Kings of Swedens Dominations, have been exempted from the Bondage).*⁶⁷ 1705. aastal ilmus raamat ka prantsuskeelses tõlkes.⁶⁸

Karl XI motiividele Baltimaade talupoegade vabastamiseks ei ole senine ajaloo uurimine küllaldast tähelepanu omistanud. On välja pakutud kas väga üldist laadi motiive — kuninga kristlikku meelelaadi ja tema filantroopilist eluhoiakut. Samuti kohtame *ad hoc*-seletusi taktikalistest kaalutlustest: kuningas püüdnud talupoegade vabastamise ähvardusega Liivimaa rüütelkonnalt välja pressida nõusolekut reduktsiooni läbiviimiseks. Lisateguritena võib neilgi seletustel mingi tähendus olla, aga ainult nendega piirdudes isoleeriksime talupoegade vabastamise küsimuse suuremast probleemistikust, kuhu ta vaieldamatult kuulub. Seda probleemistikku võiks iseloomustada kui riigi ühtsuse küsimust, mis oli juhtmõtteks Karl XI — aga ka mitme teise tolleage valitseja — poliitilises tegevuses. Selleks, et säilitada oma suurvõimupositsiooni, oli Rootsi sunnitud maksimaalselt mobiliseerima kõik olemasolevad ressursid, nii ainelised kui personaalsed. See omakorda eeldas tugevat, kui mitte absolutistlikku riigi kesk võimu ja riigi ühtsust.⁶⁹ Rootsi aja lõpukümneid Baltimaail on seda ühtsus- ja integratsioonipoliitikat selgelt näha mitmes valdkonnas, kusjuures talupoegade vabastamine ja pikemas perspektiivis rootsi talupoegade võrdseks saamine oli üks selle poliitika väljendus. Eesti- ja Liivimaal lisandus veel Rootsi kesk võimu terav vajadus vaba talupoegkonna järele, et sel teel luua poliitilist vastukaalu alati frondeerivale baltisaksa aadlile — poliitika, mida oli Rootsis edukalt praktiseeritud Gustav Vasa päevist peale.

Talupoegade vabastamise tulemusi on vaja vaadelda laiemas kontekstis. Koos läänikorra kaotamisega kroonumõisates tähistas talupoegade vabastamine pärisorjusest ei midagi vähemat kui süsteemuutuse algust ühiskondlikes suhetes, üleminekut feodaalselt maakasutussüsteemilt kapitalistlikest suhetest juhindatud maakasutusvormile. Viimase konkreetseks näiteks oli redutseeritud riikliku maavalduse ulatuslik rendileandmine. See tõi omakorda kaasa radikaalse muutuse riigi, rentnike ja talupoegade omavahelistes suhetes. Riigi ja rentniku vahel ei reguleerinud enam läänioigus, vaid vaba leping kahe põhimõtteliselt võrdse poole vahel,

kusjuures tegelikkuses oli ikkagi riik see, kes dikteeris tingimused. Rentniku võim talupoja üle oli äärmiselt piiratud, võrreldes varasema vahekorraga mõisahärra ja talupoja vahel. Rentnikel puudus ka oma organisatsioon, sest nad ei kuulunud enam rüütelkonda ega tohtinud end isegi oma rendimõisa järgi tituleerida. Talupoegadel ei olnud enam pärushärraseid vaid nad olid antud koos mõisaga ainult rendile rangelt kindlaksmääratud tingimustel. Arusaadavalt mõjutas uus kord kroonumõisates ka aadlimõisaid, kus samuti tuli uute oludega kohanduda.

Pikema perspektiivi järelduste tegemisel tuleb eriti esile tõsta veel üht pärisorjusliku korra momenti, mis kõrvaldati ühenduses talupoegade vabastamisega. Nimelt talupoegade kohustuste normeerimist. Talupoegade kohustuste kindlaksmääramine ja küllaltki efektiivsed abinõud, mis aitasid välistada ülemääraseid koornisi, pidid muidugi tähendama taganemist *elastsest feodaalrendist*. Pikemas perspektiivis tähendanuks see talupoegade ülejäägi üha kiiremas tempos kasvamist. Mõnel pool Euroopas areng nii kulgeski. Ühiskonnateoreetilise terminoloogia järgi võiks seda protsessi kirjeldada kui lisaproducti ümberjaotumist.

Rootsiaegse talupoegade vabastamise küsimuse paremaks mõistmiseks tuleb see kokku viia teiste seonduvate nähtuste ja asjaoludega. Siin käsitletud Rootsi aeg moodustab vaid osa Baltimaade feodaalse perioodi ajaloost. Oleks igati tervitatav, kui suudaksime käivitada — ja käigus hoida — süstemaatilist uurimisprogrammi Eesti ja Baltimaade pärisorjusliku korra sünnist, arengust, hääbumisest ja lõpust 13. - 19. sajandini, lähtudes nii õiguslikest, sotsiaalsetest, poliitilistest kui majanduslikest aspektidest.

Talupoegade vabastamine pärisorjusest oli üld-euroopalik ajalooline protsess. Oleks muidugi vaja ära näidata Baltimaade koht ja erikaal selles protsessis. On märkimisväärne, et eesti ja läti talupoegade vabastamine pärisorjusest Karl XI ajal oli esimene selles reas. Teised varased pärisorjusliku korra kaotamised tulevad alles 18. sajandi alguses Schlesvig-Holsteinis, Brandenburgis, Preisil ja Pommeris.⁷⁰ Huvitav on võrdlevalt jälgida ka Rootsis asetleidnud arenguid. 17. sajandi ulatuslike läänistuste tõttu sattus seal hulk talupoegi aadli alla, kus nende olukord halvenes sedavõrd, et nad hakkasid muret tundma, et neist tehtavat *Liivimaa talupojad*. Rootsi rahvusvaheliselt kõige tuntum ajaloolane, Eli Heckscher (1879-1952), iseloomustas seda arengut järgmiselt: reduktsioon päästis Rootsi talupoegkonna kui maadvaldava ja poliitiliselt mõjuvõimsa ühiskon-

naklassi.⁷¹ Baltimail oleks reduktsioonil ja talupoegade vabastamisel pärisorjusest olnud muidugi veel suurem tähendus.

Talupoegade vabastamise küsimust tuleks lõpuks näha ka mõnede tolaegsete riigifinantsiliste doktriinide ja õpetuste ning õigusfilosoofiliste voolude taustal. Esimeste hulgas tuleks nimetada kamentalismi, eriti Saksa vürstiriikides 17. sajandil rakendatud õpetust riigi majandusliku potentsiaali igakülgse ja planeeritud arendamise kohta. Filosoofilistest vooludest pakub siin esmajoones huvi loodusõigus, mille põhiliseks lähteprintsiibiks oli kõikide inimeste sündimisega omandatud vabadus ja võrdõiguslikkus. Varase valgustusaja ideed isiklikust, majanduslikust ja poliitilisest vabadusest on omanud paljudes riikides suurt mõju poliitilise praktika väljakujunemisele. Nii loodusõiguse kui varase valgustusaja ideed olid sel ajal muide tuntud ka Eestis, peamiselt Tartu Ülikoolis.⁷²

Kas siin esitatud lugu pärisorjuse kaotamisest Eestis on uus kiidulaul "vanale heale Rootsi ajale"? Ei. Minu nägemus Rootsi ajast, mis langeb kokku mitme teise omaga, on väga kokkusurutult järgmine. Talupoegade õiguslik ja sotsiaalne — tõenäoliselt ka majanduslik — olukord halvenes pidevalt, vähemalt reduktsioonini. Halvenemist tuleb esmajoones näha Kesk- ja Ida-Euroopa üldise majandusliku ja sotsiaalse arengu taustal. Talupoegade seisund nõrgenes võimsalt laieneva mõisamajanduse, mitte aga Rootsi keskvalitsuse teadliku poliitika tulemusena. Rootsi keskvalitsusel oli kaua raskusi enda maksmapanemisega Baltimail. See tulenes pikkadest sõdadeperioodidest, aadli ulatuslikest privileegidest, riigimaade pea täielikust läänistamisest ja pikaajalistest eestkostevalitsustest. Pööre tuli Karl XI ainuvalitsusliku korraga, mil reduktsioon ja pärisorjuse kaotamine löid eeldused talupoegade olukorra radikaalseks paranemiseks. Uued pealetulnud õnnetused nälja-aastate, suure sõja, uue poliitilise režiimi ja aadlivõimu taastamise näol ei andnud neile eeldustele realiseerumiseks võimalust.

Küsimus vanast heast Rootsi ajast jääb aga püsima. See on oma rahva ajaloost huvitatud inimeste sügavalt legitiimne küsimus ja samaaegselt surve ajaloolastele anda süntees selle perioodi kohta. Professionaalsed ajaloolased muidugi ei asu tööle nii tõmbi küsimusega kui: kas hea või halb? On aga täiesti võimalik moodustada üks kogum strateegiliselt valitud ja üksteisega seonduvaid kriteeriume, mille abil saab anda küllaltki kategoorilise, aga siiski nüansseeritud üldhinnangu Rootsi aja kohta.

Asugem tööle!

Viited

* Seminar toimub 29. aprillil k.a. ja on avatud kõigile huvilistele.

¹ **A. Loit.** Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655-1710. Uppsala 1975. S. 129, 298; **A. Loit.** The Effect of Reduction on the Structure of Manorial Possession in the Province of Estonia. In: The Feudal Peasant in the Eastern and Northern Europe. Collected Papers. Tallinn, 1983; **A. Loit.** Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich. Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Uppsala 1993. S. 71 ff.

² **A. von Richter.** Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. I. Riga 1858; **E. Scraphim.** Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der "Aufseglung" des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. I. Reval 1895. S. 164 ff; **L. Arbusow.** Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Dritte umgearbeitete Auflage. Riga 1908. S. 121; **R. Wittram.** Baltische Geschichte 1180-1918. München 1954. S. 44.

³ **A. von Transehe-Roseneck.** Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890. S. 31; **A. von Transehe-Roseneck.** Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland. Mittheilungen aus der livländischen Geschichte. 23. Riga 1924-1926. S. 573.

⁴ **E. von Nottbeck.** Die schwedische Güterreduktion. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. 4. Reval 1894. S. 93.

⁵ **H. Thomson.** Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561-1710. Materialien und Betrachtungen. Als Manuskript gedruckt. 1969. S. 254.

⁶ **A. Agthe.** Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Tübingen 1909. S. 3 ff.

⁷ **H. Prutz.** Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland. Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. Jahrgang 1916. I. Abhandlung. München 1916. S. 24.

⁸ **H. Kruus.** Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes. Tartu 1932. S. 17 ff; **R. Wipper.** David Hilchen. Filologu biedribas raksti. VIII. Riga 1928. 225 lpp; **E. Dunsdorfs.** Latvijas vesture 1600-1710. Stockholm, 1962. 238 lpp; **A. Balodis.** Lettlands och det lettiska folkets historia. Stockholm 1990. S. 51, 87 ff.

⁹ **A. Mägi.** Eesti rahva ajaraamat. Stockholm, 1979. Lk 108.

¹⁰ **M. Ojamaa, A. ja T. Varmas.** Eesti ajalugu. Stockholm, 1946. Lk 140.

¹¹ **J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit.** Eesti ajalugu noorsoole. Vadstena, 1954. Lk 108, 120, 134.

¹² **H. Sepp.** Talupoegade kaitse rootsiaja lõpul, eriti Liivi- maal. Trt, 1929. Lk 4; **H. Sepp.** Zur Frage der Beschaffung von Arbeitskräften zur Zeit der Schollenpflichtigkeit. Literatur Societas Esthonica 1838-1938. Liber Saecularis II. Tartu 1938. S. 664 ff (pealkiri eestikeelses tõlkes: "Tööjõu hankimise küsimusest sunnimaigusliku korra juures").

¹³ **A. Schwabe.** Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga/Berlin, 1928. S. 74 ff, 122.

¹⁴ **E. Blumfeldt** käsitles Rootsi aega kuni 1680. aastateni teoses Eesti ajalugu III. Trt, 1940. Lk 174 jj, ja **J. Vasar** kogu Rootsi aega teoses Eesti rahva ajalugu I-III. Tartu 1932-1937. Lk 952 jj. Vt ka: **J. Vasar.** Om Karl XI:s bondereformer i Livland. //Svio-Estonica. 1934. S. 92; **J. Vasar.** Utvecklingen av böndernas rättsläge i Estland intill Karl XI. //Svio-Estonica. 1936. S. 25 ff.

¹⁵ **J. Vasar.** Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. Eesti kirjandus XXV. 1931. Lk 551 jj; **E. Blumfeldt.** Estlandssvenskarnas historia. En bok om Estlands svenskar. I. Stockholm, 1961. S. 106.

¹⁶ Eesti majandusajalugu. Trt, 1937. Lk 181, 199 (Rootsi aja autor: **O. Liiv**); Eesti ajalugu III. Trt, 1940. Lk 200 jj.

¹⁷ **A. Soom.** Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954. S. 6 ff; Vt ka **A. Soom.** Fogden och herrgårdsmiljön i Baltikum under 1600-talet. Svio-Estonica XIV. Lund, 1958. S. 92.

¹⁸ **A. Spekke.** History of Latvia. An Outline. Stockholm, 1951. P. 233; **E. Dunsdorfs.** The Livonian Estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981. S. 9.

¹⁹ **R. Wipper.** David Hilchen. 225 lpp; **E. Tarvel.** Folvark, pan i poddannõi. Tallinn, 1964. S. 237 i sl., 335.

²⁰ Eesti NSV ajalugu. Tln, 1952 (teine trükk 1957). Lk 72 jj, 87, 108 jj (autor: **A. Vassar**); Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I. Tln, 1955. Lk 214 jj, 222 jj, 331 jj (autor: **E. Öpik**); Eesti NSV majandusajalugu. Tln, 1979. Lk 15 jj, 29 jj (autor: **H. Ligi**).

²¹ Eesti talurahva ajalugu. I. Tln, 1992. Lk 130 jj, 171 jj, 550 jj (autorid: **H. Ligi, E. Öpik, E. Tarvel**).

²² Vt nt: **E. Öpik.** Eesti talurahva "Rootsi-truudusest" Põhjasõja ajal.//Eesti ühendamisest Venemaaga. Tln, 1960. Lk 56; **E. Öpik.** Talurahva mõisavastane võitlus Eestis Põhjasõja esimesel poolel 1700-1710. Tln, 1964. Lk 26; **E. Öpik.** Eestlane Rootsi alamana. // Keel ja Kirjandus. 1992. 7. Lk 387; **H. Palli.** Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. Eesti ühendamisest Venemaaga. Lk 14; **H. Ligi.** Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tln, 1968. Lk 119 jj; **S. Vahre, H. Piirimäe.** Meie kaugem minevik. Tln, 1983. Lk 90 jj; **M. Laar, L. Vahre, H. Valk.** Kodu lugu. I. Tln, 1989. Lk 50, 66; Eesti ajalugu. Kرونoloogia. Koostanud S. Vahre. Tln, 1994. Lk 63.

²³ **S. Carlsson, J. Rosén.** Svensk historia. I. Stockholm, 1962. S. 664; Den svenska historien. 7. Stockholm, 1978. S. 203; **F.F. Carlson.** Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset. III. Stockholm, 1874. S. 280, 366; **O. Sjögren.** Karl den elfte och svenska folket på hans tid. Ett 200-års-minne. Stockholm, 1897. S. 125 f; **S. Schartau.** De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. Karolinska Förbundets Årsbok 1924. S. 4, 1925, S. 1. Lund 1925-1926; **R. Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland 1617-1634. Uppsala, 1933. S. 11, 22; **E. Brännman.** Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering. Lund, 1950. S. 179.

²⁴ **G.F. Knapp.** Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens. Zweite, unveränderte Auflage. München-Leipzig, 1927. S. 25 ff.

²⁵ **G. Heitz.** Zum Charakter der "zweiten Leibeigenschaft". Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. XX. Jahrgang. 1972. S. 24 ff.

²⁶ Vrdl nt: **L. Revesz**. Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Bern, 1964. S. 97 ff.

²⁷ **A. Agthe**. S. 11; **E. Tender**. Lisandeid talupoegade maata võõrandamise kohta Rootsi ajal. //Ajalooline ajakiri. 1933. Lk 234 jj.

²⁸ Ainuke, kes on esitanud vastupidise seisukoha, nimelt et Liivimaa talupojad nüüd tegelikult vabastati pärisorjusest, on **Agthe** (vt **A. Agthe**. S. 34).

²⁹ Karl XI R.Lichtonile 12.04.1681. Riksregistraturet (RR), Rootsi Riigiarhiiv (RRA).

³⁰ Karl XI propositioon Liivimaa maapäevale 27.04.1681, RR.

³¹ Liivimaa rüütelkonna "Erklärung" 21.07.1681. Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Hrsg. von C. Schirren. Dorpat 1865. S. 30 f.

³² Die Recesse. S. 39.

³³ R. Lichton Karl XI-le 09.08.1681. Livonica II:134, RRA.

³⁴ R. Lichton E. Linskiöldile 04.10.1681. Kirjad kantseleiametnikele 9 b. RRA. Vt ka: **J. Vasar**. Die grosse livländische Güterreduktion. S. 254.

³⁵ Karl XI R. Lichtonile 11.09.1681. Livonica II:259. RRA.

³⁶ Karl XI instruksioon R. Lichtonile 07.07.1682. Livonica II 259. RRA.

³⁷ F.F. Carlson. III. S. 366.

³⁸ **A. Loit**. Kampen om feodalröntan. S. 115 jj.

³⁹ ERKi instruksioon 10.12.1685. ERKi arhiiv, F III:1. RRA.

⁴⁰ ERKi arhiiv. B I:1. RRA.

⁴¹ ERKi arhiiv A:3 (lk 3877), E:1. RRA.

⁴² ERK Karl XI-le 14.07.1687. ERKi arhiiv. B I:1. RRA.

⁴³ Karl XI ERKile 31.07.1687. ERKi arhiiv. E:1. RRA.

⁴⁴ ERKi protokoll 12.08.1687. ERKi arhiiv. A:3. RRA.

⁴⁵ ERKi lõpparuanne 03.10.1688. ERKi arhiiv F III:1. ERK Karl XI-le 30.10.1688. Livonica II:31:RRA

⁴⁶ **J. Vasar**. Die grosse livländische Güterreduktion. S. 126.

⁴⁷ **A. Loit**. Kampen om feodalröntan. S. 129 f.

⁴⁸ Karl XI instruksioon ERKile 07.07.1685. ERKi arhiiv. E:1. RRA.

⁴⁹ **F.F. Carlson** IV. S. 177.

⁵⁰ Liivimaa kohta käivad aktid on trükis avaldatud allikpublikatsioonis: *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. K. Buddenbrock*. Bd. 2. Riga, 1821. S.1204-1243. Eestimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon, mis on suurel määral identne Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksiooniga, on trükis avaldatud allikpublikatsioonis: *Samling Utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar Angående Sweriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie*. Utg. A. A. Stiernman. V. Stockholm, 1766. S. 256 ff; vt ka: **E. Blumfeldt**. Några drag ur ekonomiståthållaren Gustav Adolf Strömfeldts verksamhet i Livland. //Eesti Teaduslik Selts Rootsis. Aastaraamat II. 1950-1954. Stockholm, 1955. Lk 109 ff; Eesti talurahva ajalugu I (E. Öpik). Lk 557 jj.

⁵¹ Karl XI ERKile 31.07.1687. ERKi arhiiv. E:1. RRA.

⁵² Kammerkolleegiumi protokoll 24.05.1682. RRA; Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§ 28), lk 1237

j; Eestimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 28.08.1691 (§§ 24-25); **J. Vasar**. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal. Lk 135 j; **O. Liiv**. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Tartu, 1935. Lk 80 j; **A. Soom**. Der Herrnhof in Estland. S. 228 ff.

⁵³ Karl XI ERKile 31.07.1687. ERKi arhiiv. E:1. RRA; Ökonoomiareglement 1696, III:15. Lk 1215.

⁵⁴ Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§ 26). Lk 1237; Ökonoomiareglement 1696. V:1-2. Lk 1221; **H. Sepp**. Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul. Lk 39 j.

⁵⁵ Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§§ 8, 17). Lk 1227 j, 1233; Ökonoomiareglement 1696. III:1. Lk 1211.

⁵⁶ Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§ 17). Lk 1233; Ökonoomiareglement 1696. V:4. Lk 1222.

⁵⁷ Eestimaa rüütelkonna "Desideria" maapäeval 21.03.1699; Kindralkuberner A.J. De la Gardie Eestimaa rüütelkonnale 24.03.1699, mõlemad Livonica II:300. RRA.

⁵⁸ **A. von Transehe-Roseneck**. Gutsherr und Bauer. S. 113.

⁵⁹ Standardne rendileping 10.01.1687. ERKi arhiiv. B II:2. Registratur 1687; Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§ 35). Lk 1240; Ökonoomiareglement 1696. III:1-3, 18. Lk 1211, 1216.

⁶⁰ Eestimaa rüütelkonna maanõukogu R. Lichtonile 01.07.1682 (koos lisadega). Livonica II:262. RRA.

⁶¹ § 24. Lk 1236.

⁶² Ökonoomiareglement 1696. V:2. Lk 1221.

⁶³ **A. Loit**. Kampen om feodalröntan. S. 146.

⁶⁴ Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§ 7). Lk 1227.

⁶⁵ Liivimaa ökonoomia-asehalduri instruksioon 1691 (§ 4-5). Lk 1226; Ökonoomiareglement 1696. I:2,5. Lk 1205.

⁶⁶ **O. Liiv**. Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. //Eesti kirjandus 1934. Lk 15 jj; Eesti kooli ajalugu I (autor: **J. Naber**). Tln, 1989. Lk 149 jj.

⁶⁷ An Account of Livonia; with a Relation of the Rise, Progress and Decay of the Marian Teutonic Order. London 1701 (Letter 15). Raamatu autoriks peetakse Kuramaa aadlimeest Karl Johann von Blombergi.

⁶⁸ Description de la Livonie, avec une relation de l'Origine, du progrès et de la décadence de l'Ordre teutonique. Utrecht 1705.

⁶⁹ **S. Dahlgren**. Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. //Studia Baltica Stockholmiensia. 11. Uppsala 1993. S. 15 ff.

⁷⁰ **G. Knapp**. Die Bauernbefreiung. S. 3 ff; **J. Hvidtfeldt**. Kampen om ophaevelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. København, 1963. S. 17 ff.

⁷¹ **E. Heckscher**. Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I:2. Stockholm, 1936. S. 359.

⁷² **G. von Rauch**. Naturrätten vid "Dorpts akademi". //Svivo-Estonica. 1936. S. 51 ff; **G. von Rauch**. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690-1710. Essen, 1943.

Narva vene kaupmees- ja kodanikkond 17. sajandi teisel poolel. II

Enn Küng

Narva vene kodanikkond

Eelnevalt oleme korduvalt kasutanud vene kaupmeeste suhtes mõisteid *kodanik* ja *kodanikuõigused*. Kuid enne selle probleemi lähemat käsitlemist vaatleme lühidalt naaberlinnas Tallinnas kodanikuks saamise põhimõtteid.

Lüübeki õigusega linnades eeldati kodanikuseisusse pürgijailt täisalisust, abielu ning oma "suutsu" ehk teisisõnu majanduslikku iseseisvust. Lisaks tuli olla vaba ja abielulise päritoluga ning koos kodanikuvandega tasuda kodanikuraha. Tegelikuses esines nende nõudmiste osas kõrvalekaldeid ja isegi järeleandmisi. Nii näiteks võis taotlejal isiklik kinnisvara puududa, abielu oli sõlmimata, päritolu segane ning sageli viibis kodanikuraha tasumine. Kodanikuõigusega kaasnes terve rida kohustusi ja õigusi. Viimastest oli olulisim õigus tegelda kodanike kutsealadega. Kaupmeestele andis see õiguse osaleda võõrastekaubanduses. Rootsi võimuperiood Tallinnas ei toonud neisse põhimõtetesse olulisi muudatusi. Alates 1648. a. hakati kodanikuvande andjailt nõudma Augsburgi usutunnistust.¹ Tallinna näidete varal teame, et mitte kõik soovijad ei jõudnud ihaldatud kodanikuseisusse. Nende teele veeretati terve rida takistusi, mis lähtusid rahvus- ning seisuspõhimõttest ja isikliku vabaduse astmest, kuid tegelikult väljendasid konkurentsivõitlust erinevate kutsealade piires.

Algselt oli Narvagi Lüübeki õigusega linn, kuid Rootsi vallutuse järel kehtestati seal 1585. aastal Rootsi linnaseadus. Narva rae 1613. a. plakatis kodanikuvande andmise korrast² ja Rootsi linnaseaduse 1619. a. variandis³ ei ole kodanikuks saamise ja vande andmise osas põhimõttelisi erinevusi Lüübeki õiguses ettenähtuga. Samuti ei räägita neis seadustes piirangutest usulisel ja rahvuslikul pinnal. Kuigi käesoleva artikli esimeses osas märkisime, et eestkostevalitsus nõudis 28. juuni 1662. ja 14. oktoobri 1675. a. resolutsioonides vene kogukonnalt täies ulatuses kodanikuvabaduste saamiseks usuvahetust, loobuti sellest nõudmisest hiljem.

Aastatel 1666 kuni 1674 ja lühiajaliselt hiljemgi olid vene kaupmehed sakslastega täielikult võrdsusta-

tud.⁴ Järgnevalt lähtuti piiranguid tehes majanduslikest ja isegi poliitilistest kaalutlustest, sest seadust silmas pidades vastasid vene kaupmehed igati seatud nõuetele. Nad olid majanduslikult iseseisvad, olid valmis elama linna territooriumil ning valdama seal kinnisvara. Vara ja positsiooni pärandamiseks tuli neilgi abielus olla ja vajadusel saadi oma päritolu tõestada. Ometigi täieõiguslikeks kodanikeks venelasi ei võetud. Narva rael ja saksa kaupmeeskonnal läks korda taandada vene kogukonna kaubandustegevus poepidamisele ja välistada pääs Suurgildi. Selles osas on iseloomulik Narva rae tõdemus ühes 29. aprilli 1686. a (kahjuks täpse adressaadita) kirjas, kus öeldakse, et Narva venelased on küll täieõiguslikud kodanikud, kuid kindlate piirangutega kaubandusvabaduste osas, mis käib nelja kaubaartikli kohta.⁵ Samuti ei ole teada ühegi vene käsitöölise kodanikuseisusse tõusmist.

Seega oli venelastele tehtud piiranguid just peamiste kodanikuõiguste osas. Samas ei ole piiranguid kompenseeritud soodustustega kodanikukohustuste (sõjaväelaste majutamine, maksud jne) arvel.⁶ Mõningase erandi võisid moodustada need vene kodanikud, kes pärinesid Ivangorodi linna iseseisvuse päevilt ja liideti Narva linnaga, kuid nende õigused läksid kaduma Vene-Rootsi sõja ajal. Samas ei ole teada endiste ivangorodlaste massilist vastuvõttu Narva kodanikeks. See tähendab, et kuni sõjani aktsepteeriti nende vannet Ivangorodi raele.

Nii moodustasidki 17. sajandi II poolel Narva kaks suurt ja majanduslikult väljapaistvat kogukonda kaks erinevat kodanikkonda. Hierarhiliselt võetuna järgnesid vene kodanikud sakslastele, kuid mõlemad allusid ja olid vastutavad rae ees. Samuti on kandvamatest vene kaupmeesteperedest moodustunud midagi kaupmeesteühenduse sarnast, kuid selle õigused ja võimalused linna elus kaasa rääkida ei olnud võrreldavad Suurgildi omadega. Pealegi ei ole ühtegi venelaste ühendust ametlikult kinnitatud.

Puht tehniliselt ei erinenud venelaste kodanikuks saamine sakslaste vande andmisest. Neidki saatsid kaks

17. sajandi teisel poolel Narvas kodanikuvande andnud venelasi

Tabel 1

kuupäev	nimi	päritolu	viide (EAA)
7. 06.1662	Gregori Kuletka	?	1646-1-598
14.06.1662	Ivan Aleksandrov	?	lbid.
14.06.1662	Andrei Budinski	?	lbid.
14.06.1662	Ivan Zusko	?	lbid.
14.06.1662	Vlaska Osipov	?	lbid.
14.06.1662	Vassilei Larionov (Vasilei Larionovsõn Lutza)	?	lbid.
14.06.1662	Filip Kirjanov (Filip Jeremejevsõn Kirjanov)	?	lbid.
29.11.1666	Mikita Skorobogatov	?	lbid.
13.12.1666	Jakov Pavlov Rõkas	?	lbid.
21.11.1667	Parfei Feodorsõn Jergin	s. Narvas	1646-1-84
21.11.1667	Ivan Budinski	s. Narvas	lbid.
21.11.1667	Ivan Jefimovsõn Pader	s. Narvas	lbid.
21.11.1667	Omelian Trofimovsõn Päterin	s. Narvas	lbid.
21.11.1667	Jakob Michailovsõn Šolkofnikov	s. Narvas	lbid.
5.12.1667	Silka Grigoriov	s. Narvas	lbib.
7.03.1681	Garassim Kandrateg (Garasim Kandrategsõn Netsajev)	?	1646-1-95
7.03.1681	Dmitrei Kandrateg (Dmitrei Kandrategsõn Netsajev)	?	lbid.
7.03.1681	Mitrofan Tšivirov Klementiov (Mitrofan Klementejevsõn Tšivirev)	?	lbid.
7.03.1681	Semjon Tšivirov Klementiov (Semen Klementejevsõn Tšivirev)	?	lbid.
7.03.1681	Ignaska Mokrik	?	lbid.
22.02.1692	Peter Garassimov	?	1646-1-1080
22.02.1692	Vassili Andreov	?	lbid.
22.02.1692	Naum Gordeov	?	lbid.
12.09.1692	Ivan Nikitin Maximikin	s. Narvas	1646-1-103
8.04.1695	Korneli Ivanov	s. Narvas	1646-1-105
15.04.1695	Vassili Ivanov Budinski	?	lbid.
15.04.1695	Jacob Nikitin Klanikov	?	lbid.
15.04.1695	Semjon Gregoriev	?	lbid.
15.04.1698	Aleksei Gavrilov	?	1646-1-107
1.06.1698	Lavrenti Mikiferov	s. Ivangorodis	lbid.
8.04.1701	Vassili Filippov	?	1646-1-599

juba kodanikuseisuses olijat. Reeglina olid saatjad samuti venelased. Igal taotlejal tuli raele tutvustada oma relva ja kinnitada valmisolekut linna kaitseks. Vandega kaasnes kodanikuraha tasumine, mis kaupmeestel oli 30 vask- või ca 7,5 hõbetaalrit. Pidades silmas venelaste kesist saksa ja rootsi keele oskust (raad suhtles nendega tõlgi vahendusel), andsid nad vande vene keeles, käsi seaduseraamatul. Oluline erinevus sakslastest oli see, et venelased suudlesid 17. sajandi lõpukümnendil erilise truuduse kinnitamiseks risti.

Venelaste astumine Narva kodanikuks on täielikult 17. sajandi 2. poole nähtus. Säilinud 1640. ja 1659.

a Narva kodanikelehtedel⁷ ei esine ühtegi vene nime. Ainsaks erandiks on 1621. a kodanikuraha tasunud Isaek Ivannovits.⁸ 1688. a Karl XI-le truudust vandunud Narva kodanike nimekirjas on 11 vene kodanikku.⁹ Narva 17. sajandi kodanikeraamat ei ole säilinud. See tõttu tuleb kodanikkonna väljaselgitamiseks kasutada sekundaarseid allikaid: Narva rae protokoll- ja arveraamatuid, maksulehti jm.

Raeprotokollides fikseeriti kodanikuvande andja nimi, päritolu, tema Narva siirdumise lähtekoht, elukutse, teda vandeandmisel saatnud isikute nimed ja

nende tegevusala. Samuti oli kirjas nõutava kodaniku-
raha suurus. Venelaste puhul sünni- või Narva tuleku
kohta reeglina ei näidatud. Vaid üksikjuhtumel on sün-
nipaigaks märgitud Narva. Kaudsete andmete põhjal
selgub, et valdav enamus Narva vene kodanikest on
kohaliku päritolu.¹⁰ Mõnikord on venelased rae ette
tulnud kahe-kolmekesi või isegi viie-kuuekesi.

Linna arveraamatuis ja maksulehtedel on eraldi
lahtrites kirjas kodanikuraha tasunute nimed. Eelkõige
oli vaja näidata raha laekumist, mis sageli toimus osade
kaupa pikema perioodi vältel. Täiendavaid andmeid uue
kodaniku isiku kohta enam ei toodud.

Kuna käesoleva artikli autoril on koostöös Dirk
Erpenbeekiga kavas avaldada Dortmundi ülikooli juu-
res kogu Narva 1581.-1704. a kodanikeraamat, siis pole
täiendavate detailide esitamine kodanikuvande andmi-
sest siinkohal vajalik. Küll aga avaldame järgnevalt

vene kodanike nimekirja koos vande andmise kuupäe-
vaga (vt tabel 1).

Vene nimede kirjutamise ja transkribeerimise kee-
rukusest, samuti vastavate reeglite ning traditsioonide
puudumisest tulenevalt on nende kirja pilt erinevates
allikates väga mitmekesine. See sundis autorit nimesid
normaliseerima. Siinjuures on lähtutud häälduspärasuse
printsibist (nt allikates esinev eesnimi "Semen" on esi-
tatud kujul "Semjon", jne). Pealegi olid ka venelaste
lisanimed muutlikud ning esines patronüümsete ja
hüüdnimedest tuletatud lisanimede paralleelsust. Näiteks
oli nimekirjas esinev Peter Garassimov kindlasti Garas-
sim Kandradi poeg Netsajevi poeg. Mõnede nimede
puhul (sulgudes) on lähtutud 1677. a venekeelsest
nimekirjast. Autori jätkuv töö Narva kodanike väljasel-
gitamisel võib tuua käesolevasse tabelisse täiendusi ja
korrekture.

"Vene-narvalased" nelipühi pidamas

Das Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise Beschreibungen /.../ Hamburg, 1696.

Vene kodanike majanduslik kandevoime

Vene ja saksa kaupmees- ja kodanikkonna majanduslikku kandevoimet on 17. sajandi teise poole osas raske võrrelda. 1656. aastast on meieni jõudnud Narva kaupmeestelt Rootsi riigile antud laenu protokoll, kus venelaste poolt makstud summad ületasid sakslaste omi.¹¹ Järgnevast perioodist analoogilisi andmeid teada ei ole. Seega tuleb kasutada kaudseid andmeid.

17. sajandi teist poolt iseloomustab Narva väliskaubanduse kiire areng. Selle põhjuseks on Rootsi keskvalitsuse järjekindel majanduspoliitika, mis vastukaaluks Arhangeliski kaubandusele soodustas transiitkaubanduse arengut Soome lahe idaosas.¹² Ehkki selles poliitikas esines tagasilööke, langetatud otsuste muutmise ning erinevate huvipoolte vastuseisu, tõi see ometigi kaasa Narva kaubakäibe pideva kasvu. Kui näiteks 1653. aastal laekus Narva portooriumimaksuna 4894 rtr, siis 1696. aastal juba 10572 rtr.¹³ Samal ajal muutus kaubandustegevuse vorm. Seni vene tagamaadele orienteeritud väikekaubandus koondus üha enam Narva lähiumbrusse. Suurkaubanduse osaks jäi Narva Suurgildi kaupmeeste vahendusel peamiselt soola, tubaka, veinide ja heeringa transiit Loode-Venemaa linnadesse. Nende nelja kaubaartikliga (lisaks veel viljaga) ei lubatud aga Narva venelastest kodanikel hulgi kaubelda. Seega olid sakslaste ja venelaste lähtepositsioonid majandusliku jõukuse loomiseks ebavõrdsed. Kui venelastel oligi suuremates kogustes sularaha, ei olnud seda võimalik tulusalt kasutada. Venelaste initsiatiiv oli ahistatud. Vene kaupmeeskonna majanduslikku kandevoimet saab iseloomustada samuti mitmete riigivõimukandjate hinnangute abil. Ehkki neisse tuleb suhtuda ettevaatusega (sageli pärines alginformatsioon saksa kogukonnalt), nõudis keskvalitsus kommertskolleegiumi ja kuninga näol objektiivset teavet.

30. jaanuaril 1674 teatas Ingerimaa kindralkuberner J.J. Taube Stockholmi, et linnas on umbes 13-14 venelast, kes tegelevad pisikaubandusega. Litsentsiraamatute alusel oli see väikestes partides vene kraamkaup, mida saadeti Venemaale või mujale.¹⁵ Kommertskolleegium omakorda väitis 1675. a aruandes Karl XI-le, et vene suurkaubandus Moskvast ja selle ümbrusest ei jõua Narva ega Nyeni kohalike vene kaupmeeste vahendusel, kuna viimased tegelevad ainult kodutööstuse ja maakaubandusega oma linnade ümbruses.¹⁶ Samale probleemile viitas kuningas 30. mai 1679. a lõppresolutsioonis.¹⁷

Eelnevalt oleme valgustanud venelaste kinnisva-

raprobleemi südalinnas ning Narva rae ja saksa kogukonna vastuseisu selle tekkele.

Heaks majandusliku jõukuse ja ettevõtlikkuse näitajaks on kaupmeeste osalemine reederitena kaubalaevastikus. Narva kaubandus arenes passiivsest vahendustegevusest kaupmeeste oma vahendite arvel toimuvaks aktiivseks kaubanduseks. Mõned Suurgildi kaupmehed omandasid terve laeva, sagedamini siiski osa sellest. 1690. aastate keskpaigas oli Narva kaupmeeste omanduses üheaegselt umbes paarkümmend laeva.

Venelaste osalus oli siingi tagasihoidlik: perioodist 1687-97 oli 36 teadaolevast alusest ainult ühe laeva, *Der Grosse Christoffer*, reederite hulgas kaks venelast — Filip Kirjanov ja Garassim Kandrteev.¹⁸

Kõik toodud näited venelaste majandusliku kandevoime kohta on tegelikult vaid väljakujunenud situatsiooni kirjeldused. Need ei tõesta, et võrdsete võimaluste korral poleks venelased suutnud olla edukad suurkaupmehed. Pigem peegeldub neis saksa kaupmeeskonna "võit" venelaste üle.

Kokkuvõtteks

Vene kaupmees- ja kodanikkonna õigusliku seisundi 17. sajandi teise poole Narvas ja Rootsi riigis laiemalt määras ära 1656.-61. a Vene-Rootsi sõda. Kui 1645/46 Ivangorod liideti Narvaga, võrdsustati mõlema linna kodanikkonna õigused ja nende majandustegevuse tingimused. Pärast sõda algas nendest põhimõtetest taganemine ning paarikümneaastase aktiivse tegevuse tulemusel õnnestus saksa kogukonnal venelased kaubanduskonkurentist välja suruda.

Kuningliku Kommertskolleegiumi, eestkostevalitsuse ja Karl XI poliitika Narva venelaste küsimuses oli ebajärjekindel. Juba langetatud otsuseid on sageli muudetud. Tõenäoliselt ei süüvitudki Stockholmis saksa ja vene kogukondade jätkuva vastasseisu probleemidesse. Väljastatavate resolutsioonide sisu sõltus sellest, kumma poole saadikud suutsid pealinnas edukamalt oma seisukohti kaitsta. Vaesunud venelastel oli üha raskem Stockholmis sõita. Oma osa ühe või teise otsuse kujundamisel oli kahtlemata kohalikul Ingerimaa kindralkuberneril. Viimastest suhtus venelastesse suurema mõistmisega S.G. Helmfeldt, kes mitmed keskvalitsuse korraldused rakendamata jättis, taotledes nende muutmist. Tänu ebajärjekindlusele anti venelastele kord täielikult kõik kodaniku- ja kaubandusvabadused, et need seejärel uuesti tühistada ning nõuda venelaste väljasaatmist ja usuvahetust.

Alles 1679. a otsustas Karl XI lõplikult piirata vene kodanikkonna kaubandustegevuse väike- ja poekaubandusega. Viie kaubaartikliga — soola, heeringa, tubaka, veinide ja viljaga — venelastel hulgi kaubelda ei lubatudki.

Kui venelaste õiguslik alluvus lahendati 1666. a Narva rae kasuks, siis lõplikult jäi lahendamata nende elukoha küsimus. Sõjaliselt ohtlikku Ivangorodi eeslinna likvideerida ei suudetud. Kuigi kaotati venelaste eestostu- ja piirati poekaubandust eeslinnades, jäid venelased valdavalt elunema eeslinnadesse. Lisaks

Narva rae vastuseisule ei suutnud südalinn puht füüsiliselt vastu võtta uusi elanikke.

Tervel real Narva vene kaupmeestest õnnestus tõusta kodanikuseisusse, kuid kitsendused kauplemisõigustes piirasid tegelikult ka nende kodanikuõigusi.

Võrreldes 17. sajandi keskpaigaga oli Narva venelaste majanduslik jõukus sajandi lõpuks hääbunud. Ebaõrdsed kaubandustingimused ei võimaldanud osaleda konkurentsivõitluses. Ainsa erandi moodustab siin Garassim Kandrateg, kes aga väärib eraldi artiklit.

Lisad

Lisa 1

22. August 1667.

Härra bürgermeister [Laurents] von Numens esitas [raele] nimekirja vene kaupmeestest, kellel siinpool [Narvas] tuleb ehituskruunid välja jagada, need on:

Conrad Thimofeef, Parfej Isakof, Wasili Podubskoi, Fedor Jergin - on koos oma pojaga, peab 2 krunti saama, Jefim Pador, Wasili Isdanof, Gaurila Babin, Philip Kirianof, Iwan Alexandroff, Wasili Lariwonoff, Mikita Wasilioff, Jacob Ricas, siia kuulub ka Parfej Jergin, Mikita Skorobogato, Wasili Patunof, Andres Budinskoi, Belussi lapsed, Iwan Budinskoi, Iwan Jefimofsin Pador, Omeliam Paterin, Kulotka lesk, Off. Sosna lesk, Silka Gregorjof, Misca Burakini poeg.

EAA. 1646-1-84. Originaal saksa keeles.

Lisa 2

Eeslinna elanikud ja kaupmehed, kes nõuavad õiglase hinna eest sobivasse kohta linnas (turu juurde, eraldi tänavale) ehituskruunte elumajade rajamiseks:

Condrati mõlemad pojad, Wasilei Podubskoi, Gavrila Babin, Wasilei Sdanof, Filip Cirianof, Mitrofan Ziwiref vennaga, Wasilei Lutzon, Nicita Scorobogato, Nicita Maxcimihin kälimehega, Jacof Rickas, Andrei Budinskoi oma pojaga, Peter Bielousof mõlemad pojad, Jelostat Budinskoi, Jacof Solcofnicof, Iwan Patorof.

See nimekiri on ülalseisvate nõudel minu, Blagoveschenski kiriku diaakoni, Ivan Vassiljevitschi poolt 28. aprillil 1675. a. kirja pandud.

EAA. 1646-2-204. Originaal saksa keeles.

Lisa 3

Narva vene kaupmeeste nimekiri. Esitatud raele 12. veebruaril 1677.

1. Vasilei Jeremejevsõn Poddubskoi, 2. Jefim Mihailov Pator, 3. Gavrila Grigorjevsõn Babin, 4. Filip Jeremejevsõn Kirjanov, 5. Garasim Kandrategsõn Netshajev, 6. Vasilei Melente-

jevsõn Shdanov, 7. Dmitrei Kandrategsõn Netshajev, 8. Mitrofan Klementejevsõn Tshivirev, 9. Vasilei Larionovsõn Lutzon, 10. Semen Klementejevsõn Tshivirev, 11. Jakov Petrovsõn Belousov, 12. Mikita Skorobogato, 13. Ivan Paturov, 14. Jelostat Budõnskoi, 15. Jakov Rõkas, 16. Mikita Vasilev.

EAA. 1646-2-275. Originaal vene keeles.

Lisa 4

Vene kaupmeeste poodide nimekiri,

millised praegusel ajal siin linnas leiduvad ja kellele need kuuluvad, nimelt: 1. Garasim Condratiovil on üks pood oma maja all, 2. tema pojalt Peter Garasimovil on üks pood sama maja all, 3. Demetri Condratiovi pärijail on üks pood raekoja all turu ääres, 4. Philip Kerianovi pärijail on üks pood sama maja all, 5. Wasilie Andreovil on üks pood sama maja all, 6. Iwan Nikitin Maximikinil on üks pood surnud Berendt Erichi pärijate maja all, 7. Metrofan Clementiovil on kaks poodi, üks surnud bürgermeister Herbersi ja teine Baltzer Schrami maja all, 8. Ignati Mokrikul on kaks poodi, üks raekoja all ja teine surnud Eschenborgi maja all, 9. Semen Clementiovil on kaks poodi, üks raekoja all turu juures ja teine Snellskanski maja all, 10. Naum Gordieovil on üks pood raekoja all.

Neid poode on kokku 13 ja kõigi nende omanikud, välja arvatud Iwan Nikitin Maximikin, on [Narva] kodanikud.

Tuleb arutada: 1. kas mitte see vene poekaubandus ei pea vastavalt Tema Kuningliku Majesteedi armulisele resolutsioonile 10. augustist 1676 piirduma 12 poega, 2. kas ühel kaupmehel võib olla rohkem kui üks pood, 3. arvan, et kuna Maximikin veel ei ole kodanik, siis peab tema pood töö lõpetama [...]

Narvas, 3. juunil 1692

Carl Hafman

EAA. 1646-1-804. Originaal rootsi keeles

Lisa 5

Karl XI truudust vandunud vene kodanike nimekiri:

1. Filip Kirjanov, 2. Garasim Kondragnev, 3. Dimitre Kondragnev, 4. Semjon Klementev, 5. Ignati Mokrik, 6. Jakob Rikas, 7. David Legalnik, 8. Mitrofan Klementev, 9. Vasili Andreov, 10. Taras Lorivonov, 11. Erika Kaban.

SR, Livonica II, Vol. 213. Originaal vene keeles.

Viited ja kommentaarid

¹ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. // Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 15. Köln/Wien, 1973. S. 286-287; E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645: Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro. // Historische Forschungen : hrsg. von der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn, 1991. S. 21.

² EAA. 1646-1-74. Lk 265.

³ EAA, 1646-1-14; kodanikusssaamise korda käsitlevad §§ 24, 27.

⁴ 30. jaanuaril 1673. a supliigis Narva raele märgivad vene kaupmehed, et nende õigused on Suurgildi kaupmeestega samad: EAA. 1646-2-200. L 3.

⁵ EAA. 1646-1-2411. L 62-63; Oma õiguslikult asendilt olid Narva vene kaupmehed võrrelduna rahvusaaslaste Vene tsaari alamate seisundiga Rootsis halvemas olukorras. Viimased said tänu Kärde rahulepingu 10. artiklile Rootsi riigis Rootsi kodanikega vabalt kaubelda. Kuigi tsaari alamad ei tohtinud kontakteeruda teiste riikide "võõrastega", ei olnud neile keelatud suurkaubandus (H. Piirimäe. Kaubanduse küsimused Vene-Rootsi suhtes 1661.-1700. a. // Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 113. Tartu, 1961. Lk 14-15). 1686. aastal arutas Narva raad, kas kohalikud venelased tohivad osta Narva saabunud tallinlastelt soola? Leiti, et ei või, kuna Tallinna kaupmeestel oli Narvas õigus soola ja heeringat müüa ainult kas kohalikele saksa kaupmeestele, linnas viibivatele "võõrastele" või tsaari alamatele. Kuna kohalikud venelased olid Rootsi alamad, siis kehtisid nende suhtes 10. augusti 1676. ja 30. mai 1679. a resolutsioonid: EAA. 1646-1-2411. L 62-63.

⁶ Näiteks keeldus Narva magistraat 1. märtsil 1673 järeleandmistest majutusraha osas, viidates, et seda kannavad kõik kodanikud: EAA. 1646-1-89. Lk 292.

⁷ D. Erpenbeck. Die Bevölkerung Narwas in der Mitte des 17. Jahrhunderts // Ostdeutsche Familienkunde. Heft 4/1980. S. 120-137; T. G. Aminoff. Borgerskapet i Narva och Nyen 1640 // Genealogiska Samfundets i Finland årskrift. 41. 1980. S. 121-138; Originaalid asuvad : SR, Livonica II. Vol. 68, 205.

⁸ EAA. 1646-1-1002, L 2p.

⁹ SR, Livonica II, Vol. 213; Arvatavasti samal 1688. aastal Karl XI-le Narva kaupmeeskonna poolt antud truudusvandekehel on 35 Suurgildi liikme kõrval ka 8 vene kaupmehe nimed,

kes samuti on esindatud eelpoolviidatud 11 venelase hulgas: EAA. 1646-1-68. L 2 - 3p.

¹⁰ Narva rae 20. novembri 1667. a protokollides leidub teade, et vene kodanikud on enamuses kohalike kodanike ja kaupmeeste lapsed: EAA. 1646-1-84. Lk 593-595. Analoogilisi teateid esines hiljemgi.

¹¹ 1656. a andsid venelased Rootsi riigile kokku laenu 8000 rtr., neist ainuüksi Pavel Belaus 4000 rtr, sakslased aga 4700 rtr.: A. Soom. Ivangorod als selbständige Stadt 1617-1649 // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936. Tartu, 1937. S. 304; Originaal asub: EAA. 1646-1-1018 (Narva rae arvearaamat 1646-1657).

¹² Vt. näiteks: A. Attman. Den ryska marknaden i 1500-talet baltiska politik 1558-1595. Lund, 1944; A. Attman. The Struggle for Baltic Markets: Powers in Conflict, 1558-1618. Göteborg, 1679; A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städten in den Jahren 1636-1656. // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXII. Tartu, 1940.

¹³ X. A. Пийримяэ. Тенденция развития и объем торговли Прибалтийских городов в период шведского господства в ХУП веке // Скандинавский сборник УШ. Таллин, 1964. С. 106.

Mõlemad viidatud aastad on rahuaegsed. 1656. a puhkenud Vene-Rootsi sõda viis Narva kaubanduse täielikult madal- seisule: Ibid.

¹⁴ Näiteks sai 1699. a kevadel G. Kandrteev Lüübekist 2 härja-aami (oxhoft) prantsuse veini ja saadetise sularaha: EAA. 1646-2-349.

¹⁵ SR, Livonica II, Vol. 181.

¹⁶ Ibid, Kommerskollegium till K. Maj.: t, 1675.

¹⁷ EAA. 1646-1-2. Lk 585-586.

¹⁸ H. Piirimäe. Laevandus ja laevachitus Narvas XVII sajandi lõpul. // Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 785 / Uurimusi Läänemere maade ajaloost IV. Tartu, 1987. Lk 10, 14-15; EAA. 1646-1-811. L 14.

G. Kandrteev on 17. sajandi lõpu vene kaupmeeste hulgas kindlasti üks ettevõtlikumaid. Lisaks juba mainitud kinnisvarale südalinna ja laevaomandile sai ta 1695. a Karl XI-lt 20 aastaks privileegi toota Narvas juhtnahka: SR, Kommerskollegium till K. Maj.: t; 12.

Tartu Ülejõe-eeslinna tänavate areng

Niina Raid

Esimesed säilinud märkmed Tartu Ülejõe eeslinna kohtadest leiduvad raeprotokollides aastaist 1547-1555.¹ Emajõega (*E[y]mbecke*) seoses mainitakse 1555. a aeda üle selle (L 152). Linna uus veskikraav (*nyer grauen, nyen Mühlen Wassergraben*) esineb juba 1547 linnakodanike palvekirjas raele, milles paluti neile uue kraavi tõttu (aedades) tekitatud kahju hüvitamist (L 2). Uue veskikraavi asukoht oli Holmi taga (L 3). Kivitamm asus teisel pool Saksa (värava ees olevat) silda ja selle ääres olid (vilja-)puuaiad (*bomgarden*) (L 4, 10). Lähemalt veel Kivitammist, et see oli 1547 Püha Jürgeni asutuse poole suunduval teel (*als mann nach Sanct Jorgen geyt*). (L 5). Selle vaesteseegi eestseisjad taotlesid 1552. a raelt oma veskile uut veskikivi (L 53).

Kohanimetuseks esines mitmeid vene-nimelisi kohti: Vene sillast teisele poole kästi 1554 viia tapamaja jäätmeid (L 117), Vene poodide taga oli 1551. a elumaja (L 42). 1553. a asusid linna vana potikoja poed (*des olden Potters gehoffte buten*) Vene mäe all. Neid nappe andmeid võiks ehk täiendada linna telliselöövi (*Tegelhoff, Ziegelhoff*) omadega, mille asukoht võis olla ka Ülejõel. Sellest linnale vajalikust töökojast on 1551-1554 juttu mitmeid kordi (L 34, 39, 146). Kameriir eraldas 1554. a linna chitistele 10 000 tellist (L 103); eelmisel aastal olid tellised üle põletatud (L 82). Tõenäoliselt asus 1552 mainitud kalaturg juba siis Ülejõel (L 51).

Rohkem andmeid Emajõe vasemkalda kohtadest ja teedest esitab alates 16. sajandi lõpust peetud nn Wybersi käsikiri. Seda Wybersi nime all tuntud Tartu linna esimest säilinud revisjoniraamatut peeti a 1582 kuni 1656 tänavate kaupa². Tartu müüri ja piiratud kesklinna elanikel olid aiakrundid eeslinnades.³ Nende lokaliseerimine oli väga üldine, ent siiski mingit teavet pakkuv eeslinnade tolleaegsest ilme. Asukohti märgiti naaberaedade suhtes, mille omanike nimed olid sellega seoses linnas kõigile teatud-tuntud. Nimesid esines ka seoses laiemate maa-alade koosmainimisega. Nii saamegi teavet Emajõe vasemkalda kohanimedest. Olid Narva, Tallinna tee (*Revalischer Weg*), Kastre tee, Kivitamm (*Castersche Steindam*) tee, mägedest Tuuleveskimägi (*Wintmühlenberg*) ja Vene mägi Raadi pool, kraavidest Vallikraavi veski kraav. Paikkonnad olid Ülejõe Holm, Püha Jürgeni mõis (*St. Jürgenshoff*), Fortuna, kalaturg silla kõrval, surnuaed, koht (aed) üleval

jõe ääres. Ehitistest esinesid korduvalt kaubahoov ja vene kirik. Härra Gröliche suur ja väike maja suures tiigiga aias asus 1582. a Tallinna tee ääres. 1591. a palusid gildid Tartu raelt, et Joh. Grölich uuesti avaks oma krundil olnud vana tee.⁴

Revisjoniraamatu lõpuperioodist, 17. saj 30-ndaist aastaist, on säilinud Rootsi kartograafide esimesed Tartu linnaplaanid. Sel ajal oli oluline fikseerida linnakindlustusi, vanalinna piiravat müüri, selle torne-värvaid ning bastione-raveliine, so kogu linnakavatise väliskaitset. Väga ülevaatlik on Georgius Schwengelli 1636. a saksakeelsete seletustega varustatud Tartu kindluse plaan. Sinna on märgitud ka Emajõe ületav puusild. See viis Saksa- ehk Karjavärvast pisut vasemale ülejõe Holmil paiknevale raveliinile. Holm oli Emajõe ja selle kitsa paralleelharu Koolujõe vahele moodustunud saar. Schwengell on sellele tekstiga märkinud ning seda ala täppidega piiranud, kus tema arvates oli asunud vene kaubahoov. Viimasest tuleb veel mitmeid kordi juttu kui asukohta osutavast alast ja sellel olevaist (olnud) hooneist. Schwengelli plaan on meile oluliselt näitlik, eriti saksakeelsete seletuste tõttu, mis teevad selle täielikumaks Rootsi Riigiarhiivis säilitatavaist teistest tolleaegseist Tartu linna plaanidest. Ometi on meile tähtis ka järgmine linnakindlustusi üksikasjaliselt esitav autorinimeta rootsiaegne geomeetiline plaan samast aastast. Selle lehe vasemale poolele on joonistatud ovaalne pürg C(arl) XI päistiitliga. Selles on eksplikatsioon rootsi keeles bastionide, linnamüüri tornide ja värvate nimedega. Meid huvitab eriti Emajõe vasemkalda raveliini üksikasjalik kujutus, millel on üle veekraavi viiv sillake, suurelt sillalt tulles vasemat kätt. Märgitud on ka raveliini läbikäik, mille kaudu pääses üle Koolujõe viiva väikese silla juurde. (Tekstides nimetusega *Koli-Joegge, Kohlo Jeggi, Kohljecke*).⁵ Erakordne on vaadeldava plaani Ülejõe piirkonna tänavate märgistus. See on esimene, mida tunneme. Kuigi puuduvad juurdekirjutatud tänavanimed, vastab nende kulg ja suhe teiste lähemate teedega isegi veel 19. saj linnaplaanile. Koolujõe ületav sillake viis otse selle vastast algavale Kivitammiteele. 17. saj plaani kõige laiem (hilisem Kivi) tänav on paralleelne järgnevate kitsamate (Roosi ja Mäe) tänavatega vasemal. Koolujõe põhjapoolse alguse lähistelt, Emajõe kalda äärse laiema

vaba platsi juurest, algas Peterburi ja pisut ülaltpoolt Vene tänav, mis jooksis Peterburi tänavaga kokku umbes Meltsiveski tiigi keskpaiga joonel. Tiigi ühendas Emajõega kanal. Tiigi tagant vasemale läks tänav Tallinna suunas ja Peterburi maanteelt algas selle vastast paremale Jaamamõisa tee.

Ülejõe tänavate suhtes meile vähem informatiivsetel 17. saj plaanidel Rootsi Riigiarhiivis on kõikidel Emajõe ületav suur sild, mõnedel ka väike raveliinisild. Kogu Holmi konfiguratsioon nagu raveliini piirjoonedki on igal plaanil erineva kujuga, mis tekitab kahtlusi kogu tolleaegse kartograafia täpsuses ja tõepäras.

Pärast Wybersit järgmine Tartu kohta peetud revisjon toimus 1681. kuni 1686. aastani.⁶ Selles esinevad Ülejõel mitmed varem nimetatud kohad nagu Holm, Vene kaubahoovi koht, selle vastaspool, Vene turg, väikene kraavisild, Püha Jürgeni mõis, loomusekoht Fortuna, kalaturg Holmil ja teised veeäärseid alad. Sõnaselgelt mainitakse vaid kahte tänavat: Narva teed ja pikka tänavat (kirjeldavas mõttes). Kõiki neid loetletud kohti aitab näitlikustada värviline joonisplaan *sine anno*.⁷ Selle vasemnurgas all on kujutatud värvava ja lipuehtes kindlustomidega linn Dorpat. Selle juurest viib üle Emajõe sild Holmile. Saare keskosast algab Narva tee (*Narwische Weg*), mille ääres paremat kätt asuvad kodanike aiad (*Bürger Garten*) ja linna karjamaa (*Vieh Weide*). Viis majakest ülaltpool sümboliseerivad *St. Jürgenshoffi* mõisatalupoegade hütte. Mõis ise on eemal paremal, Jaama mõisa piiri lähedal tiigi ääres, millest hargneb vesiveski ojake Emajõkke (*Emback*) ja suubub sellesse täht *D* juures. Jõel on tähistatud kalapüügikohad - (alates vasemalt linna poolt) kaks korda *Fortuna Zug* ja üks kord *Jungfern Zug* (Õnneloomus ja Neitsiloomus). Neist paremale jäi soola ja jõe vahele kaks Röövliloomust (*Räuber Zug*). Ülaltpool oli linna karjamaade piirikraav ja puudega soo (Morast). *B* on Tuppiz(a) majake, selle all paremal tükk Vasulale kuuluvat heinamaad. Ülalt laiub kahe hüti ümber Jaama mõisa maa ja tornidega linnast otse ülespoole, lehe vasemas ülanurgas on kaagimägi (*Galgenberg*) kaagi ja pooduga.

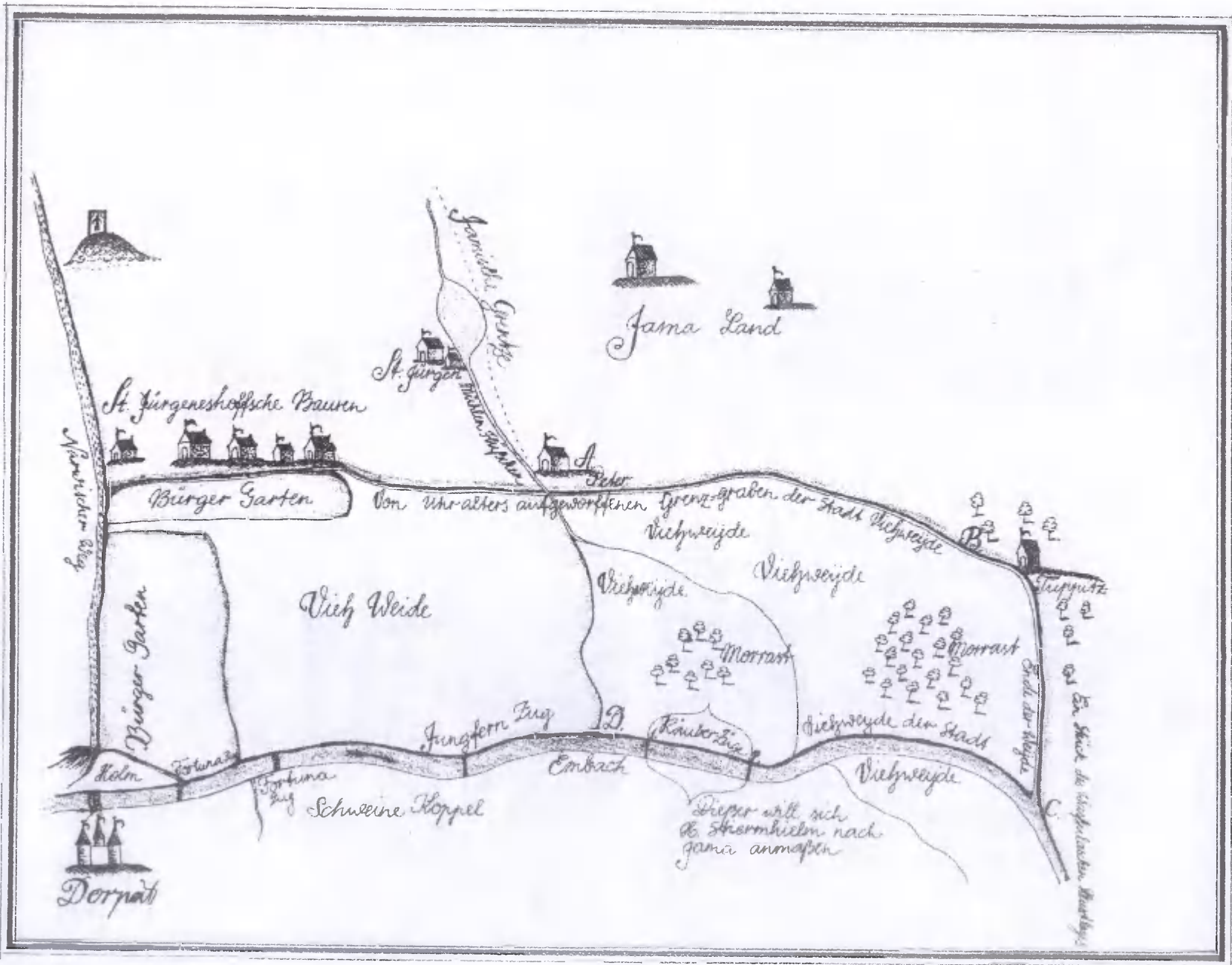
Veel ühel 17. saj lõpust pärineval plaanil - Tartu lääneosa a 1681 (Simon Bock) ja idaosa a 1684 (Israel Swedman), mille oli kopeerinud 1724. a Riias Ludwig W. G. von Hochmuth - esineb Emajõe vasemkallas.⁸ Sellel on Holmile märgitud kolm tänavat, millest keskmine viis hilisema Kivi tänav algusesse. On ka Roosi ja Mäe tänavad, mis siingi on Kivi tänavast märgatavalt kitsamad. Märgitud on Narva tänav algus, Vene tänav, (Meltsiveski tiik ja veskimaja nimetusega) *Lacus*. Sellest ülespoole näeme noort metsa. Emajõe ääres on madal maa (*niedrig Land*), mille kohal on Sepa tänav,

enne seda aga Tallinna tänav algus, mis lähtub Narva maanteelt. Ligikaudu sajand hiljem sinna asutatud surnuaedadest paremal on kiriku maa (*Kirchen Platz*) ja sellest allpool kaks kaaki (*zwei Galgen*) linna piiri lähedal. Sellel plaanil on Ülejõe eeslinna ulatus kitsalt Emajõe-äärne ja üsna väheste tänavatega, millest ühelegi pole lisatud nitne.

Pärast Põhjasõja vältel toimunud hävitust, elanike küüditamist ja nende tagasilubamist jätkub imekombel vanade nimetuste traditsioon. Aastail 1719 kuni 1744 esinevad kirjalikes allikates⁹ taas juba mainitud kohanimed ja teed-tänavad: Emajõe vasemkalda Holm, Vene turg, Kivi tänav, Holmi väike sild, suure ja väikese silla vaheala, Narva, Jaama, Luunja ja Kastre tee.

Esimene Põhjasõja-järgne linna kruntide ja majade revisjoniraamat hõlmab vaatlusi alates 1734. a kuni 1742. aastani.¹⁰ Ülejõe-eeslinna kruntide loetelu leidub lehtedel 58-77. Tähtsaim selles on Kivitammi (vahel ka juba *Kivi*) tänav, mis algas Koolujõe kraavisilla juurest, mitte kaugel kirikuadministraator Blisekowi elupaigast (L 58). Kivitammi taga oli väikene tänav vasemal, kus jõeke — eriti sügiseti ja varakevadel — Koolujõkke voolas.¹¹ Narva (nüüd ka nimega *Peterburi*) tee viis Ülejõelt sirge traktina üles Raadi mõisa suunas (L 62, 69). Tallinna tee (*Revalscher Weg*) pööras sellest vasemale tuuleveski poole, mis paiknes künkal (L 62, 63, 64p, 66, 68). Tee lokaliseeriti märkusega *tuuleveski all*. Oli nimeta tee Meltsiveski poole Emajõe äärest, teine veski kõrval ja kolmas selle vastas Raadi mõisa põldude ääres (L 65p, 66, 69). Nüüd puudusid nimed Fortuna kalapüügikoha poole viival teel (L 73 p) ja *St. Jürgenshoffi* mõisa all oleval teel (L 62p, 63p). Linna karjamaale viis väike tee vasemale (L 285). Jaama mõisa tee algas Narva teest siirdudes sellest paremale (L 70). Eelnevaga on ammendatud tolleaegsete teede loetelu. Üldnimetusena kasutati sageli Holmi, mis kuulus tervena linnale, kuigi asus linnast väljaspool (s o endisest linnamüürist väljaspool) (L 75 p). Üle Emajõe suure ja väikese silla minnes asus kraavist paremal nn Vene turg (L 77, 78). Sealsetid aiaplatse loetleti kui kraaviäärseid ja väljaspool kindlusehiti olevaiks (L 75). Mis puutub Ülejõe tänavate olukorda, siis iseloomustati 1755 Kivi tänavat kui auklikku ja soist, tervisele kahjulikku, peaegu väljakannatamatu tugeva lõhnaga ala.¹² Ja seda pärast rae korraldust 1750. a prahi äraveoks ning sillutuse parandamiseks (L 779).

Tartu majade-kruntide teine revisjon algas õige peatselt kiiresti muutuvates oludes 1758. aastal.¹³ Ka sel ajal esines Ülejõel väikesi ilma nimeta teid-tänavakesi ja nn vaheteid (lk 328, 329), mis ühendasid kõigile linnaelanikele tollal tuttavaid paiku. Ent raamatusse

märgiti krundid ja elamud selgelt lehekülgede äärtele kirjutatud tänavanimede juurde. Loetelu algas tähtsaima Kivi ehk Kastre Kivitammi tänavaga, mis lõppes Jaama teel (lk 332, 334). Väikesest sillast vasemale jäid nii Kivi kui ka Narva tänav algus (lk 377 - 396). Jaama tänav ulatus linna piirini suunaga samanimelisele möisale (*Jama Strasse, Jamoischer Weg*). Kohast, kus Kivi tänav sellesse suubus, keeras Jaama tänav paremale (lk 355-376). Teisel pool ulatus ta Narva teeni *Jürgenshofi* ja linnamaade alt (lk 367-376), kus elasid peamiselt eestlased (*Kusico Jack, Soe Mart, Kespere Jahn, Mursette Mart, Soe Jacob, Lallo Jurry, Rehi Jurry, Tamme Jack, Osuli Hans, Peiva Perdo, Mutso Ott, Redli Henno, Klockenbergi Andres, Puzeppe Jahn, Rosi Mart*) jne (lk 355-373). Tallinna tänav (*Revalische Strasse*) keeras Narva teelt vasemale ja ulatus põlenud tuuleveski-kohani ning kirikumaaadeni (lk 398-406). Nagu varem, nii esines ka nüüd teid, mille suunad anti edasi kirjeldavalt. Näiteks - tänav linnale kuuluva Meltsiveski poole, mis ulatus Emajõeni (lk 407-412), tänav Koolujõe kraavi ja Emajõe vahel, väikesest sillast vasemale Narva tänavani (lk 413 - 418), tänav Kivi tänav algusest paremale Fortuna loomusekoha poole kuni linna karjamaani (lk 419 - 433). Holm tervikuna (lk 434 - 454) esines endises suuruses Koolujõe kraavi ja Emajõe vahel.

Enne ja pärast vaadeldud revisjone toimus linnas mitmeid katastroofe. 1755. a põlengust Holmil oli vapustavam hiidpalang 1775. a, mil hävis suurem osa kesklinnast ning tuli kandus puitsildade kaudu ka Ülejõe. Seda tule masendavat hävitustööd näitlikustab Tartu plaan, millele vene inseneride komando maa-mõõtja on mustana peale kandnud põlenud majad.¹⁴ Sellel on raske eristada III linnajao tänavaid, sest puuduvad õige planeering ja ka tänavanimed. Vene värava vastas asunud sillast lähtudes leiame Ülejõe Meltsiveski taha ja kahe tiigi vahele korrapäraselt joonistatud kvartalid koos kruntide-majadega, mis osalt ulatuvad Holmi taha välja. Tegelikult oli see vaid planeering tuleviku tarvis.

Kogu Tartu linna hiljem mõõdistanud revisior O. G. Dreyeri plaani a 1787 tunneme vaid mitmete koo-
piate kaudu: C. M. Sengbuschi oma aastast 1792 ja selle täiendatud varianti 1811. a C. Ignatiusest.¹⁵ Uuel mõõdistamisel on majakrundid korrektselt piiritletud ja varustatud endistest ajutistest krundinumbritest erinevate uut süsteemi numbritega. Kõigis kolmes linnajaos algavad Sengbuschi plaani krundinumbriid number ühest. Needsamad tollal pandud numbrid kehtisid kuni 1941. aastani, mil kogu maa riigistati ja krundinumbrite asemel hakati tähistusena kasutama tänavate maja-

numbreid. (Paraku muutusid need sageli majade juurdeehitamisega või nende hävimisega, krundinumber oli aga püsiv üksus). 18. saj lõpu plaanil jäävad kruntide vahele nimedeta tänavajooksud või omanikuta maatikid hilisemaks asustamiseks. Eriti huvitav on võrrelda plaanil Emajõe vasakkallast praeguse kaldajoonega. Tollal oli see käänulisem ja liigendatum, mitmete sügavalt kaldasse tungivate veesoppidega, rohkeid tiike ühendasid jõega nüüdseks ammu kadunud ojad. Kuigi plaanil (ka Ignatiusel) ei ole märgitud tänavate nimesid, saame selleltki jälgida teede teket, arengut ja edaspidist kasvu. Üle 1784. aastal valminud Kivisilla minnes, algas Holmilt Raatuse tänav, mis ootamatult lühikesena lõppes vastu suuri krunte nr 108, nr 114 jt. Seda ühenddas kitsas põiktänav vasemale (osa hilisemast Pikast tänavast) Kivi tänavaga. Vanima, tähtsaima ja kõige laiema tänavana ulatus Kivi tänav Jaama tänavani. See varem Kivitammi teena tuntu algas Koolujõe sillakese vastast. Holmi paremal küljel viis Raatuse tänavast algav (Holmi) tänav puusillani, kust üle minnes pääses II linaossa Uueturu tänav lõpul peetavale nn talve kalaturule, mis asus umbes praeguse turuhoone kohal.¹⁶ Holmi vastaspoolel oli Emajõe poolt algav ja avaramale platsile suunduv Hobuse tänav. Kivi tänavaga paralleelsed Roosi ja Mäe tänavad olid ikka veel sellest kitsamad. Kõik kolm lõppesid pikal, sellest ositi erineva laiusega Jaama tänaval, mis lõppes kunagi Emajõkke voolanud Juuda ojaga. Selle tagant algas tee Luunja poole ja asus linnalähedase Jaama mõisa kõrtsihoone.

Suured maa-alad, nagu Mäe ja Jaama alune nurm olid ehitisteta ja veel kruntideks jaotamata, samuti nagu alles hilisajal asustatud Emajõe luht, endine linna karjamaa. *St. Peterburi* maantee lõpuosas, kus tänav pööras vasemale uute surnuaegade poole, oli selle lähistelemat kätt märgitud *Vana koppel* ja sellest veel edasi paremale *Lillitto Mäggi oder Rabenstein* (kaagikoht). Nendel paikadel oli hiljem kaks tuuleveskit. Kõrgemal jõekaldal, Tallinna tänav lõpust vasemale oli joonistatud samuti kaks veskit - *die alte Wind Mühle* (ilmselt põlenud puitveski) ja linnapiirile pisut lähemal *die neue steinerne Wind Mühle* (mille arhitekt A. Matteus 1930-ndail elamuks ümber ehitas). Niisiis oli Emajõe vasemkallas mitmete tuuleveskite meelisasukohaks, kus just kalda kõrge asend võimaldas "püüda tuult".¹⁷

Stadt=Einwohner Buch der Creyß = Stadt Dorpat aastast 1786¹⁸ loetleb Peterburi-eeslinna kümnet paika, millest osa esineb tänavanimedega, osa umbkaudse määranguga. Loetletud kohad on järgmised: vene turg, Tallinna tänav, *Ostrog*i tänav, (Meltsi)veski tiik, vaestemaja-tagune (Peterburi tänav tõkkepuu lähisel) oli saksa-estli-vene elanikkonnale kolm eraldi vaestemaja), Põik tänav (*Querstrasse*), Kivi tänav, tänav

Tabel 1

Ülejõe linnaosa tänavanimede areng 18.-20. sajandil

1940	1922	1855-70	1815	1734-86
Anne	Annemõisa	Annenhofsche Annengofskaja	Annenhofsche	
—	—	—	End (1819)	
Fortuuna	Fortuna	Fortuna, Fortunskaja	Fortuna Fischzug	Buden 1758
Hobuse 1936.ni	Hobuse	Pferde, Konnaja	Buden	Kauf 1758
Holmi	Holmi	Holm, Golmskaja	Kauf	nach Jama 1734
Jaama	Jaama	Jama, Jamaskaja	Jamasche Allee	Castersche 1582
Jänese	Jänese	Hasen, Zajatsja		Fischmarkt 1582
Kalaturu	Kalaturu	Fischmarkt, Rõbnõi rõnok		am Embach Fluss
Kalda	Kalda	Ufer, Nabereznaja		
Kalmistu (1930)	Maarja	Marien-, Mariinskaja 1882		
Kasarmu	Kasarmu	Kozõ pereulok 1882		
—	—	Birken, Berjovaja 1882		
Kivi	Kivi	Stein, Kamennaja	Stein	Steindamm 1734
—	—	—		Castorsche Stein-
—	—	Kuuse, Jelevaja 1882		damm (1547)
—	—	Lepa, Olhovaja 1882		
Liiva	Liiva	Sand, Pesotsnaja	Sand	
—	—	Loos 1855		
Lubja	Lubja	Kalk, Izvestkovaja	Kalk	nach der Lucht
Luha	Luha	Wiesen, Lugovaja		
Maarjaturg	Maarjaturg	Marienmarkt, Mariinski rõnok		
Meltsiveski	Meltsiveski	Malzmühlen, Solodo-Mel-	Mühlen	an den Mühlenteich
Muru		nitšnaja		1734
Mäe	Mäe	Berg, Gornaja	Berg	
Narva	Peterburi	Petersburger,	Narvische Weg,	Peterburgskaja 1582
—	—	Peterburgskaja	St. Petersburgischer	
—	—	—	—	Ostrog 1786
Nurme 1936	(vt Põllu)		Weiden	
Paju	Paju	Weiden, Irovaja		
Peetri	Peetri	Petri, Petrovskaja 1882		
Peetriturg	Peetri turg	Petri Markt, Petrovskii rõnok		
Pikk	Pikk	Lang, Dlinnaja	Lange neue Allee	
Puiestee	Puiestee	Allee, Alleinaja		
Põik	Põik	Quer, Poperetšnaja	Quergasse	
Põllu 1936.ni	Põllu	Feld, Polevaja 1882		
Pärna	Pärna	Linden, Lipovaja	Linden	
Raekoja	Raatuse	Rathaus, Ratušnaja	Rathaus	
Risti	Risti	Kreutz, Krestov(sk)aja 1882		
Roosi	Roosi	Rosen, Rozovaja	Rosen	
—	—	Schmiede	Schmiede	Schmiede
Surnuaia	Surnuaia	Kladbištše 1882		
Tallinna	Tallinna	Grosse Revalsche,	Grosse (Revalsche)	Revalsche Weg 1734,
		Revelskaja		1582
H.Teffneri 1937	(vt Hobuse)			
Tuule	Tuule	Neu(e), Novaja,	Neue	
Uus	Uus	Wasser (kuni 1876)	Wasser	
—	—	Russische, Ruskaja	Russische	Wasser
Vene	Vene	Kleine Bach	Kleine Bach	am Russischen Markt
Väike	Väike	Kleine Quer, Malõi pereulok		
Väike põik	—	Kleine Mühlen, Schwimm,		
Sauna 1937	Väike Meltsi-	Locus (Loco) 1820		
	veski 1902			
Väike Tallinna				
1936				

Jaama(mõisa) poole, tänav luha poole, Emajõeäärne.¹⁹ Pole selgunud, milline hilisematest tänavatest kandis nime *Ostrog* ja mis oli sellise nime põhjustajaks. Kolmanda linnaosa majanumbrid olid 1786. a tähistatud punaste numbritega valgele plekile.

Pärast suurt tulekahju valmistatud uue linnaplaani kirjelduses leidub hilisemaid täiendusi.²⁰ Selles lähtuti linnakruntide numbrijärjestusest linnaosade kaupa ja krundiomanike algsete riigi-, linna-, kiriku-, vaeste- ja eramaade fikseerimisest. Tänavanimed sellel pole. Abistab üks varasemaid 19. sajandi linnaplaane. See on skitseeritud linnaplaan 1803. aastast, autoriks on ülikooli arhitekt J. W. Krause. (Autorluse määrasin kindlaks käekirja järgi). Sellelgi plaanil on tänavajooksud veel ilma nimedeta.²¹ Ülejõel on fikseeritud järgmiste tänavate paiknemine: Holmi, Raatuse, Hobuse, Kalda, Vene, Peterburi, Tallinna, Jaama, Mäe, Rooski, Kivi ja Kivi tänavat Raatuse tänavaga ühendav lühike tänavake (hiljem Pika tänav lõik). Kokku 12 tänavat.

Parema ülevaate annab linnatänavate reguleerimine. Ehituskruntdide tänaväärsete piiride kindlaksmääramine toimus ilmselt osalt aastail 1814-16.²² Näiteks 1819 ühendati St. Peterburi tänav üle Mäe ja Rooski tänav Kivi tänavaga läbi kodanike eraaedade hüvituse eest.²³ Seoses üksikkruntdidega esinevad Annemõisa tänav, vastasutatud Uus tänav (*die neue Strasse*), Jaama(mõisa) allee, mille jaoks lõigati läbi proua kubermangusekretär Buschhundi puudega aed (*Baumgarten*) ja kisti maha igasuguse hüvituseeta üks tema maja kõrvalhooneid. Kalda tänav oli loomisel. Raatuse tänavat pikendati üle Pika tänav kuni uue Jaama tänavani. Rooski kui kõrvaltänav laius määrati kindlaks 6 süllale (*Faden*), kuna Mäe tänav laiuseks sai 7 sülda. Et Peterburi tänavat ühendada Kivi tänavaga, tuli läbida era-aed. Üldiselt maksti omanikele kahjutasu aiaplatside võõrandamise eest. Esinesid Pärna tänav ja uue tänavana Paju tänav (*Weiden Strasse*). 1820. a oli linna sepikoda krundil 249 kivimajas.²⁴ Selle juures olid Sepa tänav, mis algas Liiva tänavalt — 3 vitsa (*Ruthen*) lai — ning suundus üle Lubja tänav linna piirile. Linna meltsiveskini viiva kindla nimeta tee laiuseks määrati 5 sülda ja 2 küünart (*Ellen*). Imelik on see, et 19. sajandi algul kasutati tänavate reguleerimisel pikkusemõõtu-dena erinevaid mõõtühikuid. Ilmselt polnud need üldkasutuseks sellal veel lõplikult ühtlustatud.

Tartu tänavatevõrku koos nimedega näitlikustab samaaegne Ülejõe linnaosa koloriseeritud plaan linna maamõõtjalt C. M. Sengbuschilt. Originaalplaani koopia valmistas Stellando Capaccio, kroonu-maamõõtja.²⁵ Plaani kinnitas markii Paulucci 19. juunil 1816 Riias. Plaani on Ülejõe linnaosas 24 tänavat. Emajõe ülemjooksult algavad Vee, Lubja, Liiva, Veski, Vene ja

Peterburi tänavad. Järgnevad Mäe, Rooski, Kivi, Raatuse, Pärna, Lõpu (*End*) - õige lühike tänav Allee lõpul - ja Paju ning Luha tänav. Mainitutega ristusid Sepa, Suur uus allee, Jaama, Pikk, Põik, Fortuna ja Uus. Viimane algas Raatuse tänavast ja lõppes Luha tänavaga, ning Annemõisa tänav. Holmil asus kaks lühikest tänavat: Poe (*Buden*) ja Kauba (*Kauf*), mõlemad nimed muudeti hiljem Hobuse ja Holmi tänavaks. Ilmselt kanti nende esialgsed nimed üle II linnaossa siis, kui seal valmis aastal 1819 kaubahoov ja selle linnaosa tänavad tulid reguleerimisele. Need nimed leiti sinna sobivamad olevat kaubahoovi pikikülgede juurde. Ülejõel aga viis Hobuse tänav välja hobusteturule, mida peeti Peterburi tänav laiemal algusalal. Hiljem nimetati seda Henningi platsiks - 1830 kaupmehe Karl Andreas Henningi maja ja kaupluse järgi.²⁶ Seal oli voorimeeste seisukoht. 1993. a on sellele ehitatud *Alexela* bensiinijaam, tegelikult asub see Koolujõe kinnimaetud jooksul.

Politsei andmeil oli 1824. a III linnaosas kiviprügitusega tänavaid 6, ilma 27, I avalik plats, 2 ülesõitu jne.²⁷ Maju oli 1820. a III linnaosas järgmiselt: kivist 9, puust 239. Võrdluseks: II linnaosas 11 kivi- ja 259 puumaja, I linnaosas aga 82 kivi- ja 129 puumaja.²⁸

Ülejõe majaomanike loetelus esineb 1855. a 26 tänavanimet.²⁹ Varemuntuule lisandusid *Kleine Bach, Grosse, Holm, Loos, Kleine Mühlen, Pferde, Ufer ja Wiesen Strasse*. Need tänavanimed osutavad osalt linna piiride laienemisele (*Ufer, Wiesen*), osalt sellele, et pandi nimed ka väiksematele tänavajooksudele (*Kleine Bach, Loos, Kleine Mühlen*) ja mõningad olid ümber nimetatud (*Pferde, Holm*). Linnapiiride laienemine Annemõisa suunas toimus Luha (*Wiesen*) tänav lisandumisega. Tollased väikesed tänavakesed (*Loos, Kleine*) on aja jooksul kas nime muutnud või hoopis kadunud sulades suurematesse tänavatesse. Schnakenburgi kalendris puudus Väike Veski tänav, kuid esines *Nordlivländischer Kalender* 1905. aastakäigus, kuhu on lisatud sulgudes *Locusstrasse*. *Locus* oli saunapidaja (*Badstüber*) Gustav Lockenbergi puidust sauna asukoht juba 1820. a krunt 72.³⁰ Hiljem sai tänav nimeks Sauna, siis Ujula (*Schwimmstrasse*).³¹ Veel 1923. a esineb Väike veski tänav (*Locus-Strasse*), samuti 1925.³²

1876. a Tartu plaanil on lisaks eelnenuile täpsustusi tänavanimede osas. *Grosse Strasse* on *Grosse Revalsche Strasse*, *Mühlen* on *Malzmühlen Strasse*, Fortuna tänav on pikenenud täisnurkse pöördega, muutes keskosast Emajõega paralleelseks. Tollal lõppes Fortuna tänav Pärna ja Paju tänavate vahelises kvartalis jalakäijate teena. Nii oli see veel 1922. aastalgi. Osa väikseid tänavaid oli kadunud, puudusid *Wasser* ja *End Strasse*.

1882. a venekeelne linnaplaan näitab tänavate juurdekasvu surnuaegade suunas, mis olid asutatud Raadi mõisa maadele pärast 1773. a ülevenemaalist korrakdust lõpetada linnakirikutes ja nende ümber olevate matuseplatside kasutamine. Surnuaegade lähedusse tekkisid uued tänavad. Linna lõppu Põllu (*Polevaja*), Risti (*Krestovaja*), Allee (*Alleinaja*) tänavaga paralleelset Peetri (*Petrovskaja*) ja Maarja (*Mariinskaja*). Viimaste tänavate vahele asutati turuplatsid Maarja- ja Pectriturg (*bazarnaja ploštšad*), 1908 *Petrovskii rönok*.³³ Tänav, mille nimeks oli *Berjozovaja* (Kase), algas Allee tänavalt ja lõppes Jänese tänaval. See oli linna äärmisem tänav Peterburi maanteelt kuni Raatuse tänavani. Kase tänav paralleeltänavaks oli Kuuse (*Jelevaja*), Meltsiveskist Emajõe poole viiva lühikese tänavakese nimeks oli 1882. a linnaplaanil *Locus* (*Lokus*).³⁴ Varem tuntud tänavad nagu Mäe, Roosi ja Kivi pikenesid linna välisääre suunas, ulatudes Jänese tänavani välja. Puudenimelisi tänavaid oli lähestikku (*Lepa - Olhovaja*). Põiktänavana esines *Kozõ pereulok*. Mõlemad kadusid hiljem. 1922. a linnaplaanil³⁵ on Üle-

jõel Põllu, Risti, Surnuaia ja Tuule tänavad. Seoses vabariigi sõjaväelaste majutamiskohaga endiste Kase, Kuuse ja Lepa tänavate lähetele tuli uus Kasarmu tänav, mis oli paralleelne Roosi tänavaga lõpuosaga. Koos Kalaturu tänavaga oli 1922. aastal III linnaosas 32 tänavat. Plaanile on jäänud märkimata Anne tänav nimi - see algas Pärna tänavast ja kulges paralleelselt Jaama tänavaga linna välispiiri suunas. On kaks Põik tänavat: Fortuna ja Raatuse tänavaid praegugi ühendav, ja lühem (Väike-)Põik, mis oli Peterburi tänav ja Emajõe-äärse Kalda tänav vahel, Vene tänav lähisel. Viimane kannab 1937. a linnaplaanil nime Väike tänav.

Järgnevalt koostatud tabelis on 1940. a tänavanimede loend võetud Tartu Majaomanikkude Seltsi Kalender-Käsiraamatust. 1922. a tänavanimed on linna kaardilt teosest *Esimene Tartu ja Lõuna-Eesti kaubandus-tööstus-aadressiraamat 1922* (Tallinn-Tartu 1922). Aastate 1870, 1855, 1815 ja 1786 andmed pärinevad EAA mitmesugustest arhiivifondidest.

Viited ja kommentaarid

¹ EAA 995-1-235. Raeprotokollidest on K. Kaplinski 1980. a teinud väljakirjutisi. Ärakiri neist "Väljavõtted Tartu rae 16. saj protokollidest" on a/s ARC Projekti arhiivis nr. A-438 all. (89) Teksti lehe viited on selle lehenumbri (L).

² EAA 995-1-21865.

³ N. Raid. Tartu elanike aiakruntidest 16.-18. sajandil. //Kleio 5/6. Lk 8-11.

⁴ EAA 995-1-27858. L 94 p.

⁵ EAA 995-1-21842. L 58 ja S 21890. L 49.

⁶ EAA 995-1-21841.

⁷ EAA 2623-1-2049. L 55.

⁸ EAA 995-1-6851. L 5.

⁹ EAA 995-1-1469.

¹⁰ EAA 995-1-21842.

¹¹ EAA 995-1-28229. L 246.

¹² EAA 995-1-27853. L 982.

¹³ EAA 995-1-21866.

¹⁴ Центральный Государственный Военно-исторический Архив России. (=ЦГВИА). 349-12-4679.

¹⁵ EAA. 995-1-6851. L 10; 2623-1-2049. L 83.

¹⁶ N. Raid. 16. -19. sajandi Tartu Riia-eeslinna tänavatest. // Kleio 4. Lk 18-23.

¹⁷ Tartu (koguteos). Trt, 1927.

¹⁸ EAA. 995-1-1418. L 527-530.

¹⁹ EAA. 3828-1-150. L 1.

²⁰ EAA. 2381-1-1763.

²¹ EAA. 402-10-112.

²² EAA. 3828-1-43. L 1-18p.

²³ EAA. EAA. 291-1-9181. Lk 1-8.

²⁴ EAA. 995-1-26219. L 24.

²⁵ EAA. 995-1-6847.

²⁶ EAA. 995-1-2784. L 3.

²⁷ EAA. 1880-2-167. L 13.

²⁸ EAA. 995-1-26219. L 25.

²⁹ EAA. 995-1-1500.

³⁰ EAA. 995-1-26219.

³¹ Th. Pfeil. Plauderei über die Strassen des alten Dorpat vor 50 und mehr Jahren, mit Ausblick in die Neuzeit. Nordlivländischer Kalender 1905. Tänavate asetuses on mõnevõrra kahtlasi andmeid. Th. Pfeil. Plauderei über die Strassen-Namen vor 50 J. im alten Dorpat. Jurjew (Dorpat) 1903. S. 11, 14-15.

³² Süd-Estländischer Kalender. 1923. Dorpat, 1922. Tartu linna plaan 1937. Kirjastus "Oskar Luik" Tartus. Sellel plaanil on Meltsiveski tänavat Kalda tänavaga ühendav lühike tänavake "Sauna" tänav.

³³ Kui 1870. aastail planeeriti Tapalt Tartusse ja sealt edasi Valka raudteed, siis pidi see algsest suubuma Raadi mõisa alla. Oletati linna kasvu kirde suunas ja jäeti tuleviku tarvis sinna kaks ruutväljakut turgudeks. (Tartu. Trt, 1927).

³⁴ Nordlivländischer Kalender 1908. H. Laakman. Dorpat. S. 151. Kleine Mühlen-Strasse. Zwischen der Malzmühlen- und Ufer Strasse, Loco Strasse.

³⁵ Esimene Tartu ja Lõuna-Eesti kaubandus-tööstus-aadressiraamat. Tallinn-Tartu, 1922.

Ajaloolase kreedo

Mälestusi 10-päevasest koostööst Tartu Ülikooli rektori professor Hans Kruusiga

Heinrich Mark

Varese valitsuse peaministri asetäitja prof. Hans Kruus määrati 1940. a sügisel Tartu Ülikooli rektoriks. Varsti pärast seda võttis minuga ühendust ülikooli sekretär Hillar Randalu ja tegi Hans Kruusi ülesandele ettepaneku tulla Tartu Ülikooli sekretäriks, kuna temal kui Hans Kruusi kasupojal ei sobi enam ülikooli sekretäri ametis olla. Hillar Randalu (sündinud Bachmann) oli Hans Kruusi abikaasa poeg tema esimesest abielust.

Mina olin "Riigikogu" juulivalimistel kandideerinud kommunistide vastaskandidaadina Antslas ja olin kõrvaldatud kandidaatide nimekirjast kui "rahvavaenlane". Advokatuuri ümberkorraldamisel määrati mind advokaadiks Antslasse. Kuna ma olin just Antslas kandideerimise pärast kuulutatud "rahvavaenlaseks", siis avaldasin soovi Antslasse määramise otsus tühistada ja soovisin, et mind määrataks advokaadiks Tartusse. Sellele kirjale vastati, et mind on advokaatide nimekirjast kustutatud.

Kuna ma järelikult olin sel ajal "tööta tööline", siis vastasin Hans Kruusi ettepanekule jaatavalt. Kui Tartu Ülikooli Kommunistliku Partei sekretär Ilmar Kruus oli minu ametisse võtmiseks oma nõusoleku andnud, siis määraski rektor mind Tartu Ülikooli sekretäriks, milline töövahekord kujunes aga ainult 10 päeva pikkuseks. Sellest lühikesest koostöö-ajast on mul meeles paar rektor Kruusi käitumist, mis on temale väga iseloomustavad.

Varsti pärast minu tööleasumist tuli minu töötuppa kantslele ametnik K. Sokka minu arvamist küsima. Tallinnast ühest asutusest oli avaldatud soovi saada Tartu Ülikooli endise majandusdirektori E. Veldemani teenistuskirja. Selle teenistuskirja juures oli juurdlusakt E. Veldemani poolt ülikooli auto kasutamise kohta privaatsõitudeks. Ülikooli prorektor prof. A.-T. Kliimann oli öelnud, et see juurdlusakt kuulub teenistuskirja juurde ja tuleb saata koos teenistuskirjaga. Sokka küsis, et mis mina sellest arvan. Mina vastasin, et kuna prorektor on selle korralduse teinud, siis ei saa mina seda muuta; soovitasin tal küsida rektori otsust. Hiljem Sokka informeeris mind, et rektor Hans Kruus oli öelnud, et ega see Veldemann küll suurem asi mees ei

olnud, aga mis me talle raskusi teeme, saadame ainult teenistuskirja ilma juurdlusaktita.

Paar päeva hiljem olin rektori töötoas. Telefon helises ja rektor võttis kõne vastu. Sama päeva õhtupoolikul kutsus rektor mind oma töötuppa ja ütles, et ta ei tahtnud sellest telefonikõnest mind kohe informeerida, aga Hariduse rahvakomissariaadist oli helistatud ja nõutud minu kui rahvavaenlase lahtilaskmist ülikooli sekretäri ametist. Rektor aga lisas juurde, et ta sõidab nädalavahetusel Tallinnasse ja katsub seal seda küsimust selgitada. Järgmisel esmaspäeval Tallinnast naasnuna informeeris mind rektor H. Kruus, et kommunistliku partei keskkomitee koosolekul oli parteisekretär Nikolai Karotamm minu küsimuse üles võtnud näitena, et selline ülikooli sekretär võib halvasti mõjuda üliõpilaste poliitilisele meelsusele. Hans Kruus soovitas mul sõita Tallinna ja minna Karotamme juurde ennast kaitsma. Järgmisel hommikul olin Tallinnas ja Karotamm võttis mind vastu Tõnismäel oma kabinetis pärast KP kolmanda sekretäri Neem Ruusi väljumist tema juurest. Pärast umbes poole tunni kestnud kõnelust Karotammega lõppes minu visiit sellega, et Karotamm ütles, et tema ei ole mind ametisse võtnud ja tema ei ole minu ametist vabastaja ning saatis mind üle tänava hariduse rahvakomissari Andreseni juurde. Ta lubas minu tulekust Andresenit telefoni teel informeerida. Andresen võttis mind lahkesti vastu ja ütles kohe, et siin on tegemist arusaamatusega: "Teie võite ametisse edasi jääda ja ma teatan sellest ülikooli rektorile."

Järgmise päeva hommikul leidsin oma töötoa laualt kirja rektor Hans Kruusi allkirjaga minu sekretäri kohalt vabastamise otsusega. Helistasin rektorile ja küsisin luba temale lahkumisvisiidi tegemiseks. Hans Kruus tundus olevat kohmetuses ja ütles, et ta on väliskülaliste tõttu väga kinni ja määras mulle aja tema juurde tulekuks alles neli päeva hiljem. Hans Kruus meie kohtumisel vabandas, et ta pidi minu vallandamise otsuse tegema, kuna ta oli minu Tallinnas viibimise päeval kutsutud NKVD-sse ja talle oli esitatud kategooriline nõue minu vallandamiseks. Ta oli vahepeal ühenduses olnud Andreseniga ja viimane olevat lubanud

võtta mind ametisse Hariduse rahvakomissariaati, mis aga kunagi ei toimunud.

Hans Kruus ütles, et tema oleks väga soovinud, et meie koostöö oleks jätkunud, siis oleks tal olnud ükski kaastööline, keda ta oleks võinud usaldada.¹ Ja siis lisas ta oma poliitilise kreedo:

"Mina ajaloolasena hindan olukorda nii, et Eesti jääb Vene alla pikemaks ajaks; meil on valida 1) kas

hakata vastu ja lasta eesti rahvas ära hävitada, või 2) panna rusikas käed püksitasku ja teha see mäng kaasa. Mina olen otsustanud valida teise variandi."

Stockholmis, 20. novembril 1995

* Peaministri asetäitja prof. Hans Kruusi seisukohtade, meeleolude ja olukorra hinnangute kohta on dr. jur. Artur Taska kirjutanud oma raamatus "Mõtteid maisel matkal". Lund, 1990. Lk 206, 208, 209 ja 211.

Kaks dokumenti Glavlitist Eestis 1940 – 1941

Jüri Ant

Pärast Eesti annekteerimist N. Liidu poolt 1940. a augustis, viidi siin kiiresti lõpule nõukogulike valitsemise ja repressiooniorganite moodustamine; mh loodi Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsus (*Glavlit*).

*Glavlit*i tegevust on uuritud ja vaadeldud mitmestki aspektist,¹ kuid ei saa kaugeltki väita, nagu teaksime kõike sellest nõukogude võimustruktuuri ühest lülist. Käesolev lühikäsitlus tutvustab kahte arhiividokumenti, mis kajastavad *Glavlit*i tegevust Eestis 1940-41 ja seda üpris kompetentselt tasemelt.

Üks neist asub Moskvas Venemaa Uusima Aja Dokumentide Hoidmise ja Uurimise Keskuses (venek. lühend *RTSHIDNI*) fondis 598. Selles paiknevad ÜK(b)P Keskkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu Eesti NSV voliniku materjalid aastaist 1945-47, kus muude materjalide hulgas on ÜK(b)P KK *Glavlit*i alase instruktorigi Ivan Šalnevi dateerimata õiend ÜK(b)P Keskkomiteele *Glavlit*i tegevusest Eestis 1940. a lõpul. Sisu järgi otsustades on dokument koostatud kas 1940. a detsembril või 1940. a jaanuaris.

Teine dokument paikneb Eesti Riigiarhiivi filiaalis Partearhiivis. Millalgi 1941.-42. a vahetusel esitas N. Karotamm nõukogude tagalas 53-le tähtsamale eesti partei- ja riigitegelasele küsimustiku kompartei ja nõukogude organite tegevuse kohta 1940-41. Osa vastustest on fondeeritud (F. 1), osa fondeerimisel. Selle materjali hulgas on Eesti *Glavlit*i 1941. a ülima Olga Lauristini õiend-vastus. Dateeritud on see 6. märtsiga 1942. Šalnevi õiend on koostatud nõ kuumadel jälgedel ja hõlmab praktiliselt *Glavlit*i tegevuse esimest kahte kuud Eestis. O. Lauristini õiend on koostatud rohkem kui

aasta hiljem nõukogude tagalas. See asjaolu on kahtlemata dokumenti jätanud oma jälje.

Eesti *Glavlit* loodi ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 25. või 28. oktoobril 1940. Selleks ajaks oli tehtud olulisi eeltöid. Sisekaitse ülema Harald Habermani allkirjaga otsus nn kollase kirjanduse likvideerimise kohta formuleeriti 29. juulil 1940. a.² Vähem kui kuu hiljem, 22. augustil 1940, tuli juba tunduvalt karmim otsus, mille alusel kuulusid müügilt ja levitamisel kõrvaldamisele ilu- ja teaduskirjandusest kõik NSVL vastane laimu- ja ässituskirjandus, suurvõimude ideoloogiat ja eksploateerimist propageeriv ja õigustav kirjandus, šovinistlik rahvuslikku viha ja vaenu õhutav kirjandus ja igasugune usuline kirjandus, mis rahva usutunnetuse kaudu taotleb rahvavaenulikke poliitilisi sihte.³ Nende otsuste alusel hakati kohe koostama vastavaid nimekirju, mis olid kohustuslikud kõikidele raamatukogudele, kirjastustele, raamatupoodidele. Esialgu need nimekirjad avalikustati, kuid peale *Glavlit*i loomist see praktika lõpetati.

Funktsioonid

ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse ehk *Glavlit*i funktsioonide esitus on ühelt poolt suure impeeriumi ainuvalitseva partei vastava instruktorigi ja kohapealse, igati püüdliku ametniku sõnastuses oluliselt erinevad.

Šalnev näeb harilikus igapäevatöös *Glavlit*i 5 ülesannet. Need on: 1. organi enda komplekteerimine vajaliku tasemega kaadritest,

2. trükiste ilmumise uue korra väljatöötamine Eestis,

3. *Glavlit'i* kontrolli korraldamine ning tagamine kogu trükiasjanduse üle,

4. raamatukaubandusest ja raamatukogudest kahjuliku kirjanduse kõrvaldamine,

5. välismaalt tellitud Eestisse saabuva kirjanduse kontrollimine.⁴

O. Lauristin on sõnastanud 4 *Glavlit'i* põhilist ülesannet Eestis:

1. riigi sõjaliste ja majandussaladuste kaitse,

2. marksismi-leninismi põhialustega mitte kooskõlas olevate, poliitiliselt ebaõigete ja ideoloogiliselt väärade kirjutiste ja väljenduste trükis ilmumise ärahoidmine,

3. kirjandusliku pahna ja alaväärtuslike kujutava kunsti toodete (plakatite, massiliselt valmistatavate skulptuuride) ilmumise ja valmistamise ärahoidmine,

4. raamatukaupluste, avalike- ja kooliraamatukogude puhastamine poliitiliselt kahjulikust, nõukogudevastastest ja sopakirjandusest.⁵

Struktuur ja koosseisud

Ehkki O. Lauristin ei puuduta erinevalt Šalnevist *Glavlit'i* koosseisude komplekteerimist spetsiifilise ülesandena, on mõlemas õiendis sellele küsimusele pühendatud oluline osa. Kuni 1. jaanuarini 1941 oli *Glavlit'i* koosseisude suuruseks määratud 23 töötajat. 1940. a 25. detsembri seisuga oli Šalnevi andmeil faktiline töötajate arv 12 või 13.⁶ Nendest oli moodustatud 3 *Glavlit'i* volinike grupp. Tallinnas oli 4 liikmeline grupp, mis kontrollis raamatuid, ajakirju ja pisitrükiseid. Tartus tegeles samade asjadega samuti 4 liikmeline grupp. Kolmanda grupi moodustasid 5 töötajat, kes tegelesid ajakirjanduse kontrolliga. Selles grupis töötasid 4 inimest koha-kaasluse alusel, olles põhikohaga EK(b)P KK instruktorid. Šalnevi hinnangul jäi neil inimestel põhitöö kõrval väga vähe aega tegelda *Glavlit'i* asjadega, mistõttu veel 1940. a lõpuks polnud suudetud mõnede ajalehtede üle kontrolli kehtestada. 12 töötajast olid kõrgema haridusega 7, lõpetamata kõrgharidusega 2 ja keskharidusega 3 töötajat. Rahvuse järgi 11 eestlast ja 1 venelane. Lisaks volinike gruppidele oli moodustatud veel 10 liikmeline komisjon, mille ülesandeks oli nõukogudevastavuse ja poliitiliselt kahjuliku kirjanduse ning ajakirjanduse väljaannete ärakorjamine raamatukogudest ja müügilt. Selles komisjonis olid inimesed, kes hästi tundsid kirjandust ja valdasid saksa, inglise või prantsuse keelt. Kas oli tegu mittekoosseisulistega töötajatega

lisaks 12-13 volinikule või oli komisjon moodustatud samadest volinikest, jääb selgusetuks.

Šalnev oli kriitiliselt meelestatud *Glavlit'i* Eesti kaadri suhtes. O. Lauristinile andis ta napisõnaliselt positiivse hinnangu kui ametnikule, kes kiiresti omandab *Glavlit'i* töö spetsiifikat. Volinikest arvas Šalnev vaid 4 olevat vajalikul tasemel. Kõik nad olid tulnud Moskvast või Leningradist. Mis oli nende 4 puhul esiletõstmise mõõdupuuks? Tundub, et igatahes mitte iseisvusaege eesti kirjanduse, ajakirjanduse ja üldse Eesti olude sügavam tundmine ega ka erilised tsensori kogemused. Näiteks Melanie (Melanja) Rauk (s. 1905) oli elanud 1911-24 Kanadas ning saanud seal alg- ja keskhariduse. 1924-40 elas ta N. Liidus, lõpetades pedagoogilise tehnikumi ja õppides aasta pedagoogilises instituudis. Mõnda aega töötas ta Leningradis inglise keele lektorina. Eestisse tuli 1940. a suvel ja oktoobris asus inglise keele lektorina tööle Tartu ülikoolis. *Glavlit'i* volinikuks sai ta alles 1940. a detsembris.⁷ Nii võis Šalnev objektiivselt teda maksimaalselt paarinädalase töö järgi esile tõsta vahest ainult hea inglise keele oskuse pärast. Arvatavasti pole päris tähtsusetu ka fakt, et tema abikaasa Kristjan Kure nimetati 13. augustil 1940 Tartu ülikooli ühiskondlik-poliitilise kasvatusjuhiks.⁸ 30. aprillil 1941 kinnitas EK(b)P KK kaadrite osakond M. Rauki ajakirja "Teaduslik Kirjandus" tsensoriks.⁹ Väheste kogemustega ja vastava praktikata oli esiletõstetutest Jelizaveta Külaots, Leningradi Kommunistliku Ülikooli kasvandik ja Leningradi ajaloo õpetaja, kes samuti saabus Eestisse alles 1940. a.¹⁰

Šalnevi arvestuste kohaselt tulnuks *Glavlit'i* personali arvu 1941. a tõsta 28-le, mis taganuks kirjastuste poolt planeeritavate trükipoognate ja üldse kõigi trükiste kontrolli Eestis. Arvestades olemasolevate töötajate ametialast nõrkust, palus Šalnev ÜK(b)P Keskkomiteed suunata Eestisse 3-4 vilunumat ja kogenumat töötajat. Taolise küsimusega Moskvast nähtavasti juba tegeldi ja nüüd valiti bolševistlikus mõistes eriti karastunud. 1941. a jaanuaris asus *Glavlit'i* volinikuna Tallinnas tööle näiteks Johanna Juhkum (Juhkam, s. 1898), kes oli aastail 1921-38 pensioni välja teeninud N. Liidu SARKi liinis. Ta oli Tallinnas saanud 4 aastat kooliharidust ja pikemaajakselt N. Liidus elades täiendanud end saksa ja inglise keele kursustel, millede oskuse ta oma dokumentides hindas siiski puudulikuks. Eestisse tuli ta koos abikaasa Arnold Juhkumiga 1940. a detsembris. A. Juhkum suunati tööle Eesti NSV SARKi. 30. aprillil 1941 kinnitas EK(b)P kaadrite osakond Johanna Juhkumi ajalehe *Rahva Hääli* tsensoriks.¹¹

O. Lauristini koostatud õiendist saab ülevaate *Glavlit'i* koosseisudest 1941. a esimesel poolel. Tema

hinnangul suudeti selle aja vältel kujundada *Glavliti* volinike võrk, mis kontrollis juba kõigi trükikodade ja raamatukaupluste tööd. Kokku oli sõja puhkemise ajaks ametis 18 volinikku, kes jaotusid järgmiselt: Tallinnas 8 (6 eelkontrolli ja 2 järelkontrolli volinikku), Tartus 5, Narvas 1, Pärnus 1, Rakveres 1, Petseris 1, Saaremaal 1.¹² Neist 18-st 7 töötasid kohakaasluse alusel, mis polevat võimaldanud korralikult tutvuda *Glavliti* jooksvate määrustega ja osaleda iganädalastel volinike õppekogunemistel. Oluliselt oli langenud haridustase. 18-st töötajast oli kõrgem haridus viiel. Õiendi koostajat tegi murelikuks asjaolu, et marksistlikku ettevalmistust omanud vaid 7 töötajat. Kas peeti nende all silmas kohakaasluse alusel töötavaid EK(b)P KK tegelasi, pole teada.

Töö tulemused

Šalnevi õiend on *Glavliti* töötulemuste osas üsna konkreetne. Nimelt 1940. a 25. detsembri seisuga olla raamatukogudest ja müügilt ära korjatud 1250 nimetust trükiseid, ning see töö olevat parajasti täies hoos. 2 kuu jooksul oli tehtud 100 mahakriipsutust ja väljalõiget

tekstidest, mis puudutasid sõjalisi ja riiklikke saladusi ning kus esinesid kõikvõimalikud poliitilised moonutused ja vead.¹³

O. Lauristini õiend on ehk ebatäpsem kuid niioelda tundelisem. Loo lõpetuseks tsiteerigem O. Lauristini: *Raamatukogude ja raamatukaupluste puhastamise alal sai ära tehtud võrdlemisi suur töö. Sai kõrvaldatud kõik otseselt kommunismi ja nõukogude vastane kirjandus, eesti rahvuslik-šovinistlik kirjandus, šovinistlikud laulud, kõik nn. "Eesti Vabadussõja" nimeline kirjandus, kus 1919/20. a klassisõda ja kodusõda käsitletakse kui eesti rahva vabadusvõitlust venelaste vastu, sai kõrvaldatud ka suurem osa usklikku kirjandust. Osa kõrvaldatud kirjandust sai hävitatud kohapeal, teine osa üle antud "Sojusutilile", kolmas osa jäi aga sõja tõttu hävitamatult Tartu Ülikooli lattu ja Tallinnas "Sojusutili" lattu. Raamatukogude puhastamise töö süstemaatilist läbiviimist ja lõpetamist ülemaalisel ulatusel takistas sõda. Üldse sai kõrvaldatud umbes 1000 nime.¹⁴*

Viited

¹ Vt nt A. Lõhmus. Iga raamat on ime. // *Edasi*, 21. jaan. 1988; Tsensor Eesti raamatukogudes. // Eesti Rahvusraamatukogu toimetised II. Tln, 1991; Uurimusi tsensuurist. // Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV. Tln, 1995. Eesti ajakirjanduse ajaloost IX. Trt, 1994.

² *Kommunist*. 2. august 1940.

³ *Rahva Hääl*. 23. august 1940.

⁴ RTSHIDNI. 598-1-1. L 22.

⁵ ERA PA. 1-1-394. L 12.

⁶ Üldandmestikus nimetab Šalnev arvu 12, kuid edasises tekstis opereerib arvuga 13.

⁷ ERA PA. 1-1-2952. L 1, 4.

⁸ *Rügi Teataja*. 1940. Nr. 102. Lk 1338.

⁹ ERA PA. 1-1-2952. L 5-6.

¹⁰ Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafia nimestik 1944-1980. Tln, 1987. Lk 464.

¹¹ ERA PA. 1-6-4377. L 1, 2, 5, 7.

¹² ERA PA. 1-1-394. L 12.

¹³ RTSHIDNI. 598-1-1. L 25.

¹⁴ ERA PA. 1-1-394. L 12-13.

Ajalooline informaatika — mis see veel on?

Raivo Ruusalepp

Tundub, et hiljutised teated ajalooteaduse surmast on suuresti liialdatud. Küll aga on mure tema tervisliku seisundi pärast saanud üha elavneva diskussiooni objektiks. Tõestamiseks ajaloo elujõulisust on selle teaduse uurimisvaldkonda venitatud igas suunas nii et see tihti-peale teiste distsipliinidega kattuma on hakanud. Võiks täiesti nõustuda ühe uue ajakirja toimetajaga, kes kurdab: *Ajaloo uurimine on meie ajal muutumas üha tähtsamaks, kuid üha keerulisem on isegi professionaalsete uurijate jaoks hoida end kursis uute avastustega ja kõigi uute uurimustega mida selles tohtus valdkonnas iga päev produtseeritakse.* Ainult et see toimetaja oli Gabriel Monod, ajakirjaks *Revue historique* ja aasta oli 1876. Mida siis veel öelda nüüd, napilt 120 aastat hiljem?

Ilmselt on raske leida ajaloost perioodi, mil tehnika oleks nii silmnähtavalt teaduse maailma tunginud kui praegu. Ajaloolasedki ei ole sellest protsessist pääsenud, ega ole nad selleks ka erilisi pingutusi teinud. Kui väita, et ajaloolased reflekteerivad oma aja üle, püüdes mõista olnud aegu, siis peaksid muutused kaasaegses ühiskonnas mõjutama ka viise, kuidas ajaloolased oma tööd teevad. Saabunud informatsiooni-kultuse ajastul ei saa ka nad enam kõrvale hoida üha paisuva infotulva kiiremast ja efektiivsemast läbitöötamisest arvuti abil.

Kolmkümmend aastat tagasi üritasid mõned üksikud, uuendustejanulised ajaloolased rakendada arenevat arvutustehnikat. Nende töö kvantitatiivse ajaloo, nimeliste allikate sidumise (*nominal record linkage*) ja harvem ka tekstianalüüsi vallas äratas vähe tähelepanu ning ei jätnud suurt jälge historiograafia põhivooludesse. Järk-järgult, koos tehnika enda arenguga, hakkas üha enam ajaloolasi tunnistama arvutite utilitaarset väärtust. Seda, tõsi küll, peamiselt parema ja kiirema kirjutusmasinana.¹

1990. aastatel on arvuti kasutamine ajaloolaste hulgas igapäevane asi. Uuemat kirjandust lugedes võib kohata esmapilgul veidi segast terminit *ajalooline informaatika* (*historical computing, EDV-unterstützte Datenverarbeitung, istoričeskaja informatika*), mis ühede jaoks tähistab suurimat renegaatlust oma eriala parimate traditsioonide suhtes ja teiste jaoks tee sillutamist meie ühisele tulevikule.

Käesolev essee püüab heita veidi valgust selle distsipliini – siis ajaloolise informaatika – hetkeseisule, mõnede probleemidele ja trendidele.

Mis on ajalooline informaatika?

Mida selle mõiste all mõeldakse, võib kirjutatust ja kirjutajast olenevalt varieeruda ja päris üksmeelt ei ole senini ka spetsialistide seas. Vaieldud on umbes sama kaua kui see distsipliin eksisteerinud on. Arvutitel ei ole iseenesest mingeid sisseehitatud eelsoodumusi ega preferentse, mis peaksid neid kallutama täppisteaduste poole. Arvuti "närib" numbreid, mis märgivad päikeselaikude muutumise rütme sama rõõmsalt kui mõne keskaegse aristokraadi sissetulekuid kirjeldavaid arve. Mis siis ikkagi on ajaloolist selles, kuidas ajaloolane neid masinaid kasutab? Kas on mingit erinevust selle vahel, mida ajaloolased arvutitelt küsivad ja mida kõik teised nendega teevad? Neile küsimustele vastamiseks tuleks ilmselt uurida,

milleks ajaloolased arvutit kasutavad?

Teoreetilisest vaatepunktist saaks ajaloolaste arvutikasutust jagada kolme liiki:

1) Arvutit kasutatakse samuti kui teisi üldkasutatavaid töövahendeid igapäevaprobleemide lahendamiseks, nagu näiteks artikli kirjapanemiseks. Selles kasutusviisil puuduvad igasugused metodoloogilised implikatsioonid: kas artikkel on kirjutatud hanesulega või trükitud laserprinteriga, ei muuda iseenesest kirjutatu sisu. (Kuigi otsustus, kumba vahendit kirjutamiseks kasutada, võib tugineda üldisele intellektuaalsele veendumusele, mis võib väljendada ka teatavat metodoloogilist eelsoodumust.)

2) Arvutit kasutatakse teatud kindlate meetodite rakendamise vahendina. Nagu näiteks sotsiaalteadustes välja töötatud kvantitatiivne empirism. Põhimõtteliselt on sellelgi tasandil arvuti kui selline iseenesest tähtsusetu: ka kõige keerukamat statistilist meetodit saab rakendada üksnes paberi ja pliiatsiga. (Kuigi arvutused võivad viimasel juhul võtta nii kaua aega, et uurimuse valmimiseks ei piisaks ühe inimese elueast.)

3) Arvutit kasutatakse üldise vahendina töötlemaks *informatsiooni* formaalselt defineeritud meetodi alusel. Informatsiooni all peetakse siinkohal silmas aja-

loallikate sisu, mille põhjal ajaloolane oma uurimusi kokku paneb. See kasutusviis, kuigi neist kolmest kõige rohkem ajaloolase eripäradele orienteeritud, eeldab, et ajaloolasel on vastused kahele küsimusele. Need vastused peavad olema täpsed ja järjepidevad, nii et neid oleks võimalik tõlkida arvuti käskude keelde. Need kaks küsimust on:

(a) Milline informatsioon sisaldub antud allikates ja kuidas on see struktureeritud?

(b) Mil viisil tuleks seda informatsiooni süstemaatilisel töödelda nii, et sellest oleks võimalik teha järeldusi ajaloo tarvis?

Esimest küsimust nimetatakse veidi tehnilisemas keeles "andmete struktuuri definitsiooniks" ja teist "algoritmide defineerimiseks". Teadusharu, mis defineerib oma tegevusvaldkonda "andmestruktuuride ja algoritmide süstemaatilise töötlemisena" nimetatakse "informaatikaks" ehk "arvutiteaduseks" (*computer science*). Nende andmestruktuuride, mis esinevad peamiselt või üksnes ajalooallikates ning nende algoritmide, mida kasutatakse peaaugjalikult või üksnes ajaloolaste poolt, süstemaatilist uurimist nimetatakse tavaliselt *ajalooliseks informaatikaks*.

Informatsioon, mida ajaloolased arvutil töödelda lasevad omab tervet rida eripärasusi, mis teevadki ajaloolasest erineva arvutikasutaja võrreldes näiteks lennukompanii piletimüüja või tuumafüüsikuga. Olulisemad nendest eripäradest on:

- ajalooallikatel on tihti peale vägagi keerukas struktuur, mis raskendab standardsete andmebaasisüsteemide kasutamist; paljudel allikatel on ulatuslik hierarhiline struktuur, mis teeb samade standardsete andmebaasisüsteemide kasutamise ebaefektiivseks;

- informatsiooni hulk, mis andmebaasis peaks mahtuma ühte välja, ehk siis tabeli ühe tulba ühte ritta, võib ajaloolase materjali puhul olla väga erineva pikkusega ja erineva tähtsustastmega, mis teeb andmete analüüsi keerukaks;

- andmete puudulikkus, st allikas on kas auklik või puudub teatava perioodi jaoks üldse.

Neid allikaid, mis on standardse struktuuriga ja mida on korruga produtseeritud suurel hulgal, on tegelikult üsna vähe (näiteks rahvaloendused jms) ja enamus neist suhteliselt hiljutisest ajast. Andmete hägusus (*fuzzy data*) ehk ebastandardsus – ajalooline indiviid/sündmus (inimene, sõda, ideoloogia, kunstiteos, vms) on määratletud ja kirjeldatud kõige erinevatel viisidel, mis kõik on ajaloolase jaoks olulised ning mida ei saa taandada üksnes paljale faktile kellegi või millegi

olemasolust, nagu see arvuti jaoks vahest kõige paremini sobiks; kõikvõimalike mõõtühikute paljusus, mille kohta on vaja teada nii nende suhet meie praegusesse meetersüsteemi ja kalendrisse kui ka nende omavahelisi kursse ja väärtusi.

See kõik teeb suhteliselt raskeks standardsete laiatarbehenditena mõeldud tarkvarapakettide "kodupe-renaisest pangajuhini" rakendamise ajaloo uurimisel. Taoline protsessi tehnilise kirjelduse kaudu antud definitsioon, kuigi lihtsam, ei ole siiski veel täielik vastus. Selle probleemi teadvustamine kajastub päris hästi ajaloolise informaatika sisu mõistmise arengus. Seitse aastat tagasi arvas üks juhtivaid ajaloolise informaatika teoreetikuid, professor Charles Harvey, et "ajaloolist informaatikat saab defineerida üksnes panuse läbi, mida ta suudab anda ajaloo uurimisse. Iseseisva distsipliinina eksisteerib see vaid metodoloogilisel tasandil. Seda tuleb vaadata kõrgel teoreetilisel tasemel, mitte madala tegelikkuse terminites. Loeb üksnes uurimisprotseduuride loomine ja mitte raud- või tarkvara".²

Vahepeal on aeg edasi läinud ja ajaloolased on hakanud oma suhet informaatikaga ümber hindama. Praegu jagatakse ajaloolise informaatika arengut kolme etappi:

Esimene etapp, mille käigus ajaloolased püüdsid lihtsalt kasutada olemasolevat informatsioonitehnoloogiat oma uuringutes.

Teises etapis toimus teatav ajaloolase traditsiooniliste oskuste ümberhindamine, mis tõi kaasa mõtestatuma ja vastutusrikkama arvuti kasutamise ajaloo uurimises.

Kolmanda etapi jooksul peaks aset leidma suurem spetsialiseerumine: infotehnoloogia vahendeid kasutavate ajaloolaste kõrvale ilmub rühm selliseid spetsialiste, kelle hariduses on kombineerunud informaatika ja ajalugu. Need inimesed hakkavad välja töötama vahendeid, mis on suunatud konkreetsetele ajaloolaste vajadustele ning muudavad arvuti ja ajaloolase põhitöö omavahelise suhte sõbralikumaks ja paindlikumaks. Mitmetes maades on see kolmas etapp juba alanud ja ajaloo spetsiifilise tarkvara loomisega on tõsiselt algust tehtud.³

Tegelikult on ajaloolased iseendale tarkvara-vahendeid valmistanud juba umbes 25 aastat või rohkemgi. Suurem osa sellest tarkvarast on kõrge kvaliteediga, kuid sellest hoolimata ei ole ükski neist leidnud üleüldist rakendamist kõigi ajaloolaste poolt. Selle põhjuseid on mitmeid, kuid laias laastus jagunevad nad kahte kategooriasse: programmid on kas liiga piiratud

võimalustega või on nende selgeks õppimine liiga raske, või mõlemat. Sellest seisust üle saada ei olegi nii lihtne, kuna hea tarkvara loomine on tunduvalt kallim ja aeganõudvam kui tavaliselt ajalooa tegeleva institutsiooni finantseerimiselt võiks nõuda. Samas ei ole ajaloolaste hulk ka piisavalt suur ega piisavalt rikas, et äratada mõne suure tarkvara tootja huvi. Nõnda siis on situatsioon lühidalt selline, et ajaloolased ei jõua ise omale head tarkvara toota ja samas ei hakka ka keegi teine seda nende jaoks tegema.⁴ Ainsa ja ühtse *all-singing, all-dancing* tarkvarapaketi ilmumise ootuses kasutab enamus ajaloolasi oma töös siiski standardseid laitarbepakette ehk nn *off the shelf* tarkvara. Õnneks on arengutendents selles maailmas suureneva võimsuse ja odavama hinna suunas, mis on toonud mitmeid väga häid tarkvaralahendusi ajaloolastele kättesaadavasse hinnaklassi. Tänu just sellele protsessile on ajaloolaste töövahenditele ja töövaldkondadele lisandunud vähemalt kolm uut teemat, mis ajaloolises informaatikas tunduvad hetkel olevat kõige populaarsemad diskussiooniteemad. Need kolm on järgmised:

Piltide ja visuaalse materjali analüüs (*image analysis, image processing*). Juba mõnda aega on diskuteeritud ajaloolise pildimaterjali kasutamise üle ajaloolise allikana. Arutluse keskpunktiks on tees, et siimaani on ajaloolased pilte kasutanud peamiselt illustratsioonidena, mis on üksnes visuaalseks ornamendiks teksti vormis esitatud uurimusele. Isegi rohkete illustratsioonidega raamatust saaks illustratsioonid enamusel juhtudel teksti juurest nii ära võtta, et autori arutluskäik selle all ei kannata. De-illustreeritud köide ei näe nii ilus välja, kuid põhimõtteliselt on ta ikkagi sama raamat.

Viimastel aastatel on üha kasvav arv ajaloolasi hakanud oma töödes kirjeldama ja interpreteerima kas üksikute piltide või ka piltide gruppide sisu ning kasutama neid kirjeldusi ja interpretatsioone oma ajalooliste järelduste põhjendamiseks. Arvutile tuginev tehnoloogia mängib siin küllaltki olulist rolli: arvutil rajanevate pildi-andmebaaside (*image-base*) läbi on esimest korda saanud võimalikuks suurte hulkade pildiliste allikmaterjalide kiire reprodutseerimine ja koos analüüsimine. Taolised pildi-andmebaasid koosnevad üldjuhul tuhandetest digitaliseeritud piltidest, milleks võivad olla nii maalid, graafilised lehed, fotod, kaardid kui ka käsikirjad. Kuna pildimaterjal, sisaldades oluliselt rohkem informatsiooni kui tavaline tekst, nõuab ka digitaalsel kujul tunduvalt rohkem säilitusruumi kui lihtne tekstiline materjal, on võimsad pildi-analüüsi vahendid seotud

uute digitaalsete säilitus-meediatega, mille hulgas hetkel võimutseb lasertehnoloogial põhinev CD-ROM. Projektid, mis said selle valdkonna pioneerideks on juba ka esimesi tulemusi andnud: töögrupp Kremsis asuva Keskaja ja Varauusaja Uurimise Instituudi (*Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit*) juures analüüsis mitme aasta vältel keskaegsetel maalidel kujutatut, uurimaks keskaegset igapäeva elu ja materiaalsel kultuuri.⁵ Projekti kollektsiooni-andmebaasi kuulub üle viie tuhande kesk- ja varauusaegse maali ja gravüüri. Poola ja Saksamaa ajaloolaste ühisprojekt, mis tegeleb Holocaausti ajalooa, on asunud päästma Auschwitzis koonduslaagri vangide ja hukatute arhiivi, mille paberalusel materjalid ja fotod on juba muutunud praktiliselt kasutamiskõlbmatuteks ja pudenevad koost lähemate aastate jooksul. Digitaalsel kujul säilib see materjal (mõnikümme tuhat lehekülge nimekirju ja mõnisada tuhat fotot) kindlasti veel vähemalt kolmsada aastat. Lisaks sellele on juba olemasolevate arvuti pilditöötlusvahenditega võimalik taastada hägustunud või koltunud tekste ja pilte, muutes need taas loetavateks ja äratuntavateks. On üritatud digitaalsele kujule viia ka tervet arhiivitäit materjali. Siin on kaks klassikalist näidet: *Archivo Generale de Indias* Sevillas, mis oli pioneeriks selles vallas kogu maailmas⁶ ja ODISS (*Optical Digital Image Storage System*) projekt Washingtonis, mille käigus rahvuslik arhiiviamet (National Archives and Records Administration, =NARA) uuris digitaalsete piltide säilitamise tehnoloogiat optilistel ketastel, et seda hiljem rakendada arhiividokumentidele.⁷ Mõlemad projektid hõlmavad sadu tuhandeid ja esimesel juhul isegi üle miljoni lehekülje digitaalset materjali, mille hoidmiseks ja töötlemiseks on välja töötatud spetsiifilised tehnoloogilised lahendused.

Järgmine loogiline samm on multimeedia vahendite ja eriti Interneti vahendite kasutuselevõtt ajaloo uurimisel ja õpetamisel. Just Internetis hiljuti võimalikuks saanud tehnoloogiad (näiteks *World Wide Web*), mille abil saab lihtsa vaevaga koostada hüpertekstilisi ja multimeediaalseid pakette ning neid vaatamata suurtele vahemaadele kiiresti saata ja saada, on tekitanud lausa buumi. Võimalus lihtsalt ja efektiivselt tavalisele tekstile liita visuaalset- ja audio-informatsiooni, leidis kohe- selt rakendamist õppekursuste koostamisel ja õppematerjalide ettevalmistamisel, mis Interneti kaudu on kättesaadavad kõikjal üle maailma. Ajaloo-õppejõud, kes neid materjale oma loengutes kasutanud on, toovad pea-

mise plussina välja aja kokkuhoiu nii loengute endi kui ka loengumaterjalide otsimise ja paljundamise arvelt: nüüd on võimalik suunata tudengid iseseisvalt töötama originaalallikatega ja kommenteerivate tekstidega arvutisse. Hea koht taoliste ajaloo kursuste uurimise alustamiseks Internetis on Ajaloolise Informaatika Assotsiatsiooni (*Association for History and Computing*) kodulehekülj: <http://www.let.rug.nl/ahe/welcome.html>

Eelpoolmainitud arengud andmetöötuses, piltide töötlemises ning lisaks avanenud võimalused säilitada suuri infokoguseid odavalt CD-ROMidel on loonud kõik eeldused suurte hulkade ajalooallikate hoidmiseks digitaalsete reproduktsioonidena. Juba praegu on võimalik analüüsida tavalise personaalarvutiga suuremat kogust pilte, millel on vähemalt fotograafiline kvaliteet. Praeguse tehnika taseme juures on üks inimene võimeline digitaliseerima aastas umbes 20 000 lehekülge käsikirjalist materjali ja/või pilte kvaliteediga, mis kaotab vajaduse nende originaalide kasutamiseks peaaegu kõigis mõeldavais olukordades. Veidi ameerikalikumas vormis kõlaks sama jutt umbes nii: "10 CD-ROMi, mida saab toota 150\$ tüki eest, mahutavad ca 100,000 lehekülge käsikirjalist materjali, mida üks uurija saab kasutada oma laual! Materjali kvaliteet ületab seejuures mikrofilmi oma ja lisaks pakub mitmeid analüüsi vahendeid, mida mikrofilmi puhul ei eksisteeri!"

Taalise kiire tehnika arengu implikatsioonid ajaloolase ametile on üpriski huvitavad. Mida õigupoolest saab tuleviku ajaloolane nende 100 000 leheküljega teha? Siiaani on ajalookirjutus tegutsenud olukorras, kus ühele uurimisprojektile korraga kättesaadavate allikate hulk on olnud piiratud. Seega on ajalool tugev metodoloogiline traditsioon töötamaks allikate **nappusega** või isegi nende **puudumisega** – kui need on kas hävinud või pole lihtsalt kättesaadavad. Eelpooltoodud hüüdlauseid lubavad aga oletada, et see situatsioon peagi muutub fundamentaalselt ja et lähemate aastakümnete jooksul peab meie distsipliin väljatöötama metodoloogia, kuidas tulla toime allikate **üleküllusega**. Allikate arvutisse viimine on siiski vaid asja üks pool. Märksa olulisem on nende kiire ülesleidmine ja kättesaamine arvutist. Siin ei piisa paraku üksnes võimsast arvutist, vaid see peab tuginema kellegi poolt väljatöötatud piltide kirjeldamise süsteemile. Hetkel suurim takistus arhiivmaterjalide massilise digitaliseerimise ees ongi efektiivse kirjeldusmehhanismi puudumine, mis võimaldaks väikese vaevaga, kuid samas adekvaatselt kirjeldada pildi sisu (või muid selle olulisi aspekte) nii, et nende sadade tuhandete lehekülgedega hulgast oleks või-

malik üles leida see vajalik. Kuna see probleem ei ole põletav mitte üksnes ajaloolaste jaoks, vaid sama asja kallal murravad päid ka tunduvalt rahakamad ringkonnad (nt sõjaväelased ja ärimehed), siis võib loota, et tehnilist lahendust ei tule enam kaua oodata.

Ajaloolastel tuleb siiski ära teha ka oma töö ja jõuda kokkuleppele elektrooniliste ajaloomaterjalide kirjeldamise standardites, kuna ilma üldtunnustatud reegliteta muutuks infovahetus ikkagi keeruliseks. See ongi kolmas oluline ja väga kiiresti arenev suund. Selle töö peamiseks keskusteks on saanud paljudes riikides loodud elektroonilised arhiivid (või andmevarhiivid – *data archives*), mille ülesandeks on elektroonilise informatsiooni kogumine, säilitamine ja töötlemine. Põhiosa nende arhiivide fondidest moodustab kaasaegne, peamiselt riiklike instutsioonide poolt produtseeritud materjal (alates 1950. aastatest), kuid tänu aktiivsele selgitustööle on neisse kogutud ka märkimisväärne kogus ajaloolist materjali andmebaaside ja pildi-andmebaaside kujul. Viimase kolme-nelja aasta jooksul on erinevate riikide elektroonilised arhiivid hakanud koostööd tegema materjalide kirjeldamise ja elektrooniliste kataloogide tühtsete standardite loomisel.⁸

Koostööd tehakse ka oma tavaliste teenuste pakumisel – andmebaaside leidmisel ja tellimisel teiste riikide deponituumidest. Tänu Internetile on see muutunud üsna igapäevaseks asjaks. Nii on võimalik tellida oma uurimisprojekti jaoks mõne teise ajaloolase poolt mingitest allikatest koostatud andmebaas ja seda ise edasi kasutada. Kokku hoitakse seejuures nii aega kui raha. Sotsiaalteaduste elektroonilised arhiivid (*Social Science Data archives*) on maailmas eksisteerinud juba 1960. aastatest. Neist suurim on Ann Arboris, Michinganis (USA) asuv Ülikoolidevaheline sotsiaal- ja poliitiliste uuringute konsortsiumi *ICPSR (Inter-University Consortium for Social and Political Research)* elektrooniline arhiiv, mis asutati 1962 ja kus nüüdseks sisaldub ka andmebaase, mis on tehtud nii ajaloolaste poolt kui ajaloolaste jaoks.

Euroopas on suurimateks keskusteks Taani elektrooniline arhiiv (*Dansk Data Arkiv, =DDA*) Odenses, *ESRC Social Science Data Archive* Essexi Ülikooli juures, Norra elektrooniline ajalooarhiiv (*Norwegian Historical Data Archive*) Tromsosi ja Hollandi elektrooniline ajalooarhiiv (*Netherlands Historical Data Archive, NHDA*) Leidenis.

Eestis veel teadaolevalt selline arhiiv puudub, kuid ilmselt ei saa selle loomisega enam kaua venitada.

Lõpetuseks?

Ajaloo uurimine kui protsess koosneb kolmest elemendist: allikatest, ajaloolasest ja metodoloogias. Arvuti on seejuures tööriistaks, mis aitab ajaloolasel allikate põhjal vastavalt tema valitud metodoloogiale ajalugu kirjutada. Kuid samas pakuvad arvutile rajanevad tehnikad nii kvalitatiivseid kui kvantitatiivseid täiendusi meie ajaloolisele mõtlemisele. Ajalooline informaatika ei ole üksnes asjade kiiremini või efektiivsemalt tegemise jaoks, vaid püüab näidata, kuidas saab teha uusi asju ja kuidas saab vanu asju teistmoodi teha.

Üks peamisi põhjuseid, miks arvutit on ajaloo uurimisel kasutatud kas liiga vähe või liiga palju, on vahendi kokkusobimatus metodoloogiaga. Sellel olukorral on vähemalt neli põhjust: vajalikku vahendit ei ole veel tehtud, ajaloolane ei jõua õiget vahendit osta, ajaloolane ei oska vahendit õieti kasutada või ajaloolane ei tea õige vahendi olemasolust. Kuna enamus nende vahendite kasutamise oskusi ja teave nende olemasolust levib teiste käest õppimise teel, polegi muud soovitada, kui et eks istugem taas koolipinki, so klaviatuuri taha!

Viited

¹ Arvutiga ajaloo uurimise ajaloost vt nt: Leonid Borodkin. History and Computing in the USSR and Russia: Retrospect, State of Art, Perspectives. In: History and Computing in Eastern Europe, eds. L.I.Borodkin, W.Levermann, Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik, Band A21. St. Katharinen, 1993. P. 7-20. Peter Denley. The Use of Computers in Historical Research. In: The Use of the Computer in the Study and Teaching of History, ed. K.Randell. Historical Association, London, 1984. P. 22-30. Peter Denley. The Computer Revolution and 'Redefining the Humanities'. In: Humanities and the Computer: New Directions, ed. D.S.Miall. Clarendon Press, Oxford, 1990. P. 13-26. Raivo Ruusalepp. History and Computing in Estonia. An Historical Survey. In: History and Computing in Eastern Europe, eds. L.Borodkin, W.Levermann, Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik, Band A21. St. Katharinen, 1993. P. 21-26. Kevin Schurer. Historical Research in the Age of the Computer: an Assessment of the Present Situation. // Historical Social Research, 1985. 36. P. 43-54.

² Charles Harvey. The Nature and Future of Historical Computing. In: Historians, Computers and Data: Applications in Research and Teaching, ed. E.Mawdsley, N.Morgan, L.Richmond, R.Trainor. Manchester University Press, Manchester, 1990. P. 204-213.

³ Onno Boonstra. Wat is historische informatiekunde. Een repliek. Cahier Gescheidenis en Informatica, 6. Hilversum, 1993. S. 72-74.

⁴ Jan Oldervoll Introduction. In: Eden or Babylon? On Future Software for Highly Structured Historical Sources. Ed. J. Oldervoll. Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik. Band A13. St. Katharinen, 1992. P. 8.

⁵ Vt nt: Gerhard Jaritz. Finding the Signs: Pictures of Medieval Life. In: Computers in the Humanities and the Social Sciences. Achievements of the 1980s. Prospects for the 1990s, eds. H.Best, E.Mochmann, M.Thaller. München, London, New-York, Paris, 1991. P. 61-67. Gerhard Jaritz. K novomu obrazu obrazov. In: Istoria i Komputer. Novõje informacionõje tekhnologii v istoricheskih issledovanijah i obrazovanii, ed. L.I.Borodkin, W.Levermann, Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik, Band A15. St. Katharinen, 1993. S. 209-217.

⁶ Pedro González. Historical Documentation and Digital conversion of images at the Proyecto de Informatización del Archivo de Indias, Sevilla. Microform Review. 1989. 18:4. P. 217-221. Pedro González. Computerisation project for the "Archivo General de Indias". Cahier Gescheidenis en Informatica, 5. Hilversum, 1992. P. 52-67. Pedro González. The Digital Processing of Images in Archives and Libraries: Large-scale International Projects. In: Images and Manuscripts in Historical Computing, ed. M.Thaller, Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik, Band A14. St. Katharinen, 1992. P. 97-121. Hans Rütimann, Stuart Lynn. Computerization Project of the Archivo General de Indias, Seville, Spain. A Report to the Commission on Preservation and Access." Washington, 1992.

⁷ National Archives and Records Administration (NARA). Optical Digital Image Storage System: Project Report. Washington, 1991.

⁸ Seamus Ross, Edward Higgs (eds.). Electronic Information Resources and Historians: European Perspectives. Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik, Band A20. St. Katharinen, 1993.

Sakslased Kirde-Euroopas

Saksa keelt kõnelevate inimeste rännakud ja tegevus Euroopa kirdeosas Rahvusvaheline sümpoosium Tallinnas 6.-10.9.1995.

6.-9. septembrini 1995. a kogunesid Tallinnasse umbes 40 erineva ala uurijat Saksamaalt, Austriast, Šveitsist, Soomest, Eestist, Venemaalt ja Kanadast, et püüda kokku võtta uurimistööde seisuga teemal *Saksa keelt kõnelevate inimeste rännakud ja tegevus Kirde-Euroopas*.

Sümpoosiumi korraldajateks olid Saksa Kultuuri Fond (*Aue-Stiftung*) keskusega Helsingis ja *Ostsee-Akademie* Lübeck-Travemündes koostöös Tallinna Saksa Kultuuri Instituudi ja Eesti Soome Instituudiga. 1988. a tööd alustanud *Aue-Stiftung* seadis enesele muuhulgas selge ülesande uurida saksakeelse elemendi ajalugu Kirde-Euroopas, hoolimata endistest või praegustest riigipiiridest. Pommeri liidumaa keskus Lübeck-Travemündes asuv *Ostsee-Akademie* on täiskasvanute koolituskeskus, mille eesmärkide hulka kuulub Läänemere-maade elanike kontaktide edendamine – sh ka konverentside korraldamine *Mare Balticum*’i ümber.

Sümpoosiumi avasid Tallinna ajaloolises raeokjas Eesti kultuuriminister Jaak Allik ning Saksa ja Soome saadikud Eestis Henning von Wistinghausen ja Jaakko Kaurinkoski. Sissejuhatuset tegi saadik Antti Karppinen, Soome esindaja SLV-s ja mitmetes teistes Kesk- ja Ida-Euroopa maades. Ta meenutas Georg von Rauchi sõnu ajaloost kui *mineviku kohaloleku* uurimisest.

Juba ürituse teokssaamine ise on lootusrikkaks märgiks uurijate ja osalevate maade institutsioonide koostöövalmidusest selle olulise teema läbitöötamiseks. See räägib samuti poliitikute poolsest toetusest sellele tööle. Viimastel aastatel aset leidnud muudatused on loonud soodsa kliima uuele nägemisviisile, mis lubab ületada senised stereotüübid *kultuuritoomisest* ja *tungist itta*. Valmisolek näha ajaloolises tagasivaates heterogeensust kui rikkust ja käsitleda migratsiooni mitte ainult kui *koloniseerimist* või *mõjutamist*, annab viljastava tõuke ka tänapäeva vähemusrahvuste probleemide käsitlemiseks.

Sümpoosiumil rakendati *commissioned papers* süsteemi. Sellega püüti haarata erinevate maade uurimistulemuste kogu laiust ja valgustada sakslaste Kirde-

Euroopas oleku üldist ajaloolist tausta. Anti ülevaade tüüpilistest sisse- ja siserännetest, samuti saksa elemendi tegevusest erinevatel elualadel (majandus, kasvatamine, kunst, kirjandus, muusika). Kõige põhjalikumalt käsitleti Eesti, Soome ja Venemaaga seonduvat ning nende maade teadlastel tuli pidada elavat diskussiooni väljastpoolt seda ruumi pärinevate uurijatega.

Sakslased olid neil kolmel maal väga erinevas seisundis: Eestis olid nad pikka aega ainsad poliitiliste õiguste kandjad; Venemaal — silmas on peetud eeskätt Peterburgit — kõigi õiguste ja kohustustega integreeritud, kuid eristusid siiski selgelt sotsiaalses plaanis; Soomes moodustasid nad seevastu silmatorkavalt integreerimisvalmi vähemuse.

Äratundmine, et nende seisund pole olnud ühesugune, avab järgmised uued vaatenurgad: 1) kogemuste paljusust aitab lõhkuda sakslaste stereotüüpi;

2) erinev seisund kolmel maal laseb end siduda kolme ühiskonna erinevustega;

3) tõsiasi, et nimetatud maade vahel valitses elav läbikäimine, näitab neid siiski paljude siduvate elementidega ühtse ajalooruumina. Veel mõne Balti riigi kaasaaharamine poleks sellesse käsitlusse vast lisanud uusi komponente, kuid Soome oli *tertium comparationis* — riik suhteliselt kindlustatud autonoomiaga, ühiskond Ida-Euroopale ebatavalise demokraatliku struktuuri ja vastava eneseteadvusega, mille võimalused ja väljakutsed andsid sakslaste käitumisele hoopis teise tähenduse.

Arvestades Soome kaasatõmbamisest tingitud *asümmeetrilist raskuspunkti* asetust mõjunuks Läti teemade ja uurijate kaasatõmbamine teatud määral meelevaldsena.

Kokku olid tulnud küllalt erinevate alade uurijad: ajaloolased, genealoogid, majandus-, kirjandus- või kunstiajaloolased. Kõik nad on oma kitsama teema raames põhjalikult uurinud saksakeelse elanikkonna osa poliitikas, rahvastikus või kultuuris. Sellegipoolest ei tahtnud neist keegi lasta end nimetada spetsialistiks *Kirde-Euroopa sakslaste alal*. Sümpoosiumil oli küsimus asetatud aga nii: kas ühine uurimisvaldkond ei esita siiski omapoolseid meetoodilisi nõudmisi, mille

rahuldamiseks on vajalik abi ja ergutus naaberdistipliinide kogemustest ja naabermaade uurijatelt? See võiks kõrvaldada teatud isolatsiooni, milles taoliste eraldatud huvisfääride uurijad end tunnevad.

Sümposium püüdis mosaiikividest kokku panna tervikliku pildi uurimistöö hetkeseisust. Paljud tähtsad sakslaste elualad aga ei leidnudki käsitlemist. See on seletatav ühelt poolt küll programmi *füüsiliste* piiridega, kuid teiselt poolt osutab see üsna selgesti ka läbitöötamata valdkondade (nt linnaetnoloogia) olemasolule.

Kogu sümposiumi ja ka üksikute ettekannete mõnevõrra ebatavaline küsimuseasetus tõi esile mitmeid uusi haakumisvõimalusi. Seepärast ei püüta järgnevas ülevaates mitte ettekandeid refereerida, vaid osutada eelkõige uutele seostele ja erinevate uurijate probleemide haakumisvõimalustele.

Rudolf Mumenthaler (Zürichi Ülikool) võttis oma uurimuses *Šveitsi väljaränne Tsaari-Venemaa loodeossa* mh vaatluse alla ühe elanikkonnakihi saatus, keda traditsiooniliselt ollakse harjunud pidama kõrgelt kvalifitseeritud ühiskonnakihi — guvernan did. Tegelikult osutusid neist paljud väljaõppimata ning sotsiaalselt kindlustamata inimgrupiks. Imestama paneb ka emamaal ülioluliste usuliste erinevuste nivelleerumine Venemaa oludes, kus saksa luterlased kui arvukaim rühm kujunes erinevaid protestantlikke konfessioone ühendavaks grupiks.

Hans Derkits (Viini Ülikool) oskas diskussiooni käigus välja tuua arvuliselt kaduvvääkese Austria dimensiooni, milles sisaldub ülihuvitavate üksikisikute (nagu *Kalevala* tõlkija Schiefner) kõrval ainus proletarne grupp (klaasivabriku töölised). **Jüri Kivimäe** (Tallinna Linnaarhiivi direktor, mille katuse all asuvad ka Saksa Kultuuri Instituudi ruumid, praktiliselt teine võõrustaja Urmas Oolupi¹ kõrval) juhtis oma ettekandes *Lübeck, Tallinn, Viiburi — sakslaste Kirde-Euroopas kohaloleku keskaegsed juured* tähelepanu, kui erinevate kaubateede ristumiskohtadel asusid mõlemad varajased saksa tugipunktid — Soome lahest lõunas eraldumispüüetega hansalinn, põhjas aga *linna-härra agendid* — ja kui erinevad oma olemuselt olid seetõttu väliselt sarnased intensiivsed suhted Lübeckiga. Sealjuures ei tohi alahinnata ka Lübecki otsesidemeid Tartuga.

Michael Garleff (Ida-Saksa Kultuuri ja Ajaloo Liiduinstituut, Oldenburg — *Bundesinstitut für Ost-deutsche Kultur und Geschichte*), kelle ettekanne loeti autori haiguse tõttu ette, osutas küsimusega *Võõra ja*

kohaliku vahel: Baltisakslane kui kirdesakslase tüüpesindaja? siinses ruumis pidevalt paigal olnud sakslastele, andmata sealjuures etteantud dihhotoomiaale mingit otsustavat ega ka nii-kui-ka vastust, vaid seadis küsimuse alla mõistete endi sobivuse analüüsikriteeriumiks.

Hermann Beyer-Thoma (Ida-Euroopa Instituut Münchenis) selgitas oma uurimuses *Saksamaa sidemed Soome ja Karjalaga keskajal*, et sakslaste asunduste väljakujunemine Viiburis, Porvoos ja Turus oli arengu lõpp-punkt. Juba varem olid venelased Edela-Soomes, taanlased Soome lahel, rootslased Laadoga järvel ning toimus kaugele sisemaale ulatuv otsene kaubavahetus väljaspool linnu elavate sakslastega, mida ei tohi samuti alahinnata.

Hannes Saarinen käsitles sakslasi Läänemere-ruumi ajalises raamis *Üheskoos Rootsi riigis*. See on periood, millest sageli kui põgusast episoodist üle libisetakse ja niisama tihti tõelise ajaloolise alternatiivi algena idealiseeritakse. Kuna ta käsitles ka rootslaste vallutusi Balti mere lääneosas, muutus nähtavaks mitmesuguste tihedate sidemete ja võimutaotluste süsteem, mis teatud määral eeskujuna ennetas ka läänepoolsete piirimaade sidumist Venemaaga. Riigi üldist vähest integratsiooni näitab selle piirkonna sisekaubanduse kaduvvääke osatähtsus üldise kaubavahetuse kujunemises. Integreerivateks elementideks olid seevastu kindlasti sakslaste sisseränne nagu ka ülikoolide rajamine Lundis, Tartus, Turus.

Üleminekut rootsi ajalt vene ajale konkretiseeris Narva näite varal **Dirk-Gerd Erpenbeck**. Tuginedes koos **Enn Küngiga** (Tartu) rekonstrueeritud Narva kodanikeraamatule viitas ta muu-hulgas sellele, et pealtnäha pidevalt arvukas saksa element linnas polnud tegelikult sugugi järjepidev — näiteks pärast Põhjasõda ei täiendanud rahvastikku mitte edasiränne Kirde-Euroopast (näit Eesti- või Liivimaalt) vaid otsene sisseränne Kesk-Euroopast. Huvitav on ka fakt, et veel 1870. a oli sakslaste-eestlaste-venelaste suhe Narvas 1:2:6, nii et venelaste suurel osakaalul on läbinisti ajaloolised celdused.

Oli väga kahju, et **Natalja Juhneva** (Vene TA Etnograafiamuuseum, *Kunstkamera*, Peterburg) tungivate isiklike põhjuste tõttu oma referaati *Peterburi sakslaste päritolu* ette kanda ei saanud.² Üllatust pakkusid **Mihhail Katin-Jartsevi** (Moskva) uurimistulemused teemal *Soome/Baltikumiga seotud saksa pered Venemaal*. Ta näitas Moskva prikaasi-aktidele toetudes, et terve rida Liivi sõja ajal vangistatud baltisakslasi

elas küüditamise üle ja hõivas hiljem Moskva teenistuses tähtsaid ametikohti. **Georg Luther** (Soome Genealoogia Selts, Helsingi) laotas laialti paletit huvitavatest üksikuurimustest teemal *Saksa perekondade rännakute Läänemere ruumis*, mis tõestavad kaugeleulatuvat valmisolekut vastastikuseks kultuuriliseks lähenemiseks, aga samuti sageli kasutatud võimalust saksa keele ja kultuuri juurde tagasipöördumiseks. **Robert Schweitzer** (Lübecki Linnaraamatukogu/Saksa Kultuuri Edendamise Fond), kes samal ajal juhatas enda poolt planeeritud sümposiumi,³ lõpetas migratsiooniuringute osa ettekandega *Peterburi sakslased ja baltisakslased Soomes 1918-1940*. Peale arvrudade, mis tõestavad sakslaste visa püsivust Peterburis veel meie sajandi 20. aastatel, visandas ta üldjoontes komponist Ernest Pigoud, ajakirjanik Carlo von Kügelgeni ja poliitik Alexander von Meyendorffi biograafiate põhjal erinevate saatuste skaala.

Mõjukas avatakt haridusajaloo temavallas oli **Arvo Teringu** (TÜ Raamatukogu, Tartu) ettekanne *Tartu Ülikool rootsi ajal ja selle mõju*. Ettekandja ei piirdunud pelgalt üliõpilaste arvu ja professorite kutsumise käsitlemisega. Hoolikalt läbitöötatud dissertatsioonide põhjal näidati tollaegset ülikooli kui varajast uuenduste kristalliseerumispunkti (nt kartesiaanluse puhul). **Timo Rui** (Joensuu Ülikool) jälgis seda arengut edasi: *Tartu saksakeelne ülikool kui kõrgkool Soome jaoks* kaotas oma tähtsuse alles siis, kui Viiburi saksakeelse gümnaasiumi õppekeelt muudeti (1842/45) ja ametnikele tehti kohustuslikuks eksam Helsingi Ülikooli juures. **Sirje Kivimäe** (Tallinn) osutas, et *Naiste haridus Kirde-Euroopas: alates Viiburist 1788 kuni 19. sajandini* omandas Katariina II reformide läbi Soomes püsivad eelised teiste Baltimaade ees. Seda lõiku lõpetav ettekanne **Edgar Hösch**’ilt (Müncheni Ülikool) *Saksa pedagoogika Halle, Tartu ja Viiburi vahel* leidis aset juba Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumi (varem ülikooli raamatukogu) konverentsisaali vaimult sobivas ümbruses — Tartu Toomkiriku varemetes. Siin tegutses teatavasti Karl Morgenstern, kes pärast inspeksiooni-reisi *Vanale Soomemaal* sealse saksakeelse kooliõpetuse kohta väga positiivset arvamust avaldas. Saksa reformitud ülikoolides koguti parimad jõud, et Viiburi piirkond lahinguvälja asemel sillaks muuta. Kuid see püüdlus oli pidevas vastuolus Soome rahvusriikliku arenguga.

Sümposiumi programmi kuulus ekskursioon 100 aastat saksakeelsena tegutsenud ülikooli. Seda kasutati

samas ka Eesti Ajalooarhiivi elektroonilise andmetööluse osakonna heade seadmete abil oluliste teemakohaste isikulooliste andmebaasidega tutvumiseks. **Antero Leitzinger** (Helsingi), asjatundja šveitslaste Soome sisserände alal, demonstreeris andmebaasi *Soome kodanikuks vastuvõtmine 1832-1917*; **Hermann Beyer-Thoma** elektroonilist *Kartei Ambergerit*, mis on koostatud Müncheni Ülikoolis rikkalikust prosopograafilisest materjalist. Selle osa võõrustaja **Veiko Berendsen** selgitas mitmesuguste sotsiaalajalooliste küsimuste püstitamise võimalusi koos **Margus Maiste**ga loodud *Baltisaksa aadli elektroonilise andmebaasi* abil. Sellesse on eelkõige võetud Balti Rüütellkondade Genealoogilise Käsiraamatu andmed. **Dirk-Gerd Erpenbeck** võis siin dokumenteerida *Narva kodanike elektroonilise andmebaasi* seisu.

Jälle Tallinnas avas **Laurence Kitching** (Fraser University, Burnaby, Kanada) kultuuriteadust puudutava teemaderingi referaadiga *Ülevaade saksa kirjandusest Kirde-Euroopas*. **Olga Glazkova** (Monrepos’ Muuseum-Park, Viiburi) konkretiseeris teemat *Saksa keel kui "Vana Soome" kirjanduskeel* Ludvig Nikolay luuletuse Monrepos’st ja August Thieme riimitud dialoogi *Soomemaa* põhjal. **Igor Ljamin**, kes juhib ümberehitamisel olevat kompleksi, millele hilisem Württembergi kuningas Friedrich I andis nime ja tsaar Paul I kasvataja ilme, esines ettekandega: *Monrepos — pilk 21. sajandisse — väikeste kultuurikeskuste roll uue kultuuriliidu väljakujundamisel Läänemere ruumis*. Ettekandes toodi välja sihid ja võimalused olla uueks kultuuriliseks kokkupuutepunktiks Ida ja Lääne kui partnerite vahel uuenevas Euroopas. Kuigi ettekanne läks sümposiumi ajalitest raamidest välja, näitas ta ometi, nagu ka **Avo Hirvesoo** (Eesti Raadio, Tallinn) referaat *Kultuurikontaktid ekstreemsetes oludes: Dr. H. Wirth Tallinna saatja muusikajuhina 1943-44*, kus ja kuidas võiks elus püsida ja taaselustuda see paljurahvuseline ühiskonna tolerantsi vaim, mida sakslasedki parematel aegadel edendasid.

Sven Hirn (Helsingi) pööras pilgu vähe käsitlemist leidnud kultuurikontakti dimensioonile: *Saksa aja- viitemuusikud Soomes enne I Maailmasõda*. Saksa keelt osata polnud oluline mitte ainult teaduselust osasaamiseks vaid ka *Viini kuplee* nalja mõistmiseks. Soome-estradimuusika *Lääne orientatsioon* oli ühetähenduslik ja omas kindlasti mõju laiade masside kultuuriteadvusele. Teema elulähedus ilmnis tähelepanekus,

et otsekohe, kui Peterburg ei olnud enam metropol, muutus Soome sel alal perifeeriaks.

Eva Raua (Tallinn) väljakuulutatud ettekanne *Saksa teater Tallinnas enne I Maailmasõda* jäi autori haiguse tõttu ära. **Svetlana Melnikova** (Näitekunsti Akadeemia, Peterburg) esitles *St. Peterburgi saksakeelseid lavasid* kui üsnagi uurimata ja paljulubavate allikatega ainevaldkonda.

Üllatuse pakkus arhitektuuri teemaline sissejuhatav ettekanne **Viktor Dmitrievilt** (Leningradi oblasti Muinsuskaitseinspeksiooni Viiburi osakonna juhataja). Ta näitas seni tundmatu arhitekti **Karl Speckle** töid — arvukalt näiteid 18. sajandil kõigis Vene riigi läänepiirkondades harrastatud rahvusvahelisest avalike ehitiste õhulisest stiilist. Ettekandele liitus kolme sõnavõtja poodiumidiskussioon, kus käsitleti arhitektuuri teemat erinevate riikide näitel: **Ljubov Kudrjajtseva** (Viiburi/Peterburi Kunstiakadeemia), **Petri Neuvonen** (*Stiftung für Bauinformation*, Helsingi) ja **Mart Siilivask** (Riiklik Kultuurimälestiste kaitse, Tallinn) lähenesid erinevatelt baasnäidetelt ümberinterpreteerimise probleemile: erinevalt rahvusvaheliselt levinud ettekujutusest juugendist kui ajaloolisest rahvusstiilist on just rahvusromantika stiilina noortele rahvustele omane — võibolla põhjamaise ilmega gootika ja klassitsismi kõrval kolmas Läänemerepiirkonna ühine regionaalstiil.

Kokkuvõtvas majandusajaloo vestlusingis rääkis **Thomas Martin** (Giesseni Ülikool) *Saksa pankuritest Peterburis*. Diskussioonis viitas ta valdkonnale *Finland Connections*, mis Siemensi (näilise) kodanikukssaamisega Haminas või sihipärase pankade taasloomisega Viiburis lammutati. **Karl-Eric Michelseni** ärajäänud ettekanne *Saksa ettevõtjad Eestis ja Soomes* ilmub arvatavasti sümpoosiumi kogumikus, kust saab siis lugeda näiteks saksa firmadest, mis Eestimaalt Peterburi kapitali abiga Soome puidueksporti tungisid. **Marjatta Hietala** (Joensuu Ülikool) lõpetas teemaga *Saksa element innovatsioonikandjana Soomes*. Kui oluline ka polnud tihti unustatud Stockholm, Peterburi ja Tallinna vahendajafunktsioon, ei tohi ometi lähtuda ühekülgselt innovatsiooni toomisest: Soome hankis informatsiooni otseallikatest nii välisreiside kui erialakirjanduse tellimise kaudu — ja siin oli Saksamaal kui lähimal *elava ja puhta Euroopa* esindajal valitsev seisund; see oli aga eelkõige lihtsalt näide rahvusvahelisest orientatsioonist, mitte aga rahvuslikest eelistustest.

Põhjalik lõppdiskussioon tunnistas, et teema esialgne formuleerimine oli tõepoolest pilgu avali hoidnud ja etteruttavaid kitsendusi tuntud perspektiividele ("Baltimaad", "Peterburg", "sakslased") vältinud. **Jörg Hackmann**'i (Lübeck-Travemünde) ja **Waltraud Bastman-Bühneri** (Helsingi) kinnitusel õnnestus vältida rahvuslikku küsimuseasetust. Tegelikult võib küsimuse Läänemere maade integratsioonifaktoritest, millest saksakeelne element oli kahtlemata üks, edasi püstitada — näiteks venestamine seoses paljude viljastavate kontaktidega. Tõdeti, et mentaliteediajalugu on veel vähe kasutamist leidnud võtmeks tõstatatud probleemide mõistmisel. Kodanlik migratsiooniliikumine omas silmapaistvat tähtsust tsiviilväärtuste arengule kolme keisririigi eelkõige sõjaliselt kujundatud maailmas. Tsiviilühiskonna väärtuste vahetus (ere näide, kus kadetikooli komandöri poeg õpetab välja esimese tunnustatud naisarhitekti) kasutas veel ära anatsionaalsete impeeriumite imetusväärse liikumisvabaduse, kuid kutsus samal ajal esile ka rahvuslike kitsendusi — aja kohta pärast 1917. a räägiti peaaegu kihelkondlikust piiratusest, mille saavutused rajanesid end ammandanud sõjalisel kapitalil. Väikeste rahvaste omariikluse kujunemisele aitas saksa element ehk objektiivselt (Balti autonoomia või Vana-Soome omavalitsus) mingeid eeldusi luua, ent objektiivselt ei olnud see tema eesmärk. Soome tee läks teadlikule ärapäordumisele Viiburi mudelist (so regionaalsest eneseteadvusest rahvusvahelistes sidemetes, mis pidi ühendama mitteslaavi rahvaid vene riigipatriotismiga).

Sümpoosiumil osalejate lahkumisel oli tuntav soov säilitada sidemed ja ühiselt *üle võtta Erik Amburgeri teatepulk*. Konverentsi ettekanded publitseeritakse seerias *Saksa Kultuuri Uurimise Fondi Toimetised* (*Veröffentlichungen der Stiftung zur Förderung deutscher Kultur*).

Märkused

¹ tegutses sektsioonijuhatajana, nagu ka Soome Instituudi juht Seppo Zetterberg ja Seppo Rytönen Joensuu Ülikoolist.

² Vt **Margarete Busch**. *Deutsche in St. Petersburg 1865-1914: Identität und Integration*. Essen, 1995 // *Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Bd. 6.

³ Teadusliku planeerimise juures oli abiks Sirje Kivimäe (Tallinn).

Robert Schweitzer

Raamat baltisakslaste ajaloost ja mitte ainult sellest^{*}

Gert von Pistohlkors (Hrsg.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Berlin: Siedler Verlag, 1994, 607 S.

See on soliidne teaduslik ülevaade baltisakslaste enam kui 750 aastase ajaloost, Ida-Baltikumi ja Kesk-Euroopa suhetest, mille edasikandjaks nüüd on taassündinud Eesti ja Läti vabariik. Sellisena kirjeldab ja analüüsib raamat minevikku, kutsub aga ühtaegu tegema järeldusi ka tänapäeva ja tuleviku tarbeks.

Eesti ja Läti on maad, mille ajaloos on ristunud paljude rahvaste ja riikide huvid, maad, mille põliselanikud on pikki aegu pidanud taluma võõraste sissetungijate ülemvõimu. Kõik see on tekitanud vaenu ja kibestumist nii asjaosaliste endi kui ka nende järglaste vahel. Erapooletuks pole suutnud jääda ka ajaloolased, olles kaasatõmmatud rahvuslikest ja seisuslikest eelarvamustest, on nad sageli käsitlenud Baltikumi ajalugu kardinaalselt erinevalt ja lausa vastandlikult.

Retsenseeritava raamatu väljaandja ja autorid on läinud teist teed. Nende käsitlust iseloomustab järgimist vääriv tolerantsus, püüe mõista kõiki neid, kes aegade jooksul on Balti ajalugu loonud. Samasugust lähemisviisi pakuvad autorid Eesti ja Läti kolleegidele, kes nüüd uues olukorras oma maade ajalugu mõistma ja interpreteerima on asunud. Kuivõrd nende maade ajaloo kogemused Gert von Pistohlkorsi sõnusti õpetavad "kui raske mõnikord on üleüldse ainult püsima jääda", on püüe tasakaalukusele ja vastastikusele mõistmisele tööpoolest tungivalt vajalik mitte ainult ajaloo käsitlemisel, vaid ka kaasaegses poliitikas.

Raamatu neljast põhiosast kaks – *Liivimaa ristiusustamisest kuni oma iseseisvuse lõpuni (umbes 1180-1561)* ja *Ida-Baltikum naabervõimude valitsemise ja mõju all (1561-1710/1795)* – pärinevad **Heinz von zur Mühleni** sulest ja nende kõrge taseme kindlustab juba asjaolu, et autor on paljusid üksikküsimusi, eriti Tallinna puhul, ise põhjalikult ja tulemusrikkalt uurinud. Autori käsitlusviisis on meeldivalt ühendatud tihe faktiline materjal ja laiemad üldistused ning hinnangud. Olgu siin nimetatud kasvõi arutus keskaja lõpupiirist (lk 170-172). Vallates perfektselt allikaid ja kirjandust jääb autor oma otsustustes iseseisvaks, laskmata end mõjutada näiliselt uudsetest, aga tegelikult mitte küllalt põhjendatud seisukohtadest. Kui ka raamatu põhieesmärgiks on sakslaste ajaloo käsitlemine, ei tähenda see, et maa põliselanike käekäik oleks jäänud tähelepanust kõrvale. Nii on H. v. zur Mühlen suhteliselt pikalt ja mitmekülgselt kirjeldanud Jüriöö ülestõusu

ning hinnanud seda kui eesti rahva tõsist poliitilist enesevaldust, mis tunnistas, et eestlased *olid veel võimelised konspiratiivseks ja poliitiliseks tegevuseks* (lk 74). Küllalt põhjalikes kirikuolusid käsitlevates osades on pidevalt vaatluse all ka kiriku mõju eestlastele ja lätlastele. Rõhutatakse luterliku kiriku osa eesti ja läti kultuuriajaloo, emakeelse kirjanduse väljaandmisel ja rahva-hariduse edendamisel.

Süvendatumat käsitlust oleks soovinud Baltikumi rahvaste poliitilise arengutaseme hindamisel saksa valituse eel (lk 28). Eesti ala kujutas 13. sajandi algul endast siiski juba küllalt selgelt piiritletavat tervikut. Päriselt nõus ei tahaks olla arvamusega, et Vana-Liivimaa majanduslik tõus 16. sajandi esimesel poolel ei mõjutanud talupoegade sõltuvust (lk 125-126). Vabatalupoegade arv antud ajal siiski jõudsalt kasvas, ulatudes Lääne-Eestis 1/5-le talurahvast. Suurtest sõdadest tingitud demograafilisi muutusi on mainitud (lk 234-235) vast liiga pinnapealselt, eestikeelses kirjanduses avaldatud andmed võimaldanuks igatahes tunduvalt rohkemat. Arvestatav tohiks olla ka eesti uurijate praeguseks üsna üldine seisukoht, et Harju-Viru vasallide hulgas oli eestlasi rohkem kui Paul Johanseni poolt omal ajal fikseeritud 4% (lk 113). Pidas ju ka Johansen ise võimalikuks veel mitme vasalli eesti päritolu. Seisuste esindajate kokkutuleku ja liidu sõlmimise kohaks 1304. a võis olla Tartu (lk 70), võibolla aga hoopis Paide. 1313. a kokkutuleku kohaks oli nähtavasti mitte *Wosele* küla Harjus (lk 71), vaid tõenäolisemalt samanimeline küla Hanila kihelkonnas Läänemaal. Leheküljel 31 on trükiveakurat teinud dominiiklaste ordu 100 aastat vanemaks, lk 74 aga moonutanud noorema riimkroonika autori nime.

Teose kolmanda põhiosa *Läänemereprovintside vene võimu all (1710/95-1914)* (lk 265-450) on kirjutanud väljaandja **Gert von Pistohlkors**. Ta tõdeb, et Liivi- ja Eestimaaga võitis vene riik endale kindla maismaatee Lääne-Euroopasse ja omandas eeskoja, mis sidus uue pealinna tihedamalt Kesk-Euroopaga (lk 278). Läänemereprovintsidele algas maariigi taastamise aeg. Siinsetele ülemkihtidele osutus vene võimu alla sattumine sülle kukkunud õnneks, sest ükski linna- ega maaseisustest polevat seda igatsenud ega taotlenud — see oli ainult Põhjasõja ja Peeter Suure sõjaõnne tulemus (lk 266). G. v. Pistohlkors rõhutab selle siinse maa ja rahvaste saatuses pöördelise sündmuse kaksipidist tähendust. Privileegeritud seisustele annetati alistumislepingute kinnitamisega sellised seisuslikud eesõigused, mida absoluutsete vürstiriikide ajastul mujal Euroopas enam kusagil ei esinenud. Seda tehti vene riiklikest

huvidest juhindudes, võitmaks siinseid seisusi Venemaa poole ja julgustamaks neid uuesti maad üles ehitama.

Eesti ja Läti sunnimaistele talupoegadele tähendas see kogu 18. sajandi jooksul nende sotsiaalse seisundi pidevat halvenemist kuni täielikku pärisorjusse langemiseni. Ka eesti ja läti päritoluga linna alamkihid ei omanud enam vähimatki mõju Läänemere maade poliitilise palge kujundamisele. Sellest vene võimu algaegadel kehtestunud erakordselt ulatuslikust, kuid valgustussajandi vaimule vastukäivast seisuslikust autonoomiast lähtus järgneva kahe sajandi arengu kesktelg — järjest dramaatilisemaks muutunud ja 20. sajandi alguskümnendel kogu baltisakslaskonna jaoks traagiliselt lõppenud võitlus nende privileegide säilitamise nimel. Nagu G. v. Pistohlkorsi meisterlikust käsitlusest ilmneb, seisis selles võitluses baltisaksa ülemkihtide vastas pidevalt kolm jõudu, millede konstrellatsioonist ja surve tugevusest tulenesid ka rüütelkondliku reformipoliitika keerdkäigud. Need olid: 1) seisusliku ühiskonnakorra vastu toimunud nn üleeuroopaline ajastu vaim, mida väljendas ühiskondlik arvamus — algul baltisaksa literaatide valgustuslike emantsipatsioonipüüdluste näol ja seejärel järjest laiemate kihtide liberalistlik tung modernse ühiskonnakorralduse suunas; 2) tsaarivalitsuse tsentralisatsiooni- ja sellega 19. sajandil üha tugevamalt põimunud russifitseerimisaotlused; 3) altpoolt lähtunud sotsiaalne protest, millega 19. sajandi teisel poolel väljakujunenud eesti ja läti rahvuslike liikumiste näol liitusid rahvuslikud taotlused kultuurilisel ja sotsiaalsel pinnal. Veidi enam oodanuks siin tähelepanu pööramist sellisele tegurile nagu üldise majanduskonjunkturi mõju.

Väga põhjalikult analüüsib G. V. Pistohlkors rüütelkondlikku reformipoliitikat, selle liberaalseid ja konservatiivseid kurve, keskendudes Liivimaa oludele ja poliitikuile kui keskseile Baltikumis. See valdkond on ka tänini kõige uuritum ja olulisel määral just tänu autorile ning tema õpetajale Reinhard Wittramile. Põhjalt on G. v. Pistohlkors käsitlenud võitlust agraarküsimuse lahendamiseks, milles nii rüütelkonnad, kirik, riik kui ka avalik arvamus end vastutavana tundsid. Tulemuseks oli üleminek talurahva kaitse poliitikalt talurahva vabastamisele 1816./1819. a seadustega ja seejärel sajandi keskpaiga agraarreformidele, millega balti provintsid suunati arenguteele, mis põhimõtteliselt eristas siinset ala muudest Vene riigi osadest. Nagu autor põhjendatult toonitab, *sel ajal kui Venemaal kuni vana režiimi lõpuni valitses arengut pidurdav vene "mir"-i ja "obštšina" ühiskäenduse ja maa ümberjaagamise korraldus, oli balti provintsid üleminek intensiivsele põllumajandusele arenenud agraarkapitalismi baasil juba lõpule jõudnud* (lk 357).

Selle tõdemuse järel oodanuks küll natuke põhjalikumalt ülevaadet reformijärgsete agraarolude arengust

ja seda just Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa osas diferentseeritult. Kahjuks jäävad peaaegu avamata provintsidevahelised erinevused ka sotsiaalses struktuuris ja erinevate kihtide (eriti aadli) mentaliteedis. Selgitamaks baltisaksa ülemkihte põhjalikult vapustanud 1905. a revolutsiooni juuri, polnuks lähem käsitlus mõisa- ja talumajanduse olukorrast, talude päriseksmüümise käigust ja probleemidest ning talurahva väljarändamisliikumisest sugugi kõrvalekaldumiseks raamatu peateemast — baltisakslaste ajaloost.

Suurt tähelepanu on teoses pööratud 1802. a taasavatud Tartu Ülikoolile. Nagu G. v. Pistohlkors õigustatult välja toob, oli ülikoolil tippteaduse ning siinsete rahvaste kultuuri edendamise kõrval täita veel üks oluline sotsiaalne roll. Tänu ülikoolile on kolm balti provintsi saksa haritud ühiskonnagruppide teadvuses kiiremini kokku kasvanud. Ülikool aitas kaasa ka sügavamate pragude tekkimisele seisuslikus korras ja avatuma kodanikuühiskonna kujunemisele (lk 345-346).

Paradoksaasel kombel on ühiskonna alamkihid ja eestlased-lätlased teose 19. sajandi teist poolt ja 20. sajandi algust käsitlevas osas varasemaga võrreldes suhteliselt pealiskaudsemat käsitlemist leidnud. Autori peatähelepanu keskendub üha enam balti ülemkihtide ideoloogia vaatlusele, mille juhtideeks on võitlus kõige veneliku vastu (lk 359). Nii kerkivad eestlased-lätlased vaid harva varjust välja. Põhjus on muidugi selge: 19. sajandi keskpaigast muutusid eestlased ja lätlased eelnenud ajaloo objektist selle subjektiks ja nii hakkas balti ajalugu üha enam lahknema. Järjest selgemalt eristuvad ülem- ja alamkihtide, baltisaksa ja eesti-läti rahvuslikud ajalood. Ometi võib Balti ajaloo vähem tuttava lugeja ette kerkida küsimus — kust ja kuidas on need rahvused vahepeal nii kaugele jõudnud? Nii nagu pidid 20. sajandi algul endilt üllatusega küsima ka paljud baltisakslased ise.

Mis puudutab vaadeldava teose ajalookäsitlust, siis võib seniste eesti-läti (ka nõukogulike) ajalookäsitlustega harjunuile tunduda, nagu oleks tegemist viimaste vastandkäsitlusega. Sellel on peale vaatenurga siiski üks põhimõtteline erinevus — vaadeldavas teoses puudub nii rahvuslik kui ka seisuslik (klassi) vaen ja kibestumus. Sellest ollakse üle. Küll aga õhkub siit kahjutunnet, et otsustavatel hetkedel minevikus, nagu 1905. ja 1917.-18. aastal ei lubanud baltisaksa liidrite ebamõistlik seisuseuhkus ja poliitiline lühinägelikkus ületada rahvaste ja seisuste vahel kujunenud kuristikku ega leida mõistlikku kokkulepet siinsete rahvuslike liikumistega. Aktsepteerimist on leidnud Jaan Tõnissoni poolt Liivimaa rüütelkonna liidritele 23. oktoobril 1905 väljaõeldud etteheide, et nood jäävad elust alati maha, tulevad oma pakkumistega liiga hilja, lootes ka siis, et

piisab vaid eestlastele leivaraasukese poctamisest, et neid õnnelikuks teha (lk 438).

Tahaks tähelepanu juhtida ühele retsensentide arvates väga vaieldavale teesile, milles nii vene, baltisaksa kui ka nõukogude ajaloolased harvaesinevalt üksmeelsed on olnud. See on seisukoht 200-aastasest rahuajast, mille vene ülemvõim balti regioonile lõi. Nimetatud väitega ei tahtnud eesti ajaloolased (Villem Reiman, Hindrik Prants) juba 20. sajandi algul hästi leppida. Seda esmapilgul monoliitsena näivat teesi on kummutamas ka lähiajal publitseeritav T. Tannbergi doktoridissertatsioon: samal ajal kui balti ülemkihtidele suure Vene riigi sõjaväes ja haldusaparaadis karjääriks erakordsed võimalused avanesid, pidid eesti ja läti talupojad 1796. aastast alates kõigis Venemaa poolt peetud sõdades, sealhulgas arvukates koloniaalsõdades, ränka verekümmist maksma. Eriti ohvriterohked olid Vene-Jaapani ja I maailmasõda.

Ka selle osa juures pole pääsetud väiksematest eksimustest, ebatäpsustest või trükiveakuradist. Nii olgu märgitud, et J. Kahki ja H. Uibo poolt on eesti küla sotsiaalseid olusid uuritud mitte 3 mõisas vaid 3 kihelkonnas, sh mitte Tori (*Torgel*) vaid Türi (*Turget*) kihelkonnas (lk 320). 1849. a talurahvaseadusega talumaast mõisa kasuks eraldatud osast rääkides on Liivimaa kvoodimaa (*Quote*) ekslikult samastatud sellele Eestimaa vastanud kuuendikuga (*Sechstel*) (lk 354). A. krahv Keyserlingi Eestimaa Rüütelkonna peameheks valimise aastaks on antud 1867 (peaks olema 1857) (lk 377) ja 1869. a on anonüümsena ilmunuks märgitud C. Schirreni teos *Livländische Antwort* (lk 380). Täpsem võinuks olla eesti poliitikute J. Tõnissoni ja K. Pätsi konkurentsi dateerimisel (1905-1941 *pro* 1901-1940) ja vähe põhjendatud näib olevat ka 1953. a (ehkki küsimärgiga) märkimine J. Tõnissoni surmadaatumiks. Tõenäolisemalt hukkus viimane siiski vähemalt 10 aastat varem (lk 394). Segadusi esineb seoses eestlaste võiduga linnavalimistel, millest mainimata on valimisvõit Valgas (1901) ja Haapsalus (1909) ning vale on see Rakvere puhul (1901 *pro* 1914) (lk 404). Küsitaval moel on 16. oktoobri 1905. a Tallinna Uue Turu vere-sauna ohvrite arv antud vähendatuna – 28 tapetut (lk 436), samal ajal kui Fr. Bienemanni "Baltische Revolutionchronik" annab kuberneriga pigem vähendatud ametlike andmete järgi 30 tapetut ja 100 haavatut, kellest veel 26 suri.

Raamatu neljanda osa *Baltisakslased kui vähemusrahvused iseseisvas Eestis ja Lätis* (lk 451-550) autoriks on Michael Garleff. Tema kirjeldada on sündmusterohke ja keerukas ajastu, milles etendus baltisaksluse ajaloo viimane vaatus – I maailmasõda koos saksa

okupatsiooni ja vene revolutsiooni ning kodusõjaga, balti rahvaste raske tee balti provintsidest läbi Vabadussõja iseseisvate vabariikide ülesehitamisele, kus baltisakslastel tuli leida mõte ja vormid oma eksistentsile uuenenud vanal kodumaal. Mõistmist ja kaastunnet äratav M. Garleffi süvaanalüüs baltisakslaste kui vähemusrahvuse olukorrast ja hoiakutest balti riikide ja Weimari vabariigi ning sellele järgnenud Hitleri Saksamaa ning Nõukogude Liidu vahelises pingeväljas. Need olid väliised ja balti riikide kõigi rahvaste jaoks vaenulikud jõud, mis viisid baltisakslaste sajanditepikkuse ajaloo ka põlisrahvaste jaoks kindlalt kahetsusväärse ja kõiki vaesustanud lõppaktini – sunnitud ümberasumiseni 1939/40 aastal.

Sügavad, täpsed ja lakoonilised on M. Garleffi poolt antud hinnangud sündmustele, poliitikale, inimestele ja oludele. Vahel koguni liig napid ja kõike hõlmata püüdvate definitsioonide näol, mis segadustki võivad tekitada, nagu näiteks baltimaade rahvaste Vabadussõja määraltuses *...samaaegselt oli see ka kodusõda punaste ja kodanlike eestlaste ja veel rohkem [kodanlike?] eestlaste ja [punaste?] lätlaste vahel* (lk 471). Ka keeruka 1917. aasta kirjeldus võinuks selgem olla.

Kogu teose puhul tuleb esile tõsta, et lugeja jaoks aitab ajastuid lähemale tuua ja mõistetavamaks muuta õnnestunud personifitseeritud esituslaad. Tänu rohkelt kasutatud mälestustele ja epistolaarsele pärandile on reljeefselt väljajoonistatud galerii reast silmapaistvamatest isikutest nagu Hamilear Baron Fölkersahm (1811-1854), Alexander krahv Kayserling (1815-1891), Carl Schirren (1826-1910), Paul Schiemann (1876-1944) jt.

Väga hea on illustatsioonide (6 kaarti ja üle 100 pilditahvli) valik, mis on küll tuntavamalt Eesti kessem kui eeldada võinuks. Eriti õnnestunud ja sisutihe- dad on pilditekstid, mis teadaolevalt pärinevad H. von zur Mühleni sulest.

Autorid on kasutanud kõiki, vähemalt kõiki Saksa-maal ilmunud uuemaid uurimusi. Teiste maade ajaloolastest tunduvad kõrvale jäetud olevat rootsi-eesti ajaloolase A. Loidi ja taani ajaloolase N. Skyum-Nielsenini tööd. Ka eesti autorite viimaste aastakümnete publikatsioonid on kasutatud tagasihoidlikult.

Olgu välja toodud ka selles raamatus väga ehedalt väljenduv baltisaksa ajaloo uurimise kontinuiteet. H. von zur Mühlen (sünd. 1914) Paul Johanseni (1901-1965) lähima kaastöölisena, G. von Pistohlkors (sünd. 1935) Reinhard Wittrami (1902-1973) ja M. Garleff (sünd. 1940) Georg von Rauchi (1904-1991) õpilasena

jätkavad eelmise generatsiooni balti ajaloo uurimise korifeede traditsioone. On loomulik, et R. Wittram nagu ka P. Johansen ja G. von Rauch on vaadeldavas raamatus enamviidatud autoreid. Tutvustatava teose näol on balti ja saksa ajalookirjutus rikastunud uue tasemega Balti ajaloo üldkäsitluse võrra. Loodame, et see

ka trükitehniliselt esinduslik väljaanne laiema lugejameenu osaliseks saab.

* Retsensioon on ilmunud ka ajakirjas *Nord-ost Archiv*. 1995. 2.

Sulev Vahtre, Tiit Rosenberg

Lugusid Balti ajaloost

Patrick von zur Mühlen. Baitische Geschichte in Geschichten. Denkwürdiges und Merkwürdiges aus acht Jahrhunderten. Verlag Wissenschaft und Politik Claus-Peter von Nottbeck, Köln, 1994. 240 S.

Baltisaksa päritolu sotsioloogi ja sotsiajaloolase kirjutatud *paperback*väljaanne vestab lugusid Balti ajaloost, et kahandada eurooplaste omast ignorantsust Baltikumi suhtes. Nagu autor väidab, teatakse, et Baltikum on olemas ja see on ka kõik. Baltimaad jäävad eurooplaste jaoks ilma näota regiooniks. Sellepärast tuleb siinseil rahvastel oma koht Euroopa eneseteadvuses alles võita. Juurdepääs sinna on pika nõukogude vangipõlve järel raskem ka seetõttu, et baltisakslaste kui varem keskeurooplaste ja Baltikumi rahvaste vahel loomulikk vahendajarolli täitnud isikute ring on jäänud üsna ahtaks.

Autor püüab esile manada siinset kunagist vahe maailma, vahekultuuri, mis on mõjutanud oluliselt siinse regiooni rahvaid ja kultuuri. P. von zur Mühlen

mõnab, et tema käsitlus pole teaduslik ega rajane iseseisvale allikate uurimisele. Balti ajaloo standardkäsitlusigi (R. Wittram, G. von Rauch) on kasutatud vaid raamide andmiseks ja ajalooliste ühenduste seletamiseks. Autori põhiallikateks on reisikirjeldused, mälestused, anekdoodid ja pärimused, millest suur osa on kuulnud vanaema suust. Vaatamata sellele pakub Baltikumile iseloomulikuks olevate lugude (Pratchen) vormis kirjutatud raamat huvitavat materjali ka nõudlikumale ajaloolasest lugejale ja seda just üsna õnnestunud balti miljöö- ning mentaliteedivaatluse tõttu. Muidugi on see eeskätt baltisaksluse ja autori juurte tõttu Eestimaa keskne, kusjuures põhirõhk langeb tsaariaja viimasele sajandile. Seda valgustavad peatükid "Riik ja ühiskond", "Igapäevaelu ja elumaailm", "Kultuur ja traditsioon", "Vana maailma loojang" ning "Sõda ja revolutsioon" (lk 93-204) moodustavadki vaadeldava raamatu sisukama osa.

Tiit Rosenberg

Inna Põltsami magistritöö "Söömine ja joomine hiliskeskaegses Tallinnas"

27. veebruaril 1996 promoveerus prof. Jüri Kivimäe juhendamisel edukalt magistriks Eesti TA Ajaloo Instituudi teadur Inna Põltsam. Tema väitekirj on pühendatud hoopis teistlaadi probleemidele, kui oleme seda harjunud nägema Eesti ajaloolaste kirjutistes. Esmakordselt meie historiograafias pööratakse tähelepanu igapäevaelule, inimeste tavavajadustele ja nende rahuldamise võimalustele keskaegses Tallinnas. Seda laadi uurimissuund (*Alltagsgeschichte*) on üsna värske ka teiste maade ajaloo teaduses ja on kõigiti tervitav, et Eesti medievist on nõnda hakkaja olnud kaasa minema teaduse uusimate trendidega.

Kuid uudismaa harijat ootavad, teadagi, ka mitmesugused takistused. Juba ainese uudsus toob endaga kaasa selle, et võrreldavat materjali ja käsitlusi naabermaadest leidub võrdlemisi vähe. Seetõttu oli ka värske magister sunnitud toetuma üsna vähesele kirjandusele

(Saksa majandusajaloolased, Prantsuse annalistid, Gureviš), mis liiati on pigem üldistavalt majandus- või mentaliteediloolise sisuga kui konkreetse teemaga haakuv. Kodumaistest uurimustest pakkus neile tuge vaid Alice Moora "Eesti talurahva vanem toit", eeskätt võimaluse poolest vaadelda Eesti traditsioonilise toitluskultuuri mõju linnaelaniku söömalauale.

Teemat puudutava literatuuri vähesust on autor aga korvanud usina allikate uurimisega. Läbi töötatud on enamik asjassepuutuvaist publitseeritud allikaist, millest esmajoones tuleb märkida Tallinna kemmerei dokumentatsiooni ja mitmesuguseid muid arveraamatuid, aga ka monumentaalset *Urkundenbuch* i ja kroonikaid.

Veelgi hinnatavamaks kui publitseeritud allikate kasutamist tuleb pidada iseseisvat tööd hiliskeskaegsete arhiividokumentidega. Kasutatud on Suurgildi ja

magistraadi toidu- ning veiniarveid, seekide arvepidamist, raemäärusi jm asjassepuutuvat. Ainult see, kes teab, mida tähendab niisuguste pisipudemete kogumine Tallinna keskaegse arhiivi materjalikuhjast, oskab hinnata tehtud töö mahtu ja tulemuste kaalu. Oma erialaseid oskusi demonstreerib Inna Põltsam üllitades käskkirjast pagarite 1527. aasta skraa, linna rae ning Suurgildi 1514. aasta jooduarved ning 1564. aasta luksusmäärustiku, millel on kaugelt enam kui illustreeriv tähtsus.

Toetudes niisiis vähestele olemasolevale kirjandusele ning allikatele, esitas magistrant kaitsmiseks uurimuse, mille maht (162 lk) ületab tunduvalt magistri-tööle ette nähtud piirid. Töö üleschitus on loogiline. Selle sissejuhatuses piiritletakse uurimuse aines ja eesmärk, vaadeldakse teemat puudutavat historiograafiat ning allikaid. Esimeses peatükis antakse ülevaade kohalikest toiduainetest keskajal, edasi peatutakse linlase toidul, selle allikatel ja sortimendil, kolmandas peatükis käsitletakse jooke ja joomakombeid. Neljas peatükk on pühendatud keskaegsetele pidusöökidetele, nende tähendusele ja seal pakutule. Viies peatükk sisuliselt resümeerib eelneva ja püüab rekonstrueerida keskmise linlase toidusedelit hiliskeskajal, anda hinnangut selle piisavusele. Kokkuvõttele järgnevad lisad ning saksa-keelne resümee.

Tuleb tõdeda, et Liivimaa materjal on töös reeglina esitatud laialt üldeuroopalikul taustal. Ühelt poolt on see lausa hädavajalik lokaalsete protsesside mõistmisel. Teisalt kipub tagapõhi oma mahult pahatihti ületama kohaliku ainese käsitlemist. Liati jäävad paljud osundused, evimata konkreetset seost vaadeldava aine-sega ja põhinedes autoreil, kelle tööde eesmärk on olnud hoopis erinev käesolevast uurimusest, õõnsalt kirjeldavaks ja üldistavaks — paraku. Seda sõnavahu ebaproportsionaalset küllust korvab aga kuhjaga magistrandi poolt sooritatud esmastel allikatel põhinev uurimistöö, mille tulemusena on selgunud mõndagi uut nii siinmail tarbitud söökide-jookide sortimendist kui ka elanikkonna võimalustest seda nautida.

Äärmiselt olulised hiliskeskaja inimeste toidulaua ja elatustaseme muutuste väljaselgitamiseks on mitmesugused kõrvutatavad tabelid. Nii näiteks on dissertatsioonis võrreldud liha ja leiva hinda, Tallinnas eri aegadel peetud pidusöömingute menüüsid, toiduainete hindu ja töötasu siin 14. sajandi lõpul, Suurgildi vastlapeo toidusedelit ning Tallinna sõjameestele ja tööliste saadetud toidumoonu loetelu jne. Kõik see annab küllaltki hea ettekujutuse toitumistraditsioonide püsimisest või muutumisest, aga ka Liivimaal nauditud rikkalikust söömalaust. Selgub, et põhitoidus oli kõigil elanik-

konna kihtidel siin tegelikult sama, ja üsnagi mitmeke-sine, jäämata millegi poolest alla näiteks Saksamaa olu-dele. Selle kõige juures mõjub mõnevõrra üllatuslikult autori väide Liivimaa söömapidude suhtelisest tagasi-hoidlikkusest muu Euroopaga võrreldes (tuletatagu meelde kasvõi kroonikute kurtmisi liivimaalaste priis-kamise üle). Kuid küllap vastab see tõele. Iseasi, kas selles oli süüdi Liivimaa seisund koloniaalmaana, nagu oletab autor või hoopis meie põhjamine asend, mis tingis peaaegu kõigi delikatesside sisseveo. Või polnud hiliskeskaegne Liivimaa siiski nõnda rikas, nagu oleme seda ajalooromaanidele toetudes harjunud uskuma.

Kui kogu oma töö eelnenud osas jõudis magister järeldusele keskaja inimese üsnagi korralikust toidu-lauast, siis teravas vastuolus sellega on alapeatükis "Nälj" esitatud ja kirjandusel põhinev tees keskaja eurooplase pidevast alatoitumusest. Edasisest tekstist selgub küll, et mõeldud oli siiski eeskätt ikaldusaastaid ja maaelanikkonda, kuna linnas võideldud nälja vastu õige edukalt ning elatustase olnud suhteliselt kõrge.

Oma käsitluses toetub magister täielikult neomal-tusiaanlikule teooriale elanikkonna kardinaalsest vähe-nemisest 14. sajandil kui sellega kaasnenud suhtelise heaolu peapõhjusest. Asjale võib siiski vaadata ka teisest küljest. Monetaristide arvates tingis raha väärtuse tõusu eelkõige Euroopa väärismetallireservide järsk (pooleteise sajandiga 80%) vähenemine, kuna elanik-kond kahanes samal ajal kõigest 30-40%). Raha väärtus oli küll kõrge, kuid see ei tähenda automaatselt veel kõrget elatustaset. Igatahes hinnatakse majandusajaloo-listes töödes seda perioodi sügava depressioonina.

Kokkuvõtteks — töös on ridamisi esitatud häid ideid, millest paljud väärivad edasiarendust. Seetõttu ei tahaks kuidagi nõustuda autori liigpessimistliku hinnanguga oma uurimusele, mille kohaselt polevat võimalik teada saada, milline oli keskmise tallinlase elatustase keskajal. Kuid kahtlemata ei ole see võimalik ühe magistriltöö raames. Seetõttu jääb allakirjutanu huviga ootama järke siinkäsitletud dissertatsioonile. Ja miks mitte samalt autorilt.

Ning lõpetuseks. See, mille kallal võiks ehk norida akadeemilist laadi töö juures — liig laialdane taust, pikad, kuid põnevad ekskursid ja väljavõtted omaaeg-sest literatuurist — osutub kindlasti plussiks, kui mõelda laiemale lugejaskonnale. Allakirjutanu sõandab uskuda, et teatava iluravi järel ilmub Eesti ajaloohuvi-liste lauale kõitev teos, mis viib lugeja keskaegse kuli-naaria hõrgutavasse maailma.

Ivar Leimus

Parima ajalooraaamatu konkurs

1995. aasta suvel tekkis ajaloolaste kitsamas ringis mõte hakata kuidagi hindama parimaid ajaloouurimusi. Mõte sai teoks ühe kalendriaasta jooksul trükkis ilmunud parima ajalooraaamatu konkursina. 1995. aasta konkursi algatasid TA Ajaloo Instituut ja Eesti Ajalooarhiiv, liitusid Tartu Ülikooli ajaloo-osakond ja Eesti Riigiarhiiv, kes oma ressursidest panid välja auhinna — 10 000 krooni. Igal asutusel oli õigus esitada konkursile kolm raamatut. Nelja ajalooasutuse esindajate nõupidamisel võeti vastu esialgne statuut ja moodustati kolmest ajaloodoktorist-professorist koosnev žürii (esimees — nende ridade kirjutaja, liikmed **Evald Tõnisson** ja **Thomas Karjahärm**). Žürii ülesande tegi raskeks eelkõige see, et pärjata sai ainult ühte teost. Oma hinnangu otsustasime anda aga kõigile esitatud töödele. Esialgne statuut jättis lahtiseks, kuidas suhtuda kogumikesse: kas nõuda neilt sisulist tervikut või on võrdsed eeldused kõigil trükist tulnud raamatutel. Statuut näeb ette ka raamatu välimuse hindamist.

1995. aastal ilmunud parima ajalooraaamatu konkursi võitja kuulutati välja 16. veebruaril 1996 Tallinnas, Ajaloo Instituudi ruumides. Alljärgnevalt muljeid konkursist kokkusurutud sõnastuses.

1995. aastal trükkis ilmunud ajalookirjandus on rõõmustav nii hulgalt kui ka tasemelt. Enamus möödunud aastal ilmunud raamatutest oleks mõnel varasemal aastal võinud pälvida esikoha. Lisaks üheksale konkursile esitatud tööle ilmus teisigi väärtteoseid (nt *Tartu arheoloogiast ja vanemast ajaloost*, Jaak Naberri raamat j).

Konkursile esitatud raamatud jagunevad mitmesse gruppi: kogumikud, monograafiad ja teatmeteosed. Omavahel on nad raskesti võrreldavad.

Kogumikke oli kaks. Alfabeetiliselt ja mahult järjestatult: **1.** Eesti arheoloogia. Historiograafia, teoreetiline ja kultuuriajaloolisi probleeme. Toimetanud Valter Lang. Muinasaja teadus 3. Teaduste Akadeemia Kirjastus. **2.** Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Toimetajad Ea Jansen ja Jaanus Arukaevu. AS Tartumaa Trükk.

Arheoloogide kogumik koosneb kuue autori (**Lembit Jaanits**, **Aivar Kriiska**, **Valter Lang**, **Priit Ligi**, **Marika Mägi-Lõugas**, **Ain Mäesalu**) pikemast artiklist, lisaks Priit Ligi nekroloog. Raamat on tõsiselt teaduslik, osa artikleid klassikalise arheoloogia laadis, osalt teoreetilised. Kogumiku artiklites on hulk uusi

ideid, millel on oluline tähendus ajalooteadusele laiemalt. Osa väiteid on küll hüpoteetilised, mis ei tulene esitatud materjalist. Teadusajalooliselt üldistav ja erialaselt analüüsiv on Lembit Jaanitsa artikkel muinas-teadusest Tartu Ülikoolis 1920-40. Valter Langi artikkel varajasest maaviljelusest sisaldab uusi andmeid õietolmudiagrammide alusel, etnilisi probleeme seoses venekirveskultuuriga, uusi andmeid maaviljelussüsteemidest Eestis jne. Traagiliselt hukkunud Priit Ligi käsitleb nn teoreetilise arheoloogia probleeme ja võtab kriitilise vaatluse alla meie arheoloogia paljud klassikalisteks kujunenud seisukohad. Euroopa keskaja uurijatele peaks huvi pakkuma Ain Mäesalu poolt Otepää kaevamistel leitud haruldused ja nende põhjal tehtud üldistused relvastuse arengust keskajal. Professionaalselt kõrgetasemelised on Aivar Kriiska ja Marika Mägi-Lõugas uurimused samas kogumikus.

Seltsiliikumise kogumik on kaheksa autori (**Ea Jansen**, **Torkel Jansson**, **Liivi Aarma**, **Väino Sirk**, **Priit Pirsko**, **Sirje Kivimäe**, **Maie Pihlamägi**, **Jaanus Arukaevu**) ühistöö, mille põhiteljeks on Eesti ühiskonna muutumine, aga ka moodsa rahvuse kujunemine. Koostajad ja enamus autoreid on püüdnud tungida sügavamale nähtuste olemusse. Paljud artiklid annavad olulist lisa eesti rahvusliku liikumise senisele käsitlusele. Teoreetilisi üldistusi pakuvad esijoones Uppsala Ülikooli professor Torkel Jansson, dr Ea Jansen ja Jaanus Arukaevu. Torkel Jansson käsitleb M. Hrochi ja Ulrich Im Holi üldistustele toetudes Euroopa ühiskonna muutumise, rahvuse ja riigi suhete jt teoreetilisi probleeme. Ea Jansen baltisaksa ja eesti seltside arengut, Jaanus Arukaevu avalikkuse ohjamise kavasad ja püüdlusi Vene impeeriumi valitsuse poolt ning sellest erinevat tegelikkust ühiskonna arengus. Ulatuslikku materjali eesti rahvusliku haritlaskonna ja vaimu-eliidi kujunemisest süstematiseerib ja üldistab Väino Sirk. Eriolist esiletõstmist on väärt Priit Pirsko artikkel, milles talude päriseksostmist käsitletakse uudsetl mentaliteediajaloo seisukohalt. Huvipakkuvaid uusi aspekte on kõikidel autoritel. Oma koht seltsiliikumise arengus on kahtlemata piibliseltsidel (Liivi Aarma), naisseltsidel (Sirje Kivimäe) ja tööliste osaluses kultuuriseltsides (Maie Pihlamägi).

Monograafiade edetabeli tipus on **Margus Laidre** ja **Mart Laari** raamatud. Margus Laidre raamatus *Lõpu võidukas algus* vaadeldakse Põhjasõja alguse sündmusi.

Mart Laari monograafia kannab pealkirja *Raamat Jakob Hurdast*. Mõlemad raamatud on tõsiselt uurimuslikud.

Margus Laidre töö põhineb suurelt osalt Rootsi Riigiarhiivi uudsel allikmaterjalil. Kuid tõsiselt on kasutatud ka meie arhiivide dokumente. Meile tuntud Narva lahingu kõrval on olulisel määral muud sündmustikku. Eriti uudne on sõjaajaloo käsitlus igapäeva elu ja mentaliteediajaloo seisukohalt. Seejuures kirjutab Margus Laidre hästi loetavalt. Rahvale mõeldud raamatus ei ole viiteid allikatele ja kirjandusele, nende pikk ja soliidne nimekiri on küll raamatu lõpus.

Mart Laar tugineb väga mitmesugusele allikmaterjalile ja kirjandusele, seda kõike viidates. Raamatu aluseks on olnud Tartu Ülikooli ajaloo-osakonnas kaitstud magistritöö. Vaatamata sellele, et ees oli Rudolf Põldmäe raamat *Noor Jakob Hurt*, on M. Laar suutnud anda olulist uut. Ta on võtnud kokku suure teabe, lisanud oma leiud, andnud oma aspektid. Tal on õnnestunud ühendada elulugu Jakob Hurda vaadete arenguga. On hinnatav, et autor on suutnud olla kriitiline ka oma kangelase suhtes. Raamat on kirjutatud ladusa sulega, paljude tegelaste olemasolu eeldab aga lugeja eelteadmisi. Vaieldav on väide, nagu oleks eesti maarahvas juba 1880. aastateks kujunenud moodsaks Euroopa rahvuseks (lk 130).

Kolmas monograafia **Robert Nerman**. *Kopli: miljöö, olustik, kultuurilugu 1918-1940* käsitleb Tallinna ühe eeslinna ajalugu Eesti Vabariigi ajal. Raamat kuulub lokaalajaloo valdkonda, on heas mõttes kodulooline. Ta annab uusi dimensioone Tallinna ajaloole, mida seni on käsitletud eelkõige vanalinna ajaloona. Autor toob lugeja ette suurel hulgal detaile majanduselu, seltside, kultuuriloo alalt, päästab ajaloo jaoks huvitavaid inimesi. Üleschituse aluseks on olnud eeslinna geograafia (Vene-Balti asundus, Bekkeri asundus, Sitsi-Paljasaares jne). Võibolla oleks kasuks tulnud kogu eeslinna ajaloo käsitlus probleemide järgi geograafiast ja asustusest alates. Raamatus on unikaalsed illustratsioonid, taga viited, oodanuks aga ka allikate ja kirjanduse nimekirja.

Gea Troska raamat *Talunimed läbi aegade* on paljude aastate töö vili. Talunimedel on oluline osa asustuse ajaloos, nendest nimedest on tulnud paljud perekonnanimed. Eesti talud on osa meie rahvuslikust identiteedist. Väga suur materjal on aga esitatud liiga õhukese raamatuna, mis ei ole võimaldanud põhjalikumat analüüsi. Hädavajalik oluks register, kasuks tulnuks allikate ja kirjanduse nimekiri.

Omalaadne ja teistega raskesti võrreldav on dr **Ants Viirese** koostatud ja toimetatud *Eesti rahvakul-*

tuuri leksikon (koos illustreerijaga kuus autorit). Leksikon esitab iga mõiste eesti, saksa, inglise, soome ja vene keeles, annab teaduslikul uurimistööl põhineva määratluse ja esitab viited kirjandusele. Kokku on viidatud materiaalne kultuur, sõna ja selle päritolu. Nii on saadud teatmeteos, mis autoritelt on nõudnud suurt vaeva nii olemasoleva kirjandusega tutvumisel kui ka üldistava formuleeringu andmisel. Kasuks oleks tulnud veel mõnede teiste sõsarteaduste, eriti arheoloogia andmete kasutamine. Pole kahtlust, et nimetatud teatmeteos jääb aastakümneteks asendamatuks käsiraamatuks.

Konkursile oli esitatud **Ivar Leimuse** tehtud Johann Renneri kroonika *Liivimaa ajalugu 1550-1561* tõlge kesk-alamsaksa keelest. See on suur ja vaevarikas, head keelteoskust nõudev töö. Tõlge on õnnestunud. Tingimata oleksid aga olnud vajalikud kommentaarid, sest kroonikas on faktivigu ja tavalisele haritlasele raskesti mõistetavaid või koguni arusaamatuid kohti. Raamatu välimus on kaunemaid (kirjastus *Olion*).

Ekspertide komisjon ei osanud võtta seisukohta, kas **Heldur Palli** eesti ja inglise keeles esitatud uurimus *Eesti rahvastiku ajaloo allikad. Sources for the History of the Population of Estonia 1712-1940* on raamat või paljundatud käsikiri (puuduvad andmed kirjastuse kohta ja ka köide viitab käsikirjale). Tundub, et tegemist on suurema uurimuse sissejuhatava osaga. Vist on liialdatud ka uurimuse praegune kronoloogiline ülempiir. Autor on pikka aega uurinud Eesti varasemat rahvastikulugu. Eesti Vabariigi aja allikate (1918-1940) baas kipub jääma ebatäielikuks.

Olles hinnanud kõiki töid, seisib komisjon raske otsustuse ees, millist raamatut lugeda teistest nii palju paremaks, et tunnistada see 1995. aastal ilmunud pari maks ajalooramatuks. Pärast pikemat kaalumist langes otsuse, et see on kogumik *Seltsid ja ühiskonna muutumine*. Leidsime, et raamatul on eriline tähendus eesti rahvuse arengu käsitlejana. Ta on ideerikas ja kogumikuna ainulaadne paljude eri artiklite sisulise kokkukuuluvuse poolest.

Žürii avaldab rõõmu paljude ajalooramatute väga hea taseme üle, mille tõttu nad on auhinnatuil tihedalt kannul.

Parima ajalooramatute konkurssi otsustati jätkata. Auhindamisest osavõtivate asutuste ring ei ole suletud. Oleks tore, kui võiks välja anda ka teise ja kolmanda preemia. Võibolla võiks eraldi hinnata kogumikke, teaduslikke monograafiaid ning rahvaraamatuid ja õpikuid.

Helmut Piirimäe

Ajalooõpikud 1995

Esimene omakeelne ajalooõpik jõudis taasiseseisvunud Eesti Vabariigis koolidesse 1991. aastal, millele järgnesid juba teised. Kokkuvõtlikult on uute õpikute (siinkohal on tõesti mõeldud õpikuid, mitte varasemaid abimaterjale, mis olid ikkagi üksnes hädapäraseks lahenduseks) ilmumine toimunud järgmiselt:

- * 1991 - Keskaeg — 7. klassile;
- * 1991 - Muinas- ja vanaaeg — 6. klassile;
- * 1991 - Eesti ajalugu — 11. klassile;
- * 1992 - Üldajalugu — 10. klassile;
- * 1993 - Uusaeg 1 — 8. klassile;
- * 1993 - Uuseag 2 — 8. klassile;
- * 1993 - Uusaeg 3 — 9. klassile;
- * 1993 - Me elame ajaloos — 5. klassile;
- * 1994 - Uusaeg 4 — 9. klassile;
- * 1994 - Üldajalugu — 12. klassile.

Seega olid 1994. aastaks kõik klassid saanud endale originaalõpikud, mis on napi kolme aasta kohta kindlasti märkimisväärne tulemus. Meie naabritel, lätlastel ja leedulastel, on olukord ajalooalase õppekirjandusega tunduvalt halvem. 1995. aasta aga tähendas juba uut etappi ajalooalases õppekirjanduses - koolidesse jõudsid esimesed alterantiivõpikud. See annab ajalooõpetajale ning ka õpilastele valikuvõimaluse. Alljärgnevalt peatumeegi lühidalt eelmisel aastal ilmunud ajalooõpikutel.

Eelmise aasta kevadel jõudis koolidesse kirjastuse *Avita* trükitud **Mait Kõivu Vanaaja õpik**, mis annab ülevaate muinasajast, idamaade muistsetest tsivilisatsioonidest, Vana-Kreeka ning Vana-Rooma ajaloost. 1995. aastal ilmus ka varasema 6. klassi õpiku *Muinasaja vanaaeg* põhjalikult ümbertöötatud kordustrukkk kirjastuses *Koolibri*, autoriks **Jüri Selirand**.

Teiseks uueks õpikuks oli kaheosaline *Eesti ajalugu* 11. klassile. Õpiku esimene osa hõlmab Eesti ajalugu muinasajast alates kuni 19. sajandi 2. pooleni - rahvusliku liikumiseni. Selle osa põhiautoriteks on **Ain Mäesalu**, **Tõnis Lukas** ja **Mati Laur**. Õpiku teise osa põhiautorid — **Ago Pajur** ja **Tõnu Tannberg** käsitlevad meie ajalugu 19. sajandi 2. poolest kuni lähiminevi kuni välja. Uus Eesti ajaloo õpik on ilmunud kirjastuses *Avita*. Kolmanda uue õpikuna ilmus kaheosaline *Maaailma ajalugu*, mis käsitleb ajavahemikku 1789-1900 — seega on tegemist 9. klassi õpikuga. Kirjastuses *Valgus* trükitud õpiku põhiautoriks ja koostajaks on **Helmut Piirimäe**, kelle lisanduvad **Villu Tamul**, **Krista Piirimäe**, **Eero Medijainen**, **Mati Laur**, **Olaf-Mihkel Klaassen** ja **Veiko Berendsen**.

Lõpuks osundame ka esimesele valikaine õpikule. Selleks on **Sulev Valdmaa Põhjamaade ajalugu**, mis on ilmunud kirjastuses *Avita*.

Tõnu Tannberg

Muinasaja teadus 5 aastat enne teise aastatuhande lõppu

1995. aasta suve lõpul jõudis lugejani arheoloogia kogumik *Muinasaja teadus 3. Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriloolisi aspekte*, mis sisaldab 364 leheküljel ja 11 fototahvil teadusartikleid kuuel autorilt. See on juba kolmas samanimelisest sariväljaandest. Esimene number, alapealkirjaga *Arheoloogiline kogumik* ilmus 1991 ja teine, *Vadjapärased kalmes Eestis 9.-16. sajandil*, 1993. Nagu meenutas numbril presentatsioonil toimetaja **Valter Lang**, ilmus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses ka Jaan Jungil kolm numbrit lähedase pealkirjaga väljaannet: *Muinasaja teadus Eestlaste maalt*. Tookord oli muinasteadus veel üsna lapsekingades, nüüd aga ... vähemalt tahaks ennast pidada täiskasvanuks.

Ilmunud raamatul on olemas kõik hea teaduskogumiku tunnused, kui ehk kõvade kaante puudumine välja arvata — on enam-vähem korralik trükk, kvaliteetsed

joonised ja fotodki "Harju keskmised". Kogumikul on ka klassikaline struktuur: arheoloogia ajalugu, probleemartiklid ja teoreetilised arutlused ning diapason kiviajast keskajani välja. Raamat on sisu poolest kirev, kuid meie arheoloogide väikese hulga puhul on see paratamatu. Nii jõuavad artiklid lugejani värsketena ega pea ootama kümnekond aastat, kuni koguneb piisavalt töid temaatiliste kogumike tarvis. Plusspoolele kuuluvad samuti suhteliselt pikad võõrkeelsed resümee, mis annavad võimaluse uurimuste jõudmiseks rahvusvahelisele areenile, kuhu need oma sisu poolest kahtlemata ka peaksid jõudma.

Esimene artikkel, *Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920-1940* **Lembit Jaanitsa** sulest on jätkuks (õieti küll cellooks) sama autori poolt *Muinasaja teaduse* esimeses numbris ilmunud kirjutisele *Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood*. Artiklis on vaatluse all

1920.-30. aastate Eesti Vabariigi-aegse arheoloogia nii isikuline kui organisatsiooniline taust, nii välitööd kui teadusliku mõtte areng. Teema käsitlus on vaieldamatult seniilmunud kõige põhjalikum ja terviklikum. Varem on tollast Eesti arheoloogiat vaadeldud põhiliselt Tallgreni- või Moora-keskselt.

Arheoloogiateaduse raudvarasse on ikka kuulunud ja jääb kuuluma esemetüpoloogia: esemete võimalikult täpse kirjeldamisega ja rühmitamisega seotud probleemid, nende omavaheline võrdlus ja analoogide otsimine kaugemalt. Sellest vaimust on kantud vaadeldavas kogumikus kaks väga tugevat artiklit: **Marika Mägi-Lõugase** kirjutis *Eesti viikingiaegsed käevõrud ja nende ornament* ning **Ain Mäesalu** 12.-14. sajandi kaitserüüd Otepää linnuse leidude põhjal. Mõlemal autoril on need teemad olnud käsitlusel ka magistritöös. M. Mägi-Lõugas eristab kuju ja ornamenti järgi kümme viikingiaegsete käevõrude tüüpi ja neis omakorda veel rea variante. Ta kirjeldab neid, vaatleb levikut Eestis ja võrdleb naabermaadega ning dateerib eelkõige suletud komplekse kasutades. Artikkel on väga hästi ja professionaalselt illustreeritud autori enese joonistega. A. Mäesalu artikli aluseks on Otepää linnuse kaevamistel leitud unikaalne relvakollektsioon. Varem on sama uurija publitseerinud juba Otepää linnuse nooleotsad (1989), ammunooleotsad (1991) ja püssileiu (1990). Käesoleva kogumiku artiklis analüüsib A. Mäesalu Otepää linnusel kogutud kaitserüüde fragmente. Ta kirjeldab neid ning analoogsete leidude ja keskaegsete kunstiteoste järgi esitab võimaliku rekonstruktsiooni, vajadusel täpsustades ka nende dateeringut. See artikkel on antud kogumikust ilmselt kõige enam rahvusvahelisse huvifääri kuuluv ja oleks ehk vajanud veelgi pikeimat resümeed.

Põhimõtteliselt samasse sarja kuulub ka **Aivar Kriiska** artikkel *Narva jõe alamjooksu ala neoliitiline keraamika*, millest täiendatud ja mõnevõrra muutunud kujul valmis ka magistritöö. Keskseks probleemide ringiks on neoliitilise keraamika tüpoloogia, eriti selle parameetrite laiendamine mitmesuguste tehnoloogiliste nüansside (vormimismassi koostis, vormimistehnika jms) jälgimise kaudu. Jõudumööda rakendati ka loodus- ja täppisteaduslikke uurimismeetodeid.

Omavahel kombineeruvad ja täiendavad üksteist **Valter Langi** artikkel *Varane maaviljelus ja maaviljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta* ning **Priit Ligi** *Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal*. Need on selles kogumikus kõige intrigeerivamad ja ka arheoloogide ringist väljapoole huvi pakkuvad artiklid. Mõlemad uurijad lähtuvad arheoloogiaainese interpreteerimisel

postprotsessuaalse arheoloogia ideedest. P. Ligi nime- tab oma käsitlust Eesti rauaaja ühiskonna alternatiivseks mudeliks ja rõhutatud alternatiivsus kumab ka V. Langi artiklist. Ühisjooneks on samuti mahukas historiograafiline osa, tutvustamaks arheoloogiateaduse teoreetilisi suundumusi, eriti postprotsessualistlike käsitlusi. Siinjuures tekitab küll tõsist kummastust Ian Hodderi kodustusteooria kodustamine V. Langi poolt. Ühise nimetaja vajaduses vaevleva käsitluse järgi peaksime siis olema surma ja savi kodustamise juurest minevikus jõudnud kosmose ja plastmassi kodustamiseni tänapäeval. P. Ligi annab arheoloogiakirjanduse põhjal ülevaate ka Eesti esiajaloolise ühiskonna senisest kujutamisest, jõudes järeldusele, et see on ühelt poolt piiratud rahvusromantilisest ajalookäsitlusest ja teisalt mõjutatud ajaloolisest materialismist. Selle tulemusena on tema meelet kujunenud pilt muinas-eesi ühiskonnast, kui egalitaarsest, samas aga naabritega võrreldes küllalt primitiivsest moodustisest. Eesti arheoloogia historiograafia juures on see esimene kord, kus heidetakse pilk ka arheoloogia ideoloogilisele ja teadusfilosoofilisele seljatagusele.

Mõlemat käsitlust ühendavaks lüliks on uued muistsete põllujäänuste leiud, mis on kindlasti viimaste aastate Eesti arheoloogia suurimaid avastusi ja mille fikseerimisel, dateerimisel ja tüpologiseerimisel on V. Lang ära teinud suure töö. Põllujäänuste analüüsi osa on oluline ka tema *Muinasaja teaduse* artiklis. Selle kirjutise interpreteeriv osa aga kutsus esile rea kahtlusi. Siinkohal heidetagu "kivi" kiviaega. Kohe kuidagi ei mõju usutavalt väide, et hilismesoliitikumis ja varaneoliitikumis oli inimese tegevus *suunatud metsa vähendamisele ja lagedamate kohtade kujundamisele* (lk 130). Metsa vähenemine oli ikka vist inimtegevuse kõrvalprodukt, mitte mingi omaette eesmärk. Ja tervikuna, ei senised andmed ega V. Langi veendumus ole piisavad kinnitamaks *hilismesoliitilise/varaneoliitilise ühiskonna esimesi samme viljelusmajanduse suunas* (lk 131). Kui need sammud ja just sellisel ajal tõepoolest aset leidsid, siis teaduslikus mõttes on toodud seisukoht argumenteerimata. Öietolmudiagrammides kajastuv metsade häiritus ja lagedamate alade teke on seletatav ka kütide-korilaste intensiivse elutegevusega. Näiteks metsataimede järsk vähenemine ning aasa- ja prahitaimede osakaalu suurenemine on täheldatav Kunda Arusoo diagrammis juba boreaalse kliimaperioodi algul või isegi preboreaali ja boreaali üleminekuajal, seega õige sügaval mesoliitikumis. Kindlad maaviljeluse tõendid on pärit siiski alles hilisneoliitikumist *nõorkeraamika kultuuri* ajast: selle perioodi haudadest on leitud koduloomade (siga, kits või lamma) luid ja keraamikalt vil-

jaterade jäljendeid. Ka kõige varasem kaera ja nisu õietolm, mida on leitud Maardu järvest ja mis dateerub radiomeetrilises kalendris 4365+-75, ei ole vanem nõorkeraamika kultuurist. Siiski tuleb eraldi rõhutada palüneloogilise materjali aktiivset kasutamist V. Langi poolt, nii analüütiliselt ei ole seda senini Eesti arheoloogias tehtud. Ka muu kiviaega käsitlev osa, mis on küll kasulik ja virgutav ajugümnaстика, on siiski valdavas osas veel spekulatiivne. See on õige tormakas ja uurimistulemustest etteruttav lähenemine. Muide, sellist pidevat asjadest etteruttamist on tunda ka tekstist, kus väite tõestuses viidatakse asjadele, mida samas artiklis alles hiljem käsitletakse (nt lk 139, 146). Täiesti arusaamatuks jääb, millistel alustel on määratud venekirveskultuuri asustusüksuste piirid Pirita jõe alamjooksu piirkonnas (joon 7 lk 156).

Mõlemat artiklit iseloomustab ühiskonna sisemisest arengust lähtuvate ajaloo protsesside tõuketegurite rõhutamine. See on Eestis üpris uus seisukoht, varasemad uurijad on otsinud lahendusi looduskeskkonnast ning välisinnovatsioonidest ja -mõjudest, sh migratsioonidest. Samas on alternatiivsuspendel kolksuga teise seinna lennanud ja kohati näib, nagu need inimesed ei olekski elanud mingis konkreetset looduskeskkonnas.

P. Ligi ja V. Langi kirjutistes on rida seisukohti, mis on tegelikult ka praeguse uurimise taseme juures täiesti ilmselt fikseeritavad ja on nende poolt teoreetiliselt hästi põhjendatud. Samas aga ei ole nad isegi pääsenud kammitsaist, mida P. Ligi heidab ette varasemale arheoloogiakirjandusele — ka Ligi ja Lang kasutavad arheoloogilist ainet juba valmis kontseptsiooni illustreerimiseks, tõsi, teooriakeskset lähenemist deklareerides. Mõlemad komistavad pidevalt senise leiuainese lünklikkusele. Allikmaterjaliks on noteeritud ka oletusi ja see jätab osa järeldusi savijalgadele. Nende tõestamine on veel tuleviku töö. Kahjuks ei saa jätkata seda enam Priit Ligi, kelle lahkumise läbi on Eesti muinasaja teadust tabanud raske kaotus.

Mõlemad artiklid sobivad praeguse aja konteksti. Mitmed P. Ligi poolt "muinasaegses Eestis" täheldatud protsessid (uue eliidi esilekerkimine, võimu legitimeerimine, kõrgema sotsiaalse staatuse taotlemine või kindistamine prestiižikaupade abil jms) ümbritsevad meid igapäevaelus *tänapäeva Eestis*. Verbaalse egalitaarsuse ühiskond läbib elitariseerumisprotsessi ja sama toimub ka muinasaja teaduses. Tõde olla aja tütar.

Arheoloogiateaduses luuakse erinevaid tekste, mida küsimuse asetusest võib laias laastus jagada neljaks. Teaduse vundamendiks on kaevamis- ja inspekteerimistööde tulemustel valmivad aruanded, mis on kir-

jeldava iseloomuga ja ilma selektsioonita informatsiooni edastamine. Järgneb juba materjali liigitamine ja võrdlemine ning dateerimine. Põhimõtteliselt sellest vaimust on antud kogumikus kantud A. Kriiska, A. Mäesalu ja M. Mägi-Lõugase artiklid, mida V. Lang iseloomustab eessõnas kui *traditsioonilisi*. Tegelikult ei ole küsimus mitte traditsioonis vaid püstitatud eesmärgis, tegu on teadlikult materjalisiseste või empiiriliste käsitlustega. Järgmise tasandi, millesse liigituvad V. Langi ja P. Ligi artiklid, eesmärgiks on leiuainese interpreteerimine — näha materjali taga inimest. Interpreteeringud on alati baseerunud uurijate arusaamal ühiskonna liikumapanevatest jõududest. Võrreldes varasema ajaga on aga erinevuseks see, et deklareeritakse, millistele teooriatele tuginedes tõlgendusteni on jõutud. Eesti arheoloogia on selles mõttes olnud küllaltki kinnine, pakkudes tihti ainult tulemusi ilma nende saamiskäiku avaldamata ja seda isegi materjali liigitamise etapil. Ka antud kogumikus ilmunud M. Mägi-Lõugase artiklis jääb kohati ebaselgeks tüpologia alus, ehk teisisõnu, millised on tüüpi näitavad parameetrid ja miks on valitud just need parameetrid. Ilmselt oleks olnud kohane neid põhimõtteid enam avada. Neljandaks ja harva saavutatavaks tasandiks on laiemate *üldpädevate* esiajaloolisi protsesse esiletoovate seaduspärasuste esitus.

Interpreteerimise osa suurenemisega toimub paratamatult kaugenemine algallikatest. Üldistavates uurimustes ei ole enam võimalik kontrollida ega seada kahtluse alla baasandmestikke. Suureneb vigade tõenäosus ja progresseerub subjektiivsus. Viimane on muide põhjus, mis *loodusteaduslike kalduvustega* arheoloogide on väga tugevasti kammitsenud ja hoidnud tagasi interpreteeringutest. Seda pitsarit — hirmu kaotada objektiivsust — kannab tugevasti ka ühe allkirjutanu enda artikkel *Muinasaja teaduses*. Interpreteerivate tööde kirjutamine on omamoodi tänamatu tegevus, sest need kutsuvad alati esile kriitikat, kuna vastuolud ja nõrgad kohad tulevad sealt kergemini nähtavale. Või on lihtsalt inimesi, kelle meelet on asjad olnud hoopis teistmoodi. Taas *Muinasaja teadusesse* konkretiseerudes tuleb lõpetuseks aga öelda, et vaatamata poolfabrikaatsele olekule, on P. Ligi ja V. Langi kirjutised suundarjavaks ja uueks tasemeks Eesti arheoloogiateaduses. Ja isegi kui neis esitatud seisukohad ja hüpoteesid kord ümber lükatakse, on need andnud suure tõuke meie arheoloogilise mõtlemise arengule.

Aivar Kriiska, Andres Tvauri

Austrvegr — muinasteaduse ajakiri

Arheoloogiateaduse juured on peidus maapinnas, mis varjab endas lugematuid jälgi inimajaloost. Uurimistöö tähtis osa on uute muististe väljaselgitamine, kuid sugugi vähemoluline ei ole juba leitu säilitamine. Ei üks ega teine töö neist pole jõukohane ainult käputäiele muinsuskaitseametnikele ja paari-kohmekümnele arheoloogile. On olemas muidugi muinsuskaitseadus, kuid oleks naivne loota tolle rakendumist pelgalt selle pärast, et see on seadus. Muinsuskaitse on inimeste teadlikkuse küsimus. Teadlikkus aga ei ole midagi absoluutset ja meie õnneks on seda võimalik kasvatada, harida. Niisiis, selleks, et põllutöödel või uueschitistel väljatulnud muinasesemed ei jääks seisma sahvri nurka ega tuleks müüki antikvariaatidesse, vaid jõuaksid arheoloogideni, on tarvis informatsiooni liikumist. Informatsioon liigub kui on kontakt. Kontakt on aga kahe poolega asi. Tuleb kiitvalt tunnustada, et minu arheoloogidest kolleegid on alati oma leivatöö kõrvalt sellega tegelenud ja pakkunud, mida neil on anda: arusaadavas vormis oma tööde ja tegemiste tulemusi. Nüüd vast aitab keerutamisest — jutt on populaarteadusest, teaduse populariseerimisest. Arheoloogid on sellega tegelenud aktiivselt ja igal aastal ilmub kümneid lugusid nii suuremates kui kohalikes lehtedes, rohkesti on kasutatud ka "Horisondi" veerge.

Eelmise aasta lõpul nägi trükivalgust aga täiesti oma, värske ja värviline ajakiri *Austrvegr* (kaanel veel põriseva nime emakeelne seletus — Idatee — ja täpsustus, et tegu on muinasteaduse ajakirjaga). Mis see siis on? See on heal tasemel populaarteadus rahvusvaheliselt autorite seltskonnalt (Eesti, Läti, Soome, Venemaa). See on ajakiri, mille tiraažist osa on eesti ja osa vene keeles, ingliskeelsest lühikokkuvõtetest tääkimata. *Austrvegr*i kirjastaja on AS "Tael", vastutav väljaandja **Vladimir Sokolovski**, peatoimetaja **Vello Lõugas** ja toimetaja **Lembit Jaanits**.

Nendelt meestelt siinkohal ka ideetutvustus läbi ajakirja saatesõnade. *Austrvegr* on avatud kõigile muistsete kultuurinähtuste uurijatele, olgu need siis arheoloogid või etnograafid, ajaloolased või keeleteadlased, folkloristid või antropoloogid, numismaatikud või ka lihtsalt muinashuvilised. Ajakirja temaatika keskendub Põhja-, Lääne- ning Ida-Euroopa ja nendega külgnevate alade ida-lääne-suunaliste kontaktide peegeldamisele, kuid ka selle ajaloolise Idatee ääres elavate hõimude ja rahvaste kultuuri omapära valgustamisele. Põhiosa esimese numbriga artiklitest on ajakirja nimele vastavad ja

käsitlevad ühel või teisel moel Idateed. **Tatjana Jaeson** (Venemaa) analüüsib *Austrvegr*i ja teiste *Austr*-tüveliste toponüümide tähendust kirjalike allikate valguses. **Evald Tõnisson** (Eesti) vaatleb läänemeresoomlaste ja skandinaavlaste kontakte, eriti viikingiajal ja jõuab läänemeresoomlaste ühiskonna eliidi problemaatika juurde. **Anatoli Kirpitšnikov** (Venemaa) annab ülevaate *Rjurikovitšite impeeriumi pealinnast* Vana-Laadogast, mille arheoloogilist uurimist on ta alates 1972. aastast juhtinud. **Vello Lõugas** (Eesti) teeb Hiiumaa Isabella kivivare juurest hüppe Velikaja jõeni ja keskendub seejärel läbi mitmete uurijate hüpoteeside viikingiaegse Irboska problemaatikasse. **Marika Mägi-Lõugas** (Eesti) tutvustab Taanis Langelandis uuritud viikingiaegsete kalmistute kohta ilmunud monograafiat, lisades omapoolseid tähelepanekuid ja kommentaare. Ida ja Lääne kontaktide temaatikaga liitub **Ivar Leimuse** (Eesti) lugu haruldastest Jaroslav Targa müntidest, mida seni on maailmast leitud vaid kuus eksemplari, neist kolm Eestist. Varjaagi-slaavi problemaatikaga jätkab ka **Anatoli Aleksandrovi** (Venemaa) kirjutis vürstinna Olga verisest kättemaksust drevljaanidele, kus erinevaid tapmisviise kõrvutatakse arheoloogilise ainega ja jõutakse vürstinna oletatava sünnipaiga - Pihkva-maa - soppadeni.

Neli artiklit on teistel teemadel ja annavad lootust, et uus ajakiri ei jää siiski piiratuks ainult viikingiaja ja Ida-Lääne kontaktide ajalooaga. **Valter Lang** (Eesti) tutvustab põhiliselt oma viimaste aastate tulemusi fossiilsete põllujäänuste uurimisel, andes ülevaate varastest nn balti ja kelti põldudest ning maakasutusviiside interpreteerimisest ühiskondlike suhete uurimisel. **Unto Salo** (Soome) vaatleb raua ja rauatöö oskuste levikut Soome, eristades seal kahte innovatsioonipiirkonda — Skandinaaviat, kust on laenatud sõna *raud* ja Uurali esist *Ananžino kultuuri* ala. **Juris Urtāns** ja **Ilze Bernāte** (Läti) artikkel on Krote Brūveri allikast leitud 11.-12. sajandi ohvrileidudest ja nende usundiloolisest taustast. **Vladimir Kulakov** (Venemaa) kirjutab tänapäevaste teenetemärkide sünniloost, sidudes selle Vana-Roomaga ja jõuab läbi barbarite Euroopa viimaks käesolevasse sajandisse. Lisaks on veel lühemaid kirjutisi esikaanel kujutatud emailsõlest (V. Lõugas), on nekrolooge, õnnitlusi, reklaame ect...ect.

Siin see siis nüüd on - *Austrvegr*. Kellel raha on, see ostku, kellel aega ja huvi, see lugegu ja kellel midagi öelda, see kirjutagu!

Aivar Kriiska

Kaks koduloolist raamatut Narva-Jõesuust

Virve Orav. *Narva-Jõesuu Kodu-uurija pilguga. Tln, 1993. 143 lk. Irina Ovetškina, Viktor Strelkov. Kurort Narva-Jõesuu i jego okrestnosti. [?], 1995. 73 s.*

Narva-Jõesuu oli oma tekkimisest peale tihedalt seotud Narva linnaga ning seda võib tänapäevani vaadelda viimase satelliidina. Seepärast pole midagi imestada, et ka esimest mainimist leidis ta H. J. Hanseni sulest ilmunud Narvat käsitlevas monograafias.¹ Seda, et teose kirjutamisaastal ei kujutanud Narva-Jõesuu (Hungerburg) endast midagi silmapaistvat, tõdeb ka autor, peatudes sellel vaid mõne napi reaga: *...kohake Hungerburg, mille mõnesajaline elanikkond...teenib leiba põhiliselt laevandusest.*²

Juba järgmine raamat, P. Kazakevitsi *Narva linn tema merereidiga ja Narva jõega*³ annab ajaloolist materjali juurde, kuid, nagu pealkirjastki ilmneb, keskendub hüdrograafikale. Tuleks lisada, et see osa on kirjutatud väga kõrgel tasemel. Kolmas arvestatav autor on J. Salzmänn,⁴ arst ja ravila omanik, kelle raamatut võib pidada õnnestunuks. A. Petrovi mahukas Narva ajaloo käsitus⁵ ei too võrreldes kolme ülalmainitud autoriga Narva-Jõesuu kohta midagi uut.

Eesti Vabariigi ajal ilmus terve rida reklaamväljaandeid, mis olid orienteeritud Narva-Jõesuu kuurordi külastajaile.⁶ Esmajärjekorras leidsid kajastamist ravitavate haiguste loetelu, arstimisvahendid ja sisseseaded, suvitajate olmetingimused ja kulud.

Samal ajal ilmus A. Soomilt ka kaks arhiivimaterjalil rajanevat teaduslikku käsitlust,⁷ mis jäid aga laiemale lugejaskonnale poolt tähelepanuta. Nõukogude perioodil on avaldatud üks artikkel R. Pullati sulest. Korraates A. Sooni lühiuurimust, esitatakse siin Narva-Jõesuu kõige olulisemad arenguhood.

Tuntuimaks osutus J. Krivošejevi populaarne brošüür,⁹ mis on ideologiseeritud ja tugeva venestamispoliitika maiguga. Sellist tausta arvestades on uute Narva-Jõesuu ajalugu käsitlevate raamatute ilmumine igati teretulnud.

Esimese tutvustatava raamatu autori Virve Orava puhul on tegemist tuntud ja vilunud kodu-uurijaga. Tema kui Eesti Genealoogia Seltsi liikme poolt on koostatud vähemalt 60 sugupuud. Uurides Vaivara kandi põlisperesid, kirjutas ta mitmeid artikleid kohalikes lehtedes, üks temas kirjutisi ilmus ka Soome Genealoogia Seltsi väljaandes.¹⁰ Oma pikaajalise uurimistöo tulemused koondas ta 1991. a ilmunud Vaivara valla ajalugu kajastavasse raamatusse.¹¹ Narva-Jõesuu on V. Orava sünnipaik ja ka praegune elukoht.

Raamat algab traditsioonilise alapeatükiga *Asend ja loodus*. Kahes järgmises peatükis *Asula tekki-*

mine ja *Nimesaamise lugu* näitab autor end pädeva uurijana. Narva-Jõesuu vanemat ajalugu käsitlevad dokumendid on esitatud koopiatena (lk 7,9,10). Esitatakse ka varasemad Narva jõe suudmeala kaardid. Eriti hästi tundub autor *kodus olevat* rahvastikuajaloolise osa kirjutamisel. Ta on esimesi uurijaid, kes kuurortlinna ajaloo kontekstis puudutab ka siinsete põlisperede ajalugu.

Järgmises peatükis käsitletakse toponüümikat ning, mis eriti sümpaatne, ka kohalikku murret. Narva-Jõesuu kui mereäärse asula omapära iseloomustavad kujundlikult lootsiteenistusele, navigatsioonile ja kalandusele pühendatud osad (lk 33-40).

Kirjutades kuurordi rajamisest ei lisa autor uut informatsiooni. Narva-Jõesuu ümbrust kirjeldades (lk 40-47) peatub ta taas oma esimeses raamatus kajastamist leidnud Magerburgil, Tõrvalal ja Väikulal, ent teeb seda tunduvalt üksikasjalikumalt. Ka Kudruküla ja Riigiküla käsitluses on märgatavad olulised täiendused, seda eriti varasema perioodi osas. Teiselt poolt on puudulikult valgustatud Saareküla ja Vaikne järv, mis oma arenguloo vältel olid samuti seotud Narva-Jõesuuga.

Huvitavat ja uudset informatsiooni pakuvad peatükid *Liiklus, Side ja telegraaf, Tänavavalgustus, Tervishoid, Koolielust ja olust*. Viimase osa juurde võib üksnes lisada, et algkool sai Narva-Jõesuus tegutseda ka II maailmasõja ajal.

Autor on suurepäraselt toime tulnud Narva-Jõesuu muusika- ja seltsielu kirjeldamisega peatükkides *Rahvalaulikud, Laulukoorid ja laulupeod, Karskusliikumise osa asula kultuuripildis, Spordiseltsid ja Kohalik tuletõrjeühing*.

Allakirjutanu subjektiivse arvamuse kohaselt jätkab raamatu viimane peatükk *Inimesed, kelle nimi ei kao aegade hõlmas* mõneti J. Krivošejevi traditsioone ja on ainult osaliselt õigustatud. Võrreldes Krivošejevi suurriikliku suunitlusega on isikute valik siiski õnnestunud; biograafilised faktid on edasi antud elavas keeles, osavalt kasutatakse mälestusi. Vaheldumisi on eesti ja vene kuulsused (viimased, tõsi küll, peamiselt tsaarriaegsest perioodist), kelle elu oli mingil määral seotud kuurortlinnaga. Samuti on teretulnud vähemtuntud isikute (R. Aland, A. Martin, V. Lember-Bogatkina, R. Tarmo jt) tutvustamine.

Üldiselt korrektselt vormistatud tekstis leidub ka üksikuid vigu. Raamatus räägitakse 22 inglise ja hollandi laeva hukust 1747. a tormi ajal (lk 27). H. J. Hanseni andmetel hukkus ühtekokku 27 laeva, neist 23 võõramaist.¹² 1880. a olnud kohalike elanike ja suvitajate arv 4000 (lk 34), A. Soom pakkus tuhande võrra väiksema arvu ning arvas, et seegi sisaldab liialdusi.¹³ Tugi-

nedes E. Rosenbergile, kirjutab autor (lk 42), et *kaupmehed* püstitasid Narva jõel asuvale Peetri saarele Peeter I mälestusmärgi. Mälestusmärk püstitati teatavasti Narva Linnavalitsuse poolt.

Mõningate faktide juures oodanuks suuremat täpsust. Magerburgi kohanime muutmise ajaks on märgitud 1930. aastad (lk 41). See ümbernimetamine leidis aset alles 1939. a juunis.¹⁴ Peatükis *Vaenuväed kimbutamas* puudub V. Orav ka 1704. a sündmusi. Kirjeldatud duell vene suurtükipatarei ja rootsi laevade vahel Rossona suudmes ei olnud Narva piiramisel ainuke vahejuhtum ning seda teemat võinuks laiendada. Sama peatüki II maailmasõda kajastavas osas võinuks käsitleda ka hävituspataljoni tegevust. Küüditamisi on samuti puudutatud vaid riivamisi. Mainimist leiab nõukogude sõdalaste mälestusmärk (lk 68), puudub aga teave saksa poolel langenute matmispaigast, millest on avaldatud foto isegi kohalikus ajalehes.¹⁵ Nõutuks teeb ka see, et käsitlusest on välja jäänud 1926. a suvel kuurhoone lähedusse püstitatud Vabadussõja mälestussammas. A. Adamsoni poolt kavandatud ausammast võib kindlasti pidada üheks paremaks samateemaliste hulgas; mälestussammas lasti õhku esimese nõukogude okupatsiooni ajal.

Suhteliselt vähe tähelepanu on pälvinud puitarhitektuur, mis kujundaski Narva-Jõesuu nii omapäraseks. Seda tahaks näha kasvõi tänapäevani säilinud ehitiste kohta. Mõningaid neist näeme küll fotodel (lk 51-61), kuid teave nendest praktiliselt puudub. Üleliigsena tundub karskusseltsi *Kalju* hoone detailne kirjeldus (lk 71), mis oma arhitektuurilise väärtuse poolest nii rohket trükiruumi ilmselt ei vääriks.

Eraldi peatükk võinuks käsitleda kunstielu, sest Narva-Jõesuus on puhanud ja töötanud mitmed kunstnikud (kellest kuulsamad on eraldi välja toodud ka raamatu viimases peatükis). Lisaks sellele on siin toimunud ka arvukalt nii Eesti- kui välismaa kunstnike (nt Soome maalijate A. Heickeli, J. Ruokokoski, J. Sjöströmi jt) näitusi.

Kahetsusväärsemaks lüngaks on aga kasutatud kirjanduse loetelu puudumine ning viitamissüsteemi puudulikkus. See ongi tõrvatilk, mis ei luba seda raamatut teaduslikust seisukohast laitmatuks tunnistada.

Hoolimata toodud vajakajäämistest ning esikaanel leiduvast tagasihoidlikust määratlusest *kodu-uurija pilguga*, on Virve Orava raamat kindlasti täiuslikeim seniajani Narva-Jõesuu kohta ilmunud kirjutiste seas.

Kurort Narva-Jõesuu i jego okrestnosti autoriteks, nagu teatatakse raamatu lõpus, on praegu Tallinnas elunev endine narvakas Irina Ovetškina ja Narva-Jõesuu koduloomuuseumi direktor Viktor Strelkov. See töö on nende esimene sulesünnitis. Raamatust ei ilmne, kus see trükiti, samuti puuduvad kõik lähteandmed. Vaid privaatvestlusest selgus, et trükikoda asus Sankt-Peterburis.

Oma struktuurilt kordab see V. Orava raamatut. Lisandunud on vaid üks (5.) peatükk. Annotatsioonis on öeldud, et raamat võib kõita ajaloolaste ja kodu-uurijade tähelepanu. Paraku ei lisa ta ajaloolisest seisukohast vaadatuna praktiliselt midagi uut. Küll aga leidub sporaadiliselt huvipakkuvat koduloolist materjali. Selles mõttes võib esile tõsta lõiku, kus vaadeldakse Narva-Jõesuus kasutatud supelkostüümi arengut (lk 19-20), samuti 22. - 23. leheküljel toodud sajandivahetuse suvilaomanike nimekirja. Kahjuks jääb teadmata, kas nimekiri on avaldatud tervikuna ning kust arhiivist see pärineb. Uudne on ka vana kuurhoone põlemist kajastava dokumendi tsiteerimine. Viidatud allikat säilitatakse loomulikult Eesti Ajalooarhiivis (F.849), mitte aga Riigiarhiivis, nagu raamat väidab (lk 11-12). Õnnestunud alapeatükkide hulka võib lugeda need kohad, kus kasutatakse autorite isiklikke mälestusi. Huvitav on lugeda Vene Õigeusu Kirikule, Vene skautlusele (lk 14, 51-52, 54) pühendatud lõike. Elavalt kirjeldatakse laevaihendust Narva ja Narva-Jõesuu vahel 1930. aastatel (lk 14, 49).

Nagu juba öeldud, on võrreldes V. Orava raamatuga lisandunud sõjajärgset ajajärku käsitlev peatükk (lk 39-40). See paistab silma pisut vanamoodsa ja naiivse keelepruugi poolest.

7. peatükki rikastab selliste isiksuste nagu A. Ahmatova, B. Pasternak, V. Nabokov ja M. Krutšinski mainimine seoses Narva-Jõesuuga, kes teatud põhjustel puudusid J. Krivošejevi brošüüris. Samuti pole neid ka V. Orava raamatus.

Tahaksin teha mõningaid etteheiteid raamatu kompositsioonile ja sündmuste loogililiste seoste jälgimisele. Võime märgata õigustamatut *kargamist* nii ainevaldkondade kui ka kronoloogia käsitlemisel. Lugejale jääb näiteks teadmata, mis ajast on pärit lk 14-15 kirjeldatavad olmepildid.

Kasutatud kirjanduse loetelust ilmneb, et peale ühe *Päevalehe* artikli ning juba tutvustatud V. Orava raamatu kasutatakse peamiselt venekeelseid allikaid. Kuid raamatu tähelepanelikul lugemisel hakkab kohe silma üks kummaline tendents: kolmandik raamatu sisust on *laenatud* kaks aastat varem ilmunud V. Orava teosest. Sealt on pärit kogu ajalooline sündmustik, kusjuures pole kordagi viidatud allikale. Leidub kohti, kus on maha kirjutatud terved alapeatükid (navigatsioon, tuletorni ehitamine, tulekahjud, heakorrastuse komisjon, raudtee- ja elektritrammi ehitamise ideed, tänavavalgustus, kooliolud, karskusliikumine, laulukoorid, laulupeod v.a. vene laulupeod, rahvalaulikud, spordiseltsid). Samuti pärinevad V. Orava raamatust osad, kus käsitletakse Narva-Jõesuu ajalugu (lk 36-38), Riigiküla, Kudruküla (lk 46-47), Magerburgi, Tõrvalat (lk 51-53). Narva-Jõesuus puhanud tegelaste hulgast, kellest kirjutab V. Orav, leiame siit A. Rinne, K. ja G. Otsa, R. Kulli, P. Kerese, K. Paaveri, A. Tamme, R. Alandi, J.

Paletseki, M. Härma, J. Šiškini, J. Tjutrumovi, A.-H. Tammsaare, F. Tuglase, V. Reimanni, H. Sehutsi, T. Vettiku, A. ja E. Kapi, A. Jegorovi, V. Lember-Bogatkina, L. Puusepa. Apogeeni jõutakse leheküljel 64, mis võetakse tervenisti V. Oravalt (lk 115-116, 123, 126, 133).

Tuleb aina imestada raamatu autorite professionaalse eetika mõistmist – unustatud pole mitte ainult viitamist, vaid kasutatud teksti ei peeta vajalikuks isegi oma sõnadega ümber jutustada. Ka vähem olulised faktid on mehaaniliselt ümber tõlgitud.

Ebameeldivaks üllatuseks on raamatus esinevate vigade rohkus: 49 leheküljel leidub neid vähemalt 45! Need võib jagada kolme rühma: üks osa on tingitud allikate puudulikust tundmisest ja nende suvalisest tõlgendamisest, teise osa moodustavad tõlkevead ja kolmanda, väikseima osa, trüki vead.

Mõnest olulisemast tõlkeveast lähemalt. Kui V. Orav kirjutab Magerburgi vappi kirjeldades, et sellel on *näljane hunt korjuse kallal*, siis Ovetškinal ja Strelnikovil on sellest saanud juba näljane hunt, kes karjast lõhki kisub. V. Orava *Liikluse* peatükis kasutatav sõna *küüt* ei ole sama mis tilisang (lk 29). Aetakse segi Ingerimaa elanikkond (lk 3), kus oleks õige: vadjalased ja isurid põlisrahvastikuna ning soome-ingerlased. 53. leheküljel väidetakse aga, et Väiküla on asustatud votjakkide (sic!) poolt (votjakkide e. udmurtide põhiasustusala on Uurali eelmäestikus).

Wolter von Plettenbergi 1503. a ürikus nimeta-

takse esmakordselt mitte Narva-Jõesuud, vaid Kudruküla (lk 3). Magerburgi nimi säilis mitte 1922. vaid 1939. aastani (lk 8). Samal leheküljel kirjeldatavad ettevõtted asusid mitte tollases *Hungerburgis*, vaid olid loetletud alates Narva jõe suudmest linna poole. *Vennad Bornhausenid* oli siitsi-, mitte aga värvivabrik.¹⁷ Viru-Ingeri ühislaulupidu ei toimunud 1923. a Jaanipäeval, vaid 5. augustil (lk 35).¹⁸ Püha Nikolai luteriusu kirik ehitati 1897-1900, mitte aga 1880. a (lk 16).¹⁹ Raamatu autorite arvates olevat Krimmi sõda lõppenud juba 1855. aastal (lk 36). Kahel korral väidetakse, et Paul Keres oli male maailmameister, mida ta paraku kunagi ei olnud. 37. leheküljel on kirjutatud: *4. veebruaril 1944. a ülejäänud Narva-Jõesuu elanikkond kihutati sunniviisiliselt minema*. Viga seisneb selles, et kirjeldades seda kuupäeva, kirjutas V. Orav (lk 67) üksnes oma perest. Raamatu 69. leheküljel öeldu võib viia lausa segadusse: väidetakse, et eesti keele õppimine on vajalik *elamisloa* ja kodakondsuse saamiseks.

On küsitav autorite väide (lk 4), et Arhangeliskist, Murmanskist ja Vologdast Narva-Jõesuusse tulnud hooajatöölised olevat kaasa toonud puunikerduse traditsiooni. Konkreetse näitena nimetatakse 1882. a ehitatud kuurhoonet (lk 11). Tahaks teada allikat.

J. Ovetškina ja V. Strelkov oleksid nähtavasti võinud kirjutada toreda artiklitesarja Narva-Jõesuu minevikust. Koos V. Oravaga võinuks koostada huvitava raamatu. Käesoleva puhul on tulemus aga üsna nigel.

Viited ja kommentaarid

¹ H. J. Hansen. Geschichte der Stadt Narva. Dorpat, 1858.

² Ibid. S.396.

³ P. Kazakevitš. Gorod Narva s morskim jego reidom i rekoi Narvoi. SPb, 1878.

⁴ I. Saltzmann. Kurort Ust-Narva /Gungerburg/ v istoričeskom, topografičeskom i sanitarno-meditsinskom otnošenij. SPb., 1897.

⁵ A. Petrov. Gorod Narva. Jego prošloje i dostoprimešateljnosti. SPb., 1901.

⁶ E. Rosenberg. Viru Suvitusrand. Rakvere, 1923; J. Prumnel. Põhja-Eesti rannik. Eesti kuurordid 4. Tartu, 1923; Eesti ravidus- ja suvituskohad. Estlands Kurorte und Sommerfrischen. Kurortõ i datšnõje mesta Estonij. Rakvere, 1925(?); O. Viilup. Eesti suvitus ja vaatamisväärsed kohad. Valga, 1937.

⁷ A. Soom. Narva-Jõesuu suvituskoha tekkimine ja areng kuni 1899. a. // *Linnad ja alevid*, Nr 8-10 (1936).

⁸ R. Pullat. Narva-Jõesuu kuurordj areng ja vahekorrad Narva linnaga aastail 1873-1917. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Kd. 19. Ühiskonnateadused, 1970. Nr 4.

⁹ J. Krivošejev. Kurort Narva-Jõesuu. Tln, 1968. J. Krivošejev. Narva-Jõesuu. Tln, 1969.

¹⁰ V. Orav. Suomalaista perua olevat vaivaralaisperheet // *Genos*, 1994. Nr 3.

¹¹ V. Orav. Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel. Tln, 1991.

¹² H. J. Hansen. *Op. cit.* S. 300.

¹³ A. Soom. Narva-Jõesuu. Lk 139.

¹⁴ *Põhja Kodu*. 9. juuni. 1939.

¹⁵ *Põhja Kodu*. 26. aug. 1943.

¹⁶ *Põhja Kodu*. Nr 82, 26. juuli 1932; 8. juuli 1935; 20. juuli 1938.

¹⁷ P. Kazakevitš. *Op. cit.* S. 65-66.

¹⁸ *Põhja Kodu*. 7. aug. 1923.

¹⁹ V. Orav. Narva-Jõesuu kodu-uurija pilguga. Lk 70.

²⁰ J. Saltzmann mainib küll rändtöölisi Arhangeliskist, kuid mitte tsiteeritud kontekstis (lk 65). Ka J. Krivošejev, rääkides *Hungerburgi suvilaarhitektuuri stiilist* (lk 14), ei lausunud selle kohta sõnagi.

Anton Weiss-Wendt.
Stud. hist.

Põhjamaade uurimisest Jaapanis

Jaapanis on Baltoskandia majanduse, poliitika, kultuuri ja ajaloo probleeme suhteliselt vähe käsitletud. Põhjamaade ajalugu hakati Jaapanis põhjalikumalt uurima alles 1960. aastatel. Sellepärast tutvustan lühidalt Balti-Skandinaavia Uuringute Assotsiatsiooni ning selle tegevust.

Balti-Skandinaavia Uuringute Assotsiatsioon asutati 1978. a selleks, et tema liikmed saaksid oma uurimistöodes jagada Põhjamaade ajaloo *kainet praktilist mõistust*. See oli uudne katse. Algul oli liikmeid vaid 10, nüüd üle 80. Nad tegelevad Põhja-Euroopa ja Balti riikide ajaloo, keeleteaduse, ilukirjanduse, filosoofia, poliitika, arheoloogia ning rahvusvaheliste suhete uurimisega. Assotsiatsioonil on nii jaapani- kui ka inglisekeelne ajakiri. Jaapanikeelne ajakiri pealkirjaga *Hokuushi kenkyu* (Põhja-Euroopa ajaloo uurimine) ilmub alates 1982. aastast, kord aastas. Esimese numbriga põhiteemaks oli *Poliitiline Skandinavism*.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist ja Baltimaade taasiseseisvumist on Balti- ja Skandinaavia riikide koostöö poliitika ja majanduse alal ning keskkonnaküsimustes aktiveerunud. Selle tulemusena on ka assotsiatsiooni osatähtsus suurenenud. Ühelt poolt on põhjuseks see, et Balti- ja Skandinaavia riike on seni harva osatud vaadelda kui kaasaegses ajaloos ühtset piirkonda. Teisalt nõutakse, et assotsiatsioon oleks võimeline käsitlema Balti- ja Skandinaaviariikide tänast situatsiooni, mis on esile kerkinud ajaloost ja nüüdisaegsest dünaamikast. Igatahes Balti- ja Skandinaavia riikide koostöö teostamise vastu on tekkinud suur huvi.

Hokuushi kenkyu 1990. aasta 8. number rõhutas sissejuhatuses, et maailmaolude murrangutes on *Baltoskandia* ruumi osatähtsus tõusnud. 1991. aasta 9. number väitis, et assotsiatsioon uurib selle regiooni territoriaalse koostöö käesolevat situatsiooni ja tuleviku perspektiive ning 1992. aasta 9. number kinnitas, et assotsiatsiooni praegune huvi suundub Läänemere-maade integratsiooni erinevatesse külgedesse, haarates mh Hansa uurimist.

Ülalmainitu taustal alustati 1993. aastal projekt *Kõikehaarav uuring Läänemere-maade regionaalsest*

läbikäimisest (A Comprehensive Study of Regional Intercourse in the Baltic). Milleks oli sellist projekti vaja? Põhjused võetakse kokku kolmes punktis.

Esiteks, nagu juba mainitud, on Jaapanis Balti- ja Skandinaavia riikide kaasaegse olukorra ja ajaloolise tausta uuringud seni puudulikud.

Teiseks, traditsiooniline uurimisviis, millega on uuritud Lääne-Euroopa olukordi, igat riiki eraldi, enam ei sobi. Järelikult peaks konstrueerima uue, piirkonnale keskenduva uurimismudeli.

Kolmandaks, Balti- ja Skandinaavia riike kui teraviliku regiooni on vähe käsitletud kaasaegse ajaloo raamides.

Lõpuks esitatakse projekti eesmärgid. Esiteks on vaja selgeks teha vahekorrad *madalama poliitika (low politics)* (nt keskkonnakaitse) ja *kõrgema poliitika (high politics)* (nt sõjaline sfäär) vahel.

Teiseks. Selleks, et õppida hästi tundma ja mõista Läänemeriikide suhetes tänapäevaks väljakujunenud olukorda, on vaja uurida nende läbikäimise ajaloolist tausta viikingiajast kuni 1940. aastani. Järelikult, vaadates Euroopat erinevalt rahvusriigi kontseptsioonist, võiks arutada nii Läänemere regiooni kontseptsiooni paremaid kui halvemaid külgi.

Ning kolmandaks, lähtudes regionaalse koostöö osatähtsuse jätkuvast suurenemisest tuleviku rahvusvahelises suhetes, ei saa enam piirduda iga riigiga omaette suhtlemise kontseptsiooniga, vaid siingi tuleks lähtuda regionaalsuse põhimõttest.

Lõppude lõpuks pakuks niisugune projekt huvitava võrdlusainet ka Jaapani mere regiooni koostöö uurimisel.

Mis puutub uuringutesse Eestist, siis on siin, Jaapanis, saavutusi keeleteaduse ja etnoloogia valdkonnas. Seevastu ajaloo, poliitika ja majanduse osas on Eestit veel vähe uuritud. Allakirjutanu loodab, et Jaapanis süveneksid teadmised ja arusaamised Eestist mõlema riigi uurijate koostöös.

Hiromi Komori

August Traat - 85

1. jaanuaril 1996 jõudis oma 85. juubelini Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kasvandik ning kunagine teaduskonna õigusajaloo õppejõud, ajaloodoktor August Traat.

Meie tuntuim talurahvakohtute uurija sündis 1911. a Võru maakonnas Kõllaste vallas Karaski külas põllupidaja pojana (nagu juubilar ühes hilisemas elulookirjelduses on ise kirja pannud). Immatricleeritud Tartu Ülikooli õigusteaduskonda 10. septembril 1931. a läbis A. Traat tollase juristile vajaliku studiumi. Õpingute kergendamiseks taotles ta ka Bergmanni abiraha. Ülikooli lõputöö kirjutas ta prof. H. Kadari (1903-76) juures ja teemaks "Katsest taandumine". Õpingutesse suhtus A. Traat tõsiselt, sest 14. septembril 1938. a tunnistas tollane teaduskonna dekaan prof. H. Kadari ta teaduskonna lõpetanuks *cum laude*.

Ülikooli lõpetamise järel asus ta elama Tallinnasse, kus kuni 1940. aastani töötas Siseministeeriumi praktikandina üldosakonnas perekonnaseisuaktide arhiivis ja kodakondsuse alal. 1940. a. maist-augustini tegutses ta ametnikuna välismaalastega varavahekordade korrastamise ühingu.

1940. a. augustist kuni juulini 1941 oli ta ametis ENSV Rahanduse rahvakomissariaadis ametnikuna käsundusülesandis.

Teises maailmasõjas oli ta demobiliseeritud Punaarmeesse (kuni 18. oktoober 1945).

A. Traadi tee teadustöö juurde pole olnud seega ei sirgjooneline ega lihtne. Alles 15. detsembrist 1945. a sai ta ametisse TRÜ riigi ja õiguse ajaloo ja teooria kateedri juurde vanemlaborandina. Õigusajaloo uurimise juurde tuli ta aspirandina alates 1946. aastast esialgu prof. Leo Leesmendi (1902-86) juhendamisel. Tulevasele aspirandile antud soovituses rõhutas prof. L. Leesment (1946) A. Traadi *kogemusi teaduslikke uurimusi toimetada perekonnaseisu aktide alal, mida viimane olevat teostanud eriti Narva taguste maade kohta*. Alates 12. aprillist 1946. a said A. Traat ja Ülo Kurvits õigusteaduskonna esimesteks Teise maailmasõjajärgseteks õigusajaloo aspirantideks.

Mõlema aspirandi juhendajaks määrati tollane riigi ja õiguse ajaloo ja teooria kateedri juhataja kt prof. Leo Leesment. A. Traadile määrati uurimisteemaks aspirantuuris *Võitlus Baltikumi riigi ja õigusajalooliste põhiküsimuste ümber 20 sajandi algul* (kolleeg Ü. Kur-

vits pidi pühenduma teemale *Kodanlikud ja väikekodanlikud õpetused riigist ja õigusest 19 sajandi lõpul*). Nagu väitekirja teemadest näha, polnud sel perioodil veel teaduskonnal tervikuna ega prof. L. Leesmendil endal selget arusaamist, kuidas õigusajaloo uurimine peab siis "uueks" saama. Formaalselt tegutses A. Traat neil aastail aspirandina edukalt, kuid aeg teaduslikuks tegutsemiseks oli kahtlemata raske. Väitekirja valmimine langes juhendaja prof. L. Leesmendi vastu suunatud kampaania tippaega ja viljakast koostööst õpetaja ja õpilase vahel ei saanud just rääkida.

1950. a kui juhendaja prof. L. Leesment oli represceerituna juba Siberi vangilaagrites, püüdis A. Traat kaitsta kandidaadiväitekirja *Poleemika Liivimaa talurahvaküsimuses 1909-1910*. Väitekirja pidi autori väitel käsitlema *dr. A. Agathe ja prof. K. Bücheri võitlust feodaalsete ajaloolastega, eriti A. von Tobieniga*. Esialgu paistis kõik korras olevat, väitekirja lugemiseks olid määratud isegi esialgsed töö retsensendid (A. Vassar, E. Ilus, P. Vihalem), kuid töö kaitsmine jäi mingil põhjusel toimumata.

Aastatel 1949-54 tuli A. Traadil täita erinevates akadeemilistes staatustes Tartu ülikoolis ka õigusajaloo õppejõu ülesannet. Ajaloo keerdkäigud ei jätnud mõju avaldamata meie õigusajaloolaste saatusele. A. Traadi jaoks oli saatus varunud töö asemel oma *alma materis* aastateks koha Teaduste Akadeemias, kus ta pühendus talurahva õigusliku olukorra ja eelkõige meie vallakohtute ajaloo uurimisele. Oma kandidaadiväitekirja *Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil* kaitses A. Traat 13. jaanuaril 1956. Ametlik juhendaja oli prof. Paul Vihalem (1910-85), oponentid prof. H. Moosberg ja dots. R. Auling. A. Traat oli kaua liikunud oma kandidaadikraadi saamise poole. Kaitsmise ajal oli ta juba neljakümne viie aastane.

Seejärel tegeles A. Traat aastakümneid (enda väitel vaheaegadega) vallakohtu ajalooaga. Ta võttis ette ka Lõuna-Eesti vallakohtu protokollide massilise läbitöötamise (aastad 1820-66) ja on ainult kahju, et need andmed jäid tulevasest doktoritööst välja. Täna tahaksime lugeda A. Traadi vallakohtu-uurimusest nii mõndagi uut (oli ju autori väitel tema käest läbi käinud 23989 kohtuasja protokollid!), kuid ajalugu ei saa ei peatada ega tagasi lükata. Tõsi on see, et aeg on armutu meie

vastu. Ehk teisel ajal ja teistes oludes oleks võinud selle töö tulemuseks olla mitmed monograafiad talurahva ajaloost, kuid täna tõdeme, et A. Traadi doktoritöö *Valakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. a reformini* (1978; publitseeritud monograafiana 1980) on meie arvates üks jäävama väärtusega töid, mida saab

uus põlvkond pärida meie Teise maailmasõja järgselt põlvkonnalt üldse. Ja see on kahtlematult saavutus.

Aitäh visa töö eest!

Noorema õigusajaloolaste põlvkonna poolt õnne oma vanemale kolleegile soovides!

Peeter Järvelaid

Voldemar Miller 85

Ta on sündinud 7. veebruaril 1911. a Saaremaal. Lõpetanud Kuressaares gümnaasiumi, alustas Voldemar Miller 1930. a ajalooõpinguid Tartu Ülikoolis. Stuudiumi lõpetamiseni kulus aga tervelt 20 aastat, täis üsna mitmesuguseid töid-tegemisi, alates kodusaare ajalehe toimetamisest. 1937. a sai ta koha Tartusse Eesti Riigi Keskarhiivi, kus muu töö kõrval nõuti ühtlasi arhivaalide tutvustamist ajakirjanduses. Aga V. Miller jõudis peatselt valmis ka oma esimese teadusliku artikliga (Põhjasõjaaegsest katkust Viru-Nigulas, ilmus 1938 *Svio Estonicas*). Ehkki alles noor töötaja, oli Miller ometi energilisemaid ja missioonitundlikumaid arhiivimaterjalide kaitsjaid baltisakslaste *Umsiedlungi* käigus (1939-40). Töötades eksperdina tollis, oskas ta Eestist väljaviimisest päästa mitte ainult ülitähtsaid arhivaale, vaid ka ajaloolise väärtusega raamatuid ja raamatukogusid. Selle tegevuse juures tutvus ta *Baltica* sisuga. Aastatel 1944-50, juba Riigi Keskarhiivi (1948. aastast ENSV RAKA) ülemana jätkus tal julgust peremeheta jäänud arhiivivarade kõrval võtta arhiivi ka keelustatud raamatuid.

1950. a ideoloogiline võitlus kodanlike natsionalistidega sundis arhiiviülema oma ametist lahkuma ja valima kolmeks aastaks põlevkivikaevuri ameti Kohtla-Järvel.

1952. a algas V. Milleri elu Tallinna periood. Oma arhivaaripagasiga siirdus ta raamatukogutööle ja otse vanimasse Eestis säilinud raamatukokku, mis küll selleks ajaks oli muudetud Teaduste Akadeemia raamatukogu *Baltica* ja haruldaste raamatute osakonnaks. Osakonna juhatajana raamatuvara korraldamisel ja täiendamisel töötas Miller teoreetiliselt läbi ja fikseeris *Baltica* kirjanduse mõiste ja määranu. Sellega ühenduses väärtustas ta ametkondlikud väljaanded ja pisitrükised, mis sageli võrduvad arhiiviallikatega. Ametitöö kõrval jõudis V. Miller sõjajärgseil aastail uurida vene kirjanike (A. Puškin, V. Gribojedov, A. Herzen) sidemeid Tal-

linna haritlaskonnaga ja avastada eesti kirjanikke (E. Vilde, E. Bornhöhe) ajaloo-uurijatena.

Samas oli Miller varsti aktiivselt lülitunud kodu-uurimise liikumisse. TA kodu-uurimise komisjoni (asut. 1958) liikmena käis ta kohtadel kõnelemas, andis konsultatsioone koduloomuuseumide loomisel, võttis osa *Kodu-uurija käsiraamatu* (1966) koostamisest, kirjutas artikleid kodu-uurimise ülesannetest, allikatest, sidemetest muuseumide ja raamatukogudega. Loomulikult osales ta koguteose *Saaremaa* koostamisel (1959). Miller ise peabki Saaremaad oma põhiliseks uurimisobjektiks.

V. Milleri ümber koondus Tallinna linna uurijaid. 1963. a kutsuti Linnamuuseumi juures ellu kodu-uurimising ja selle juhiks on Miller olnud algusest tänaseni (Milleri klubi!). Sealt sai alguse kaheköitelise *Tallinna ajaloo* koostamise mõte. Miller ise on öelnud: *Oli grupp uurijaid ja huvilisi, minul oli rohkem initsiaatori ja organisaatori töö*. Kaastööd on tal rohkem I köite vanemas osas.

Eriti palju aega ja energiat on V. Miller pühendanud kooli kodu-uurimisele. 1970. aastatest on ta selle liikumise vaimne patroon ja innustaja, esinenud aastast-aastasse vabariiklikel õpilaskonverentsidel ja kohalikel kodu-uurimispäevadel, leidnud uurimisteemasid, retsenseerinud töid, organiseerinud õpilastööde trükkitoimetamist, koostanud õpetajaile ja õpilastele juhendeid kodukoha kultuuriainese kogumiseks. Sel kombel on ta kasvatamas tulevase teadlasi-uurijaid.

Igapäevatöö vanade ja haruldaste raamatute keskel sundis mõtlejat inimest lähemalt uurima raamatut ennast. Kõigepealt haruldane raamat — selle rariteediväärtus ja territoriaalne sõltuvus, said esmakordselt teoreetilised alused. Teiseks raamatu koht Eesti kultuuri loos. See ammendamatu teema pani muretsema ajakohase Eesti raamatuajaloo puudumise pärast (V. Milleri artiklid *Loomingus, Keeles ja Kirjanduses*). Eesti raamatu lähenev 450-aasta juubel õhutas ülevaate koosta-

misele. Olles üks mõtte algatajaid, saigi Miller teose *Eesti Raamat 1525-1975* koostajaks (käsikiri 1974, ilm. 1978). Vanema osa (19. sajandi keskpaigani) kirjutas ta ise.

1977. a lahkus V. Miller TA raamatukogust, kuid mitte pensionile, vaid Riiklikku Raamatukokku (praegu Rahvusraamatukogu) konsultandiks *Baltica* ja *Estonica* alal. Seal on ta olnud asendamatu vanema kirjanduse hindajana ja väärtustajana, samuti noorte uurijate juhendajana. Seni ajani kuulub ta Rahvusraamatukogu võõrkeelse kirjanduse läbitöötamise komisjoni.

Oma pika töomehete jooksul on V. Miller Eesti kultuuripõllul palju teinud ja rohkesti kirjutanud. Muuhulgas on ta tõlkinud ajalootekste ja dokumente ning *publuseks* kirjutanud mõnusaidsid lastejutte. Ta on võrdsest uurija, populariseerija ning organisator. Tema teemad haare on ääretult lai, ajapuudusel on tal aga ena-

masti kõik uurimused jäänud lühiartiklite tasemele. Neid on avaldatud kõikvõimalikes väljaannetes. Tema artiklites ilmneb uute probleemide nägemisvõime, hea seostamis- ja üldistamisoskus. Ise peab ta ennast uurimistöole kaasaaitajaks, kes juhatab kätte allika.

Seni on ilmunud V. Milleri artiklite ja ettekannete tagasihoidlik valimik *Minevikust tulevikku* (1972) ja personaalbibliograafia (1986). Mõlemad ootavad jätkamist.

Selle aasta 23. veebruaril autasustas Vabariigi president Voldemar Millerit Riigivapi IV klassi ordeniga.

*V. Milleri arhivaaritegevusest vt ka V. Miller. Mälestusi Otto Liivist. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1994. 10. Lk 54-57.

Kaja Noodla.

Rein Marandi - 75

Käesoleva aasta 8. veebruaril sai 75 aastaseks üks tõsine töömees Eesti ajaloo põllul — Rein Marandi. Ehkki sündinud Tallinnas, on tema põhiline elutöö teostunud ja teostumas Rootsis, seotuna samas paljuski Soomega, rääkimata Eestist. "Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-44" tutvustab Rein Marandi isikut järgmiselt:

Marandi (a-ni 35 Müürmann), Rein, 8.2.1921 Tln. I: Heinrich, majaomanik. J. Vestholmi PG 40; mat 40-42-, jur 42-43-, Uppsala Ü 45-52*, Helsingi Ü 57-, lic phil 59 (Uppsala Ü), dr rer pol 64 (Helsingi Ü) "Naapurin silmin - Suomen jatkosota 1941-1944 Ruotsin sanomalehtikeskustelussa"; Põh. 43-44 Soome armees ja hiljem JR 200s. 44 Rootsi. 60-71, 76-86 Rootsi Riigipäeva raamatukoguhoidja. 71-76 Uppsala ülikooli riigiteaduse inst-i pressiarhiivi arhivaar. Ajalehtede "Teataja" ja "Vaba Eesti" toimetuste liige. Tõid Eesti ja Soome uuema poliitilise ajaloo ja pagulassotsioloogia alalt.

Lühikesse, lakoonilisse mõnerealisse informatsiooni mahub terve pikk sündmusterikas elu kuni 1986. aastani. Ma ei tea, kas R. Marandi sel aastal pensionerus või kas ta seda üldse on teinud, arvestades tema teaduslikku produktiivsust ja teotahelisust. Tean aga seda, et 1991. a nägi trükivalgust enam kui pooletuhande leheküljeline monograafia "Must-valge lipu all" I osa, mis käsitleb vabadussõjalaste liikumist aastail 1929-34. Nüüdseks on paljud-paljud eesti lugejad kogu maailmas jõudnud raamatuga tutvuda ja andnud sellele väärilise

hinnangu. Teadaolevalt peaks õige varsti tulema järg, mis käsitleb liikumise illegaalset aega kuni 1937. aastani.

Rein Marandi on kaasa rääkinud Eesti Vabariigi taassünni valulistes küsimustes, püüdes riigiteadlasena aidata Eestit mööda saada poliitiliste eksituste karidest, mis tabasid vabariiki 1920.-30. aastatel. Seejuures on ta tahes-tahmata avaldanud oma ajaloolase kreedo küsimuses, mis paratamatult piinab kõiki XX saj poliitilise ajaloo uurijaid — kas võib üldse midagi õppida minevikusündmustest, ajaloost? Ei, ütleb R. Marandi, *suures ajaloolises vaates vaevalt võib oleviku või tuleviku jaoks midagi õppida minevikust — eelduseks on ju suurte ajaloo seaduspärasuste, "ajaloo arengu seaduste" olemasolu ja selliseid on sajandite jooksul tulemusteta püüdnud avastada ühiskonnafilosoofid. Kuid igapäevapoliitikas ilmneb muidugi lihtsamaid, ajalis-ruumiliselt piiratud põhjusseoseid ja neid mäletades tuleb püüda vältida vigu, mida varem on tehtud enam-vähem sarnases olukorras.* (Seitse Päeva. 15. mai 1992).

Eelöeldust võib järeldada, et ka R. Marandi ei looda leida mõnda õpetlikku universaalset suurt ajaloolist seaduspärasust. Küll aga loodavad Tartu Ülikooli ajaloolased, et ehk leidub *pol dr* Rein Marandil veel mõnigi ajalis-ruumiliselt piiratud põhjusseostega ajaloosündmus, mille oskuslik analüüs "Kleios" võiks kasuks tulla tänasele Eesti igapäevapoliitikale.

Jüri Ant

Liberation from Serfdom in Estonia under Swedish Rule

Aleksander Loit

According to historical literature serfdom in Estonia was abolished in early 19th century (1816 in North Estonia and 1819 in South Estonia). The present article argues that serfdom in Estonia was abolished as early as in the 1680s, in the period of the Swedish supremacy, but was later restored by Russian authorities.

In a historiographical survey the author examines the views of different schools to the development, substance and abolition of serfdom in the Baltic provinces. According to most Baltic German researchers (A. von Transehe-Roseneck, A. von Richter, E. Seraphim, L. Arbusow and R. Wittram) it did not have to do with serfdom (Germ. *Leibeigenschaft*) in the classical sense of the word, but, instead, milder forms of dependence (Germ. *Schollengebundenheit*, *Bodenpflichtigkeit*, *Erbuntertätigkeit*, *Horigkeit*) developed. Historians who worked in the Republic of Estonia (1918-40) and emigrated later have expressed vaguer opinions on the issue.

Soviet historians claimed that serfdom developed during the period of the Swedish Rule and it was abolished by an ukase of Russian czar Alexander I in early 19th century.

The following part of the study is dedicated to the analysis of the notion "serfdom". The whole system of characteristics the concurrence of which is called serfdom (attachment to the soil, prohibition of a free choice of occupation, selling peasants separately from their land, subjection to the landlord's police and judicial authority, restrictions concerning movable property, no opportunities to make complaints against landlords or prosecute them (*jus actoratus*), different kinds of landlords' feudal prerogatives, for example restrictions on the free choice of marriage partners and a special tax imposed in case a farmer's daughter married to outside the manor's borders (*maritagium*); undefinability of feudal rent; ban on carrying arms; complete isolation of the peasants from public life on state level) existed in the Estonian territory since the time of the Order, i.e. before Estonia went under Swedish Rule in 1561.

The third part of the article deals with the abolition of serfdom in the course of the Reduction in Estonian and Livonian state manors with respective decrees by Karl XI in 1681 and 1687. After that peasants could no longer be treated as serves of noblemen but as subjects of the state and like all other peasants subject to the Swedish state (there was no serfdom in Sweden). By order of the king regulations were composed which fixed the mutual relations of the state, tenants of estates and peasants. The regulations were gathered in the instructions of economy-viceregents of Estonia and Livonia (1691) and Livonian economy regulations (1696). The realization of the principal decision to liberate the peasants from serfdom was mainly carried out according to these acts.

The landlords were deprived of their rights for police and judicial authority, except for moderate punishments. Peasants' right for movable property was indirectly acknowledged. They also gained a guaranteed right to raise complaints against their landlords.

Various feudal privileges of the landlords over their

peasants automatically ceased to exist as the latter were liberated from the authority of their masters. Peasants' obligations were fixed and it was strictly prohibited to set higher obligations for tenants. Discussing the forms of managing major manor complexes, one of the alternatives was the foundation of manufactories. This idea was based on the fact that peasants were free in person and could choose to become workers in manufactories. The ban on carrying arms was not confirmed and during the Great Northern War many peasants were called up for military service.

After peasants had been liberated from serfdom they started to take more active part in different fields of public life. Peasant children were given the right to go to school or to join the army. The foundation of public schools started according to the principle: every parish ought to have its own school; besides, a teachers' training school was founded. In late 1860s there was about 50 schools on the Estonian territory and over 1,000 pupils per schoolyear.

The abolition of serfdom in its full sense "only" touched state peasants, but after the Reduction they owned 5/6 of populated land in Livonia and over a half in Estonia. The abolition of serfdom in state manors also made it impossible to preserve the whole former system in private manors.

The news about the abolition of serfdom in the Baltic provinces also reached Western Europe. Karl Johann v. Blomberg wrote in the book "An Account of Livonia; with a Relation of the Rise, Progress and Decay of the Marian Teutonic Order" (London 1701. Letter 15): "But those that lived under the Kings of Swedens dominations, have been exempted from the Bondage".

During the Great Northern war Estonia was subjected to the Russian Empire and, according to an agreement between the Baltic nobility and Russian czarist authorities serfdom was restored.

Aleksander Loit is professor emeritus of the University of Stockholm.

On April 29, 1996 a special seminar discussing the present article will take place at the University of Tartu. "Kleio" will publish a survey of the seminar for its readers in the nearest future.

The development of street network in Tartu's Ülejõe suburb

Niina Raid

On the basis of an extensive documental and cartographic material the author has reconstructed the development of street network and street names in Tartu's Ülejõe suburb from the 16th century to the present day.

Historian's credo

Heinrich Mark

Hans Kruus was among the most productive historians in the Republic of Estonia in the 1930s and professor of Tartu University. In 1940, after Estonia was occupied, he became minister of collaborationist government and rector of Tartu University. Several Estonian histo-

rians and politicians have accused him of national treachery. In the 1950s Hans Kruus was in a Soviet prison camp from where he was released during Khrushchev's "thaw".

Heinrich Mark, long-time prime minister of Estonian exile government reminds of his meeting with Hans Kruus in 1940. H. Kruus had declared: "I as a historian regard the situation to be such that Estonia will remain under Russia for a longer period and we have to choose, 1) to resist and let them exterminate the Estonian nation, or 2) keep a clenched fist in the pocket and join in the game. I have decided to choose the second way."

Glavlit in Estonia

Jüri Ant

After Estonia's annexation by the Soviet Union in August 1940 the work of Soviet repressive structures was soon started here. In October 1940 the Central Board of Literary and Publishing Affairs, more known after the Russian abbreviation *Glavlit* was formed. *Glavlit*'s task was to implement a strict pre-and aftercensor of all printed matter. Publications included in the lists of prohibited literature were confiscated from bookshops, stores and libraries. Two surveys of the foundation and activities of *Glavlit* in Estonia have survived in the archives of Moscow and Tallinn. One of them was written at the end of 1940 by Ivan Shalnev, instructor of the Central Committee of the C(b)PSU. The other document was written in March 1942 in Soviet rear by Olga Lauristin, head of the *Glavlit* of the ESSR in 1941. On the basis of these two documents the author has reconstructed a picture of the functions, structure, staff and its educational and political training of the *Glavlit* as well as its activities from October 1940 to June 1941.

Nordic studies in Japan

Hiromi Komori

The author introduces the activities of the Association for Baltic-Nordic Studies founded in Japan in 1978 and its journal "Hokoushi kenkyu".

In the rubric

"Columns of Baltic German History"

Robert Schweitzer (Lubeck) gives a detailed survey of the symposium "Germans in North-East Europe" that took place in Tallinn, 6-10 September 1995.

Professors **Sulev Vahtre** and **Tiit Rosenberg** (Tartu University) review the book "Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder". Berlin: Siedler Verlag, 1994, 607 S., edited by Gert von Pistohlkors. The review has also been published in "Nord-ost Archiv", 1995.

T. Rosenberg introduces Patrick von zur Mühlen's book "Baltische Geschichte in Geschichten. Denkwürdiges und Merkwürdiges aus acht Jahrhunderten". Verlag Wissenschaft und Politik Claus-Peter von Nottbeck, Köln, 1994. 240 S.

Competition for the title of Best Historical Book

Helmut Piirimäe

Nine monographs presented to the Best Historical Book competition are introduced. In 1995 the title was awarded to "Seltsid ja ühiskonna muutumine" ("Societies in the Changing World"), a collection of articles edited by Ea Jansen and Jaanus Arukaevu. The book comprises articles by Ea Jansen, Torkel Janson, Liivi Aarma, Väino Sirk, Priit Pirsko, Sirje Kivimäe, Maie Pihlamägi and Jaanus Arukaevu.

PREEMIAID ÜLIÕPILASTÖÖDELE

- **Eesti Ajalooarhiivi preemia**

— 500.- krooni, antakse arhiivinduslikule või arhiivimaterjalide põhjal koostatud kuni 2-autoripoognasele teaduslikule artiklile (seminaritööle, peatükile peaseminaritööst). Artikkel tuleb esitada 25. septembriks k.a. Eesti Ajalooarhiivi . Preemia pälvinud töö avaldatakse Eesti Ajalooarhiivi Toimetistes.

- **Eesti Rahva Muuseumi preemia**

— 1000.- krooni — antakse parimale etnoloogia alasele ülikooli lõputööle. Võitja kuulutatakse välja 20. juunil.

- **Eesti Põllumajandusmuuseumi preemia**

määratakse põllumajanduse ajalugu käsitlevale diplomi-, magistri- või võistlustööle, stimuleerimaks vastavasunaalist uurimistööd erinevates kõrgkoolides (EPÜ, TÜ) . Preemia rahaline suurus on muutuv. 1995. a preemia määrati **Aneli Šmigelskitele** magistritöö "Kuremaa kui põllumajanduslik tootmis-, õppe- ja teadusasutus" (juhendaja prof Ülo Oll) eest.

- **Jõgeva Maavalitsuse preemia**

— 3000.- krooni — määratakse 1996. aastal kaitstud seminari-, peaseminari- ja magistritöödele, mis käsitlevad Jõgeva maakonnaga seonduvat. Tööde esitamise tähtaeg on 15. september, tulemused selguvad 1. oktoobril.

Täpsem info Jõgeva Maavalitsuse arendusosakonnas Suur t. 3 või telefonil (277)22305 (Ülari Alamets).

- **Kleio preemia**

parimale Kleio üliõpilasest autorile — 500.- krooni (+ Kleio järgmise aasta tasuta aastakäik) — antakse välja iga aasta 1. detsembril.